
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

दाखल क्र M 1960 विषय कर्मकांड

नाव. पारस्करगृह्यसूत्र(तृतीयकांड) जयरामभाष्यसहितम्

लेखक/लिपीकार मदनकायस्थ भट्टनागर

पृष्ठ 78 काळ — पूर्ण/अपूर्ण

M-1960

मंत्राणं

॥ गृह्यसूत्रस्य भाष्यं नयरामेत्तिप्रतिष्ठितं ॥ ध्रु ।

॥१॥
॥जयराम॥

॥ ॥श्रीगणेशायनमः॥१ ॥श्रीमत्केशव चार्गणाधिप पद्द्वंद्वप्रभाभासुरस्वांतोत्साह विजृंभितामलमनिश्राश्च
च्चगृह्यकृतेः॥दृष्ट्वाकर्कसुरेवैःकृतानिवहुशोभाष्याणिगुह्याणितत्द्वृष्टार्थस्विमतेरिदंजयपर रामोलिखत्सा
दरात्॥१॥कतिसूनुपदं जयरामोद्भसरालकः॥जयरामश्चमेवाटोभारद्वाजसगोत्रकः॥२॥श्रीमल्लत्रिकमा
धवः श्रुतिसुधासिंधोर्विगाहासतेद्वयेस्तत्कृपया बुद्धिजवरःश्रीकेशवस्तादृशः।तत्पादद्वयकृस्पृशाहि
मिदंकानीयगृह्यस्यसद्भाष्यंस नवल्लुलंचजयरामेणात्रसादा रे॥॥३॥आत्वाय्यपिरनामधेयइतियो
दामोदरोभूद्विजोभारद्वाजसुगोत्रआत्मरतिरस्याप्यात्मजस्तादृशः॥नाम्नाश्रीबलतद्रओस्त्सुयशोस्तल्सू
नुनैतत्कृतेनाष्यसज्ज्ञनवल्लु जययुजारामेणमपात्तये॥४॥पाठेयोभूद्विसंवादोगृह्यसूत्रेसमंत्रके।उप
क्षितःसविदुषांमतमालायसुक्तितः॥५॥प्रयुक्ताअन्यमंत्रान वंसथसासाधकाः॥संसाधयंतिसर्वथापि
न्यथावन्पटितायदिः॥६॥नानाशारवीयमंत्राणांपाठशुद्धोस्त्वपाठकाः॥व्याख्यातारःप्रमाणंस्युरित्येष्वि
द्धिष्टनिश्चयः॥७॥छ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

॥१॥
॥भा॥

अतस्तावत्स्वशारवीयमंत्राणमिग्यपाठकान्।पृष्ट्वासुवोधंगृह्यस्य. ष्यंवैलिख्यतेस्फुटं॥८॥तत्कृतंयं
सुनिपुणोःस्वबालवापलयंयथा॥मयाच यचोधापक्रियतेननुतद्विदं॥९॥आदौतावत्सूत्रकृताश्रौतान्याधा
नादिकर्म्माण्युक्तानि।स्मार्त्तानिचाभिधीयंते।तत्रैतदादिसंसूत्रं।अथातोगृह्यस्थालीपाकानांकर्म्मेतिव तदिति
सूत्रशेषः।तत्रायमथशब्दः आनंतर्ये।श्रौतानुविधानंतरंस्मार्त्तान्यनुविधीयंतइति।आनंतर्यप्रससिप्रयोज
नंचश्रौतेष्वधिकारा पस्पृशोदयइत्येवंमंतंसर्वकर्मसाधारणंयत्तस्यात्रापिप्रवृत्तिर्यथास्यादिति॥ ॥१॥

अथातोगृह्यस्थालीपाकानांकर्म्म॥ ॥१॥ ॥

पूर्वंश्रौतानामुपनिबंधनंप्रवृत्तमित्येतत्सूत्रकारप्रवृत्त्याज्ञायते।पोष्येत्यगृह्यानुपतिष्ठतेपूर्ववदिति श्रौतेषुनुगृह्योप
स्थानमुक्तं तत्पूर्ववदित्यनेनात्रातिदिश्यते।तथाप्रोक्षणीश्चपूर्ववदिति।अतःशाद्दोहेत्वर्थः।यस्मान्युक्तानिस्मा
र्त्तान्यवावशिष्यंते तस्तानिवक्तव्यानीति।ननुपूर्वस्मार्त्तानिगर्भाधानादीनामनुष्ठानंपश्चाच्छ्रौतानामित्यनुष्ठा
नक्रमेणस्मार्त्तान्येवादौवक्तव्यानि।तत्राप्रत्यक्षश्रुतित्वात् प्रत्यक्षाहिश्रुतयोनुमेयात्स्मार्त्तोवलीयस्यइति॥श्रौतेषु
चप्रत्यक्षाः॥श्रुतयः।स्मार्त्तेषुतुकर्त्तृसामान्यादनुमेयाइति।स्मार्त्तानामपिवेदमूलकत्वं वक्तं द्वैः॥ ॥ ॥राम॥१॥

तस्मात्प्रत्यक्षस्मरणाच्छ्रौतान्येवैव पूर्वमेवानुविहितानीति। केचित्तु पुनरन्यथा वर्णयंति। स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यं। अ
व्यवच्छिन्नं हि स्मरणं मष्टकादीनां अष्टकाः कर्तव्या इत्यादि। अनादिरयं संसारः। स्मरणमप्येषामनादेवेति। ननु चे
त्कमापस्तंबेनात्तेषामुत्सन्नाः पाठाः प्रयोगाद्नुमीयंत इति। तस्माद्वेदमूलकत्वं। नैतदेवं। ग्रारवानामुत्सादस्तत्सतीना
मेव वर्त्तिनासतीनां। तत्र चायं दोषः स्यात्। एवं कश्चित्कांचिच्छारवां न पठति तस्यैतद्धि हितं स्मार्त्तं स्यात्। यस्तु पठे
त्तस्य श्रौतमिति। अत्र पुरुषापेक्षणात् देव श्रौतस्मार्त्तत्वेत्ययुक्तं रूपता स्यात्। स्मरणात्स्मृतिरितिसंज्ञा चान्वर्थिकि।
युक्तकर्मानुष्ठानंच स्मरणं मनुगोतमवसिष्ठापस्तंबादिभिर्ग्रंथेनोपनिबंधैर्द्वं। तस्मात्तत्तत्सामान्याद्नुष्ठेयो
यमर्थ इत्यनुमीयते। तथा च लिंगं नैमित्तिकं व्याहृतिहोमं प्रकृत्याम्नंतियद्यृ भूरितिच चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा
गार्हपत्ये जुहवथा यदि यजुष्टो भुव इत्याग्नीध्रीय अन्वाहार्यपचने वाहविर्यज्ञे। यदि सामतः स्वरित्याहवनीय इति
प्रकृत्याह। यद्युक्त अविज्ञातसंमस्तान्वर्ण्यनुद्रुत्याहवनीये जुह्वयथेति। अविज्ञातंच यन्नज्ञायते किमाग्वेदिकं
किंनायाजुर्वेदिकं। सामन्वेदिकंचेति॥ विनष्टंच यन्त्त स्मार्त्तमविज्ञातमित्युच्यते। वेदमूलकत्वं त्ववश्यमेवा
न्विष्यमाणं ज्ञायते तत्किंमूलमिति। तस्मात्स्मृतिप्रवाहादि॥ ५॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वायोमर्थेनुष्ठेय इति गम्यत इति। श्रौतस्मार्त्तत्वे वैतां प्रयोजनान्येतत्वादि पनार्थगत्वस्थालीपाकः। नामितिग
त्वः शाला ग्नेरावसथ्य उपासन इत्तिनार्थांतिरं। तत्र ये स्थालीपाकाः। स्थालीपाकग्रहणंचाज्यपुरोडाशधानास
क्वाद्यपलक्षणार्थं। यतः रस्थालीपाकमुपक्रम्याज्यमुपसंहरति। निरूप्याज्यमधिश्रित्येति। एवमाज्यग्रहणमपि स्था
लीपाकाद्युपलक्षणं। यतः सर्वेषामेवेदं साधारणं कर्मोच्यते। नत्वत्र प्रकृतिविकृति वइति। विद्धादिचिद्धं तत्पत
प्रकृतिः। यत्र पुनश्चिद्धादिमात्रं। विद्धं तस्तन्नास्ति सा विकृतिरिति। नचात्र विद्धादिविद्धं तस्त्वनूपत। यतः सर्वाण्ये
व स्थालीपाकादीनि प्रकृतस्य धर्मविधानं॥ ॥ परिसमुह्येत्यादिसूत्रं तत्र परसमूहनादयः पंचपदार्था भूमिशुद्ध्यर्था इति

परिसमुह्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्ष्याग्निमुपसमाधाय॥

केचित्। तदयुक्तं। तत्वंशुद्धे देशेग्निस्थापन वृत्तिर्युक्तेति। तस्मादग्न्यार्था एवैत्यपरे। अतो यत्र यत्राग्नेः स्थापनं तत्र तत्रै
वैते कर्त्तव्याः। नचगृह्यस्थालीपाकादिकर्मति वएषां। एतएव एवविधिर्यत्र क्वचिद्धोम इत्यतिहितेपुनरभिधायते उप
लिप्य उद्धृतावोक्षितेग्निमुपसमाधायेति। नूनमनेन प्रवृत्तिस्तत्रैषां। तस्मादग्न्यर्था एवैत इति। तथा वलिंगं उद्धृनेव
अवोक्षितेग्निमादधतीति। तत्प्रयोजनंच स्वस्वस्थानास्थित एवाग्नौ। क्रियमाणे स्थालीपाकादौ नैते क्रियंत इति॥

दक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्येत्यासनमात्रंसान्नब्रह्मोपवेशनं। आस्तरणमात्रोपदेशात्। क्वचिच्चोपवेशनविधानाद्दक्षि
क्षिणतोब्रह्माणमुपवेशयेति। तन्न॥ अदृष्टप्रसंगात्॥ नह्यदृष्टार्थंकश्चिदासनप्रकल्पनंकुर्य्यात्। ब्रह्मासनव्यपदेशोनु
पपत्तेश्च॥ तस्माद्ब्रह्मोपवेशनार्थमास्तरणं॥ यत्तूक्तंदक्षिणतोब्रह्माणमुपवेशयेतितदुदपात्रस्थापनावसरविधित्सया॥
प्रस्क्तब्रह्मोपवेशनंवास्यज्ञापनंब्रह्मासनमास्तीर्यकर्त्तव्यं॥ प्रणीयाः किं। अपः। अयंहिप्रणयनंसर्वथिदृष्टलब्धदि
हापिसर्वथिनामयंप्रणयनं। परिस्तीर्य किं। अग्निं॥ अर्थवदाद्यतिप्रयोजनवत्वात्रजातमास्ताद्येत्यर्थ। प्रयो

दक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्यप्रणीयपरिस्तीर्यार्थवदासाद्यपवित्रेकृत्वाप्रोक्षणीःसं
स्कृत्यार्थवत्प्रोक्ष्यनिरुप्याज्यमधिश्रित्यपर्युग्निकुर्यात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जनंचकार्यक्रमेणमुख्यमानुरोधात्॥ पवित्रेकृत्वा। यथाप्रदेशांतरेकृतेतथैवेति। प्रोक्षणीःसंस्कृत्य उत्पवनोदिंगनं
दिना अर्थवत्प्रोक्ष्येत्यनेनकार्यवत्तीप्रोक्षणं॥ निरुप्याज्यमधिश्रित्येत्याज्यस्यनिर्वापउपयिकस्यपृथक्क्रिया। अधि
श्रित्य। अग्नौ। पर्यग्निकुर्यादाज्यस्थालीपाकादिच॥ उपलक्षणत्वादाज्यस्य॥ ॥ ॥

स्रुवंप्रतप्यअधोमुखंतापयित्वा पुष्करतःतमेवदर्भैःसंमृज्याभ्युक्ष्यच। पुनःप्रतप्यनथैवनिदध्यात्दक्षिणतः। आज्यमु
द्वास्य अग्नेःसकाशाच्चरोःपूर्वेण॥ अग्नेरुत्तरतोवस्थाप्य। तदुत्तरतःस्थालीपाकमपि। तदेवाज्यमुत्पूयात्पवित्रा
भ्यां। अवेक्ष्यअपद्रव्यमपाकर्तुं। प्रोक्षणीश्चपूर्ववदुत्पूयाच्चशब्दादाज्यंचपूर्ववत्॥ अतःपवित्राभ्यामित्युक्तं॥ प्रो
क्षणीसंस्कारस्यैश्चपर्युक्षणार्थः॥ स्रुवसंस्कारश्चहोमार्थः॥ तत्संस्कारस्यादृष्टार्थतामाभूदिति॥ उपयमन। उप
ग्रह। ग्रहीयादर्भैः। पर्युक्षणंचप्रोक्षणीभिरित्युक्तं॥ एषएवविधिरितियत्रहोमस्तत्रैषविधिरेवनतुमंत्राः॥ समान्ना

स्रुवंप्रतप्यसंमृज्याभ्युक्ष्यपुनःप्रतप्यनिदध्यादाज्यमुद्वास्योत्पूयावेक्ष्यप्रोक्षणीश्चपूर्ववदुपयमना
न्कुशानादायसमिधोभ्याधायपर्युक्ष्यजुहुयादेषएवविधिर्यत्रक्वचिद्धोमः॥१॥ ॥अवसथ्याधानं॥ ॥

याभावात्। यत्रक्वचिद्धोमइत्तिशांतिकपौष्टिकादिष्वपिक्वचिद्ग्रहणंचगृह्याग्निव्यतिरेकेणापियथायंविधिःस्या
दितियं॥ यथादावग्निमुपसमाधायघृताक्तानिकुशैंडानिजुहुयादिति॥१॥ गृह्यस्थालीपाकानांकर्मप्रक्रांतंअतो
गृह्यस्यैवार्थमिदमाह। अवसथ्याधानमिति॥ अवसथ्योगृह्यःशालाग्निरितिपर्यायाः। तथोस्थानंस्थापन
मात्मसात्करणमितिपावत्॥ ॥

॥४॥
॥नयराम॥

तत्कदा भवतीत्यपेक्षयामाह दारकाल इति। दारशब्देन पाणिग्रहणादिसंस्कारसंस्कृतं स्त्रीद्रव्यमभिधीयते। तस्या हरणकालो दारकालस्तत्र किंचित्तु पाणिग्रहणात्प्रागिच्छंति। गृह्यकारांतरवचनात्। एवं हि तेनोक्तं। जायायाः पाणिं जिघृक्षन्नादधीतेति। तत्पुनर्नात्तीवयुक्तरूपं। यतस्तदा संस्कृतमेव स्त्रीद्रव्यं। न चासंस्कृते तं सत्सहायतां प्रतिपद्यते। ससहायस्य च कर्मस्वधिकारः। मध्यं कं हि दंपत्योर्द्रव्यं नैकः शक्नोति परित्यक्तुं। पत्न्या पितेन चिनाऽनधिकृतत्वे च॥ तस्मात्ससहायस्याधिकारः। तथा च लिंगं। असत्वो हि त्वा चर्चतिया वृ जायां न विंदत इति॥ अतः संस्कारा निर्वृत्तेरुत्तरकालं दारकालः। अपि च स्मरंति तमेव दारकालं प्रकृत्य। धर्मे वार्थे चिनातिचरितव्यमिति। पूर्वं च क्रियमाणे आधाने एके नैवाग्नि

दारकाले दायाद्यकाले एकेषां॥

नैवाग्निराहितो भवति। तथा सत्यतिचारः स्यात्। तस्मा। तस्माच्च तुर्थ्युत्तरकालमेव दारकाल इति संप्रदायः। यत्पुनरुक्तं। चैवाहिकेग्नौ कुर्वीत गार्ह्यं कर्म यथाविधि। पंचयज्ञविधिं न वपाक्तिं चान्वाहिकां गृहीति तन्न दिवाहसमनंतरक्रियमाने सौ वैवाहिक एव दायाद्यकाले एकेषामिति केषांचिदाचार्याणां मते दायाद्यकाले च तत्कर्तव्यं। दायाद्यकाले भ्रातृणां धनविभागकालः। तस्मिन्हि काले स्वेन द्रव्येणाकमनुष्ठानसमर्थो भवति॥ साधारणद्रव्यस्य हि परित्यागासामर्थ्याद्दिनधिकार एव। अतोयं व्यवस्थितविकल्पः॥ अभ्रातृकस्य दारकाले। भ्रातृमतो दायाद्यकाल इति॥ ।

॥४॥
॥आधेः॥

वैश्यस्येति कुतो विशेषेऽग्निर्गृह्यते। असंस्कृतो वा। अविशेषात्। अरणिप्रदानमिति प्रशादुपात्तशब्दार्थं। अरण्युपादानमेके आचार्या इच्छंति। एके वैश्यकुलादित्युभयो विकल्पेन स्मरणं। तत्र चातुष्प्राश्यपचनादिति वर्तिना वैश्यकुलं वा रीपमहानसरूपयो नित्रयोर्निर्दिष्टं वैश्यस्येति ग्रहणं यो न्यतरव्युदासार्थं। वैश्यकुलग्रहणाच्च नान्यथा प्रकृतिः॥ अत एवोभयोरेव विकल्पेन स्मरणमुक्तं॥ तत्र चातुःप्राश्यपचनवत्सर्वकर्मकर्तव्यं। चातुष्प्राश्यपचनं यत्र कर्माणि विद्यते तद्धि पिसर्पिर्भवति। तत्कुतः। पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः। पंचमहायज्ञा हि श्रौतोपव्ययते तत्साधनभूतश्चायमग्निः श्रौतकर्मसाधनभूते चाग्नौ चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्तव्यता। दृष्टा अयमपि श्रौतकर्मसाधनभूत

वैश्यस्य च दुःपक्षो गृहाद्ग्निमाहृत्य चातुष्प्राश्यवचनव त्सर्वमरणिप्रदानमेके पंचमहायज्ञा इति श्रुतेः॥

एवेसभिप्रायः। तस्माच्चातुष्प्राश्यपचनवतीति कर्तव्यता प्रवृत्तिरत्रापि। अपि चाधानस्येति कर्तव्यता दृष्टा। इदमप्याधानमेव। एवं हि श्रूयते एतदेव प्रकृत्य। अथैनं चयनं च धास्यामह इति। तेनाधानसामान्यादिहाप्रवर्तते एवं चेति। एवं स्थिते उच्यते। एके आचार्यनिच्छंसत्यत्र चातुःप्राश्यपचनवतीति कर्तव्यतां। यत्तु उपदेशो न धर्मः प्रवर्तते अतिदेशेन वा। न चात्रोपदेशो नातिदेशस्तस्मान्नैव प्रवर्तते। कथं तर्हि दमुक्तं। यस्मन्नाम श्रौतकर्मसाधनभावेन। आधानसामान्याद्वा प्रवृत्तिबुद्धिस्तां निवर्तयितुमिसपदापः॥ गृह्यकारांतरैरप्यनयेवत्रासेयमिति कर्तव्यं पदिष्टात्तन्निराकर्तुमिदं पूर्वपक्षमुपन्यस्तः॥

॥५॥
॥जयराम॥

अग्न्याधेयदेवताभ्य इति वक्तुमशक्यं। वक्ष्यत्यग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोतीति। तर्हि किमर्थमुक्तं। बहुत्वविशिष्टानां मंत्रदेवतात्वं यथा स्यादिति। किं च स्यान्न। द्वयोरप्यग्न्याधेयदेवतत्त्वमेव। तयोरेव देवतात्वं मा भूदिति। पुनर्ग्रहणाद्धुक्तीनामदेवतात्वं॥ अपयित्वेति श्रपणोपदेशः। नाश्रितासादनं। आज्यभागाविष्ट्वेति किमर्थमुक्तं। उच्यते। आघारादीनां चतुर्दशाज्याहुतीनां क्रम उक्तः॥ तत्राघारानामनिर्दिष्टावसराणामवसरविधानार्थं॥ ॥अथ शाखांतरीयमंत्रव्याख्यानमारभते। स्वशाखीयमंत्राणामुवटाचार्यादिना व्याख्यातत्वात् अप्यादितुः सर्वेषामुच्यते। तज्ज्ञानस्यैपयिकत्वात्। तत्र त्वन्न इति द्वे वामदेवदृष्टे त्रिष्टुभौ अग्निवारुण्यौ त्रियज्ञो। इमं मे तत्त्वायामीति द्वे शुनःशेपदृष्टे प्रथमा गायत्री द्वितीया त्रिष्टुप् उभे वारुण्ये। त्रियज्ञो ये ते शतं वरुण ये सहस्रं यज्ञियाः पाशा वितता महान्तः। तेभिर्नो अद्य सवितोत विष्णुर्विश्वे मु

अग्न्याधेयदेवताभ्यस्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोति त्वन्नो अग्ने स त्वन्नो अग्न इमं मे वरुण तत्त्वायामि ये ते शतं॥

चंतु मरुतः स्वर्काः॥ अस्यार्थः। तत्र वामदेवऋषि त्रिष्टुप् लिंगोक्ता देवताः सर्वप्रायश्चित्ते। हे वरुण। ते तव ये शतं बहुसंख्याताः॥ ये च सहस्रं असंख्याताः पाशाः पापानि। बंधनहेतुत्वात्। किंभूताः यज्ञियाः यज्ञप्रभूहोत्पन्नाः वितताः सर्वत्र विस्तृता महान्तः अपरिहार्याः तेभिः तैः पाशैः ताः नोऽस्मान् अद्यास्मिन्नेवाहनि सवित्रादयो देवा मुंचंतु मोचयंतु। अकरणाय थाकरणान्यथाकरणप्रसक्तात् याभिभूतान्यावयं त्वित्यर्थः। उत अप्यर्थः किंभूता वाध्यकोः स्ववचनाः सर्वगाः सर्वपूज्या वेत्यर्थः॥ ॥

॥५
॥श्री॥

अय श्चाग्नेस्यनभिशस्तिपाश्च सत्यमित्वमया असि॥ अयानो यज्ञं वहास्ययानो धेहि भेषजं। अस्यार्थः। तत्र वामदेव त्रिष्टुप् अग्निः प्रायश्चित्तहोमे। हे अग्ने। त्वं अयाः नयातीत्ययाः यात्रापणः॥ सर्वत्र बाह्याभ्यंतरावस्थितः असि न वसि॥ किंभूतः अनभिशस्तिपाः न विद्यते अभिशस्तिरभिशापो येषां ते अनभिशस्तयः। तान्याति आत्मसाक्षात्करोतीति शोधयतीति यावत्। प्रायश्चित्तानुष्ठानेन कर्मानुष्ठानपरिपालक इत्यर्थः। किंच। हे अग्ने। यत्त्वं अयाः शुभावहो विधिरसि तत्सत्यमसि सत्यमेव। इत एव। यदि दिपश्चादसः। यस्मात् अयाः नोऽस्माकं अयासु मनाः स्वाश्रयो वाभूत्वा यज्ञं वहासि च वहसि। यद्वा यज्ञं यज्ञसंपादनं चरु पुरोडाशादि वस्तुजातं हव्यपालत्वेन देवेभ्यः संपादयसि। तस्मान्नोऽस्मभ्यं भेषजं सुखजननं दुःखध्वंसनं रूपमपूर्वं धेहि

५ अपाश्चाग्ने द्युत्तमं भव तन्न इत्यष्टौ पुरस्तादेवमुपरिष्टात् स्थालीपाकस्याग्न्याधेयदेवताभ्यो हुत्वा जुहोति॥

देहीति प्रार्थनात्वं भ्यत्यस्मादिति भेषस्तं जयतीति वं भेषजं। चकारानुक्तसमुच्चयार्थौ॥ ॥उदुत्तममिति शुनःशेप त्रिष्टुप् वारुणी पाशोन्मोके॥ ॥भवतन्नः प्रजापतिः पंक्तिः ज्ञातदेवरसावग्निप्राशने॥ ॥अष्टाविति मंत्रप्रतीकसंशय दाशार्थं पुरस्तादिति अग्न्याधेयदेवताहोमस्य। ताश्चाग्निपवमानाग्निपावकाग्निशुचयो दितिश्चेति एवमुपरिष्टात्तस्यैवाष्टावाज्याहुतीस्तथैव जुहोति॥

॥ द्वि ॥
॥ जयराम ॥

स्विष्टकृतेवेतिहचिरंतरेण। अहाव्याहृतिस्य: स्विष्टकृद्धोमो विहित:। तस्मैवकुत्वा। चकारादाज्याहुतिंजुहोति। अयास्यग्ने रितिमंत्रेण॥ ॥ अस्यार्थ:॥ तत्र गोतमोगायत्रीगानुविदादेवादेवता। आज्यहामेहिगातुविदायत्नवेत्तारोदेवा:॥ अग्ने संवधियवषट्कृतंकृतं॥ यत्तुयेनकर्मणायजनविधिनाहुत्वा। अहमत्सरीरिवंअधिकंकृतवानस्मि। तेनकर्मणा प्रसन्नाना। भवतांप्रसादात्तदयासित्रनश्वरमव्याहतमस्तु॥ ॥ बर्हिर्होमिश्चात्र विधानसामर्थ्यादिहैवस्यात्। नान्य त्र॥ ब्राह्मणभोजनमित्येकद्विवद्भुषसमासस्यतु अल्पत्वादिक स्मिन्नपिभोजितेचार्थस्यकृतत्वादेकस्यैवभोजन

स्विष्टकृतेचायास्यग्नेर्वषट्कृतंयत्कर्मणात्परीरिस्वंदेवगानुविद इतिबर्हिर्हुत्वा
प्रास्नाति ततोब्राह्मणभोजनं २॥ षडर्घ्याभवंत्याचार्यऋत्विग्वैवाह्योराजाप्रिय
स्नातकइति॥

मिति॥ २॥ आवसथाधानंदारकाल इत्युक्तात द्वाराहरणमेवकथंक्रियत इतितदभिधीयते। तत्र चैवैवाहिकस्यार्घदानंस्मय ते। तत्प्रसंगेनयावंतोर्घ्यस्तानाह। षट् अर्घ्यअर्घार्हाभवतीति। तान्विभजते। आचार्यउपनयनपूर्वकंवेदाध्यापक:॥ ऋत्विक्प्रसिद्ध:। राजाच। प्रियोपि। वेदमधीत्ययःस्नात:स्तस्याचार्येर्घदानंकरोत्यादौ। तत्रत्तीतंस्वेधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितु:स्त्रग्विणंतल्पआसीनमर्हयेत्प्रथमंगवेत्याचार्यस्योपदेशात्। प्रियस्नातकयो:पृथक्स्नानार्थं षड्ग्रहणं॥ ८॥

॥ द्वि ॥
॥ भाष्यं ॥

प्रतिसंवत्सरात्॥ प्रतिसंवत्सरत्रारार्थ:। तेनसंवत्सरोपर्यागतानाचार्यादीनर्हयेयु: अर्घदानेनपूजयेयु: नत्वर्वाक्संवत्स रादागतान्॥ यक्ष्यमाणास्तुयागंकरिष्यंतएवर्त्विजोर्हयेयु: संवत्सरोपर्यागत्तानपि॥ नततोन्यत्रेत्यर्थ:। कथमित्यपेक्षाया महाआसनमिति॥ आसनपीगादी आहार्यस्वपुरुषेणानाय्याहार्यपितासाधुभवानास्तामिति। अर्घ्यंप्रत्यक्षोपणम तत्॥ आहरतीतिस्वपुरुषाएव। विष्टरंउपवेशनार्थंपंचविंशच्छलाकाविततकुशपूलकं। पद्यंचविष्टरंभवतादद्वा॥ पा द्यमुदकंसुखोष्णं। अर्घरोहृतेनादपात्रमेवोच्यते। तथाच लिंगं। यथाराजागतायोदकमाहरेदेवमेतदितिसोमस्यादप। आ ९

प्रतिसंवत्सरानर्हयेयुर्यक्ष्यमाणा ऋत्विजर्घआसनमाहार्याहसाधुभवानास्तामर्चयिष्यामो भवंत
मित्याहरंति विष्टरंपद्यपादार्थमुदकमर्घमाचमनीयंमधुपर्कंदधिमधुघृतमपिहितंकांस्येनान्य
स्त्रिस्त्रि:प्राहविष्टरादीनिविष्टरंप्रतिगृह्णाति॥ ॥

त्रनिनयनंविधायेतदुक्तंआचमनीयंउदकमेवातथामधुपर्कं। तस्यैवप्रपंच:। दधिमधुघृतंकांस्यभाजनेस्थितंकांस्यभा जनेनैवापिहितमाच्छादितं। अन्य: अर्चयितुर्व्यतिरिक्त:कश्चिद्विष्टरादीनित्रिस्त्रि:प्राह। विष्टरोविष्टरोविष्टर इत्येवं ततोर्घयित्रार्पितं उभाभ्यांहस्ताभ्यामध्येगृह्णातितूष्णीं। ग्रहणमात्रोपदेशात्॥ ॥

॥७॥
॥जयराम॥

वर्ष्मास्मीति मंत्रेणैनं विष्टरमेवान्युपविशति ग्रहणोपवेशनयोर्मध्यपठितोपि मंत्रो लिंगादुपवेशने विनियुज्यते लिंगश्च उ मंतमभितिष्ठामीति। अथ मंत्रार्थः॥ तत्राथर्वणानुष्टुप् विष्टरो देवता उपवेशने। आत्मानमध्यधिष्ठितोति। कुलशीलाचारवयोयोगैरहं समानानां सजातीयानां मध्ये वर्ष्मा श्रेष्ठो ज्येष्ठ इतियावत्। अस्मि भवामि। उद्यतां उदयं प्रकाशं कुर्वतां ग्रहनक्षत्रादीनां मध्ये सूर्य इव। किंवा इमं विष्टरं तं पुरुषमुद्दिश्य विष्टरच्छद्म अभिलक्षीकृत्य भूयश्चातिष्ठामि अधः कृत्वोपर्युपविशामि। यः कश्च नमां अ दासतिपक्षिपंकर्तुमिच्छति। दस्यु उपक्षये॥॥

वर्ष्मोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः। इमं तमभितिष्ठामि यो मा कश्चाभिदासतीत्येनमभ्युपविशति
पादयोरन्यं विष्टर आसीनाय सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयति ब्राह्मणश्चेद्दक्षिणं प्रथमं॥॥

पादयोरन्यं द्वितीयं विष्टरं ददातीति वाक्यशेषः। सवायमुपदेशो नानुक्रमः। प्रक्षाल्य हि पादौ विष्टरे क्रियते इति। तस्मात्प्रक्षालनोत्तरकालं द्वितीयं विष्टरं ददातीति पाठार्थेन निवाध्यते। तथा चोत्तरसूत्रं। विष्टर आसीनायेति। तेनैकस्मिन्विष्टर आसीनस्य पादप्रक्षालनं। ततो द्वितीयविष्टरदानमिति। अर्घ्यश्चपूर्ववत्तूष्णीं प्रतिगृह्य पुनर्वर्ष्मोस्मीति मंत्रेण निदधाति प्रक्षालितपादयोरधस्तात्। प्रक्षालनं चांजलिना विराजोदोहोसीति मंत्रेणाचयमनं वयदि ब्राह्मणो घ्यस्तदा दक्षिणं प्रथमं प्रक्षाल्य पश्चादन्यः। अनेन मंत्रावृत्तिरवगम्यते॥ ॥राम॥राम॥

॥७॥
॥ना॰ ष॰॥

तत्र मंत्रः विराजोदोहोसीति। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिर्यजुरापः पदयोर्जलप्रक्षेपे प्राणधारणादिगुणैः सकलसौहित्यनविविधत्तया राजत इति विराट् अन्नं तस्या विराजो दोहः परिणामस्तारो रसः स त्वमसि भवाहे उदक। तत्त्वो विराजो दोहं अशीय प्राप्नुयां। छान्दसो विकारणलोपः। किंच। मयि विषये वा पाद्या पादयोः सान्निध्यसमर्थात्तस्येतदर्थं विराजोदोहः मंत्रसंस्कृतं जलं॥ छांदसौ विकरणौ भवति शेषः॥॥ अर्घोर्घोर्घ्यः प्रतिगृह्यतामित्यन्येनोक्तो घ्योर्घ प्रतिगृह्णामि। आपस्थेति मंत्रेण। अर्घ्यमिति नेनेत्यपक्षि आपप च। मंत्र लिंगात्। अथ मंत्रार्थः। तत्र प्रजापतिर्यजुरापो ऽप्यामादाने। हे आपः पत्तोप्रियमापः आप्ति हे न वः स्थ भवथा तस्मा

विराजोदोहोसि विराजो दोहमशीय मयि पाद्यायै विराजो दोहः इत्य धः प्रतिग्र त्यापस्थ युष्माभिः सर्वान्कामानवा
प्रवानीति निनयन्नभिमंत्रयते। समुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छत। अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि मत्पयः इति॥

युष्माभिः कृत्वा सर्वान्निःशेषान्कामान् अभीष्टार्थान् अहं अवाप्नवानि लभेय॥॥ ततो ऽर्घ्यं दिग्गृहीत्वा उपमौलिमानीय निनयन्नीमयन्नभिमंत्रयते समुद्रं व इति मंत्रेण ननु मंत्रांते। अस्यार्थः। तत्राथर्वणो नुष्टुप् आपो ऽर्घ्यप्रतिक्षेपे। हे आपः साधितार्थाः वा युष्मान् समुद्रं प्रहिणोमि गमयामि। अतः स्वां योनिं स्वकारणभूतं समुद्रं अभिलक्षीकृत्य गच्छत व्रज। किंचा युष्मत्प्रसादाच्चास्माकं वीराः पुत्रा भ्रातरश्च अरिष्टा अनुपहताः संतु। मत् मत्तः पयः अर्घ्यादिमंगलजलं मा परासेचि अपगतं मास्तु। सदैवाहमर्घ्यं निवानीत्यर्थः॥ ॥ ॥श्रीराम॥ ॥

भि॰ २

॥८॥
॥जयराम॥

तनोद्ध्यंअवामत्तिआमागन्यनिमंत्रेणसहक्छिस्तूर्त्ती। अस्यार्थः। तत्रपरमेष्ठीवृहत्तीआपः आचमने। हेजलेशवरुणं। तमेवंरूपेणत्वामाश्रितंमामायशसा। आमासहसहभावेसामीप्यंवा अगमन् आगमय। तथावर्च्चसाब्रह्मवर्च्चसेनसंसृजससृष्टं कुरु। किंच॥ प्रजानांश्रेष्ठजनानांप्रियंप्रेष्ठप्रीतंच। पशूनांगोश्वादीनामधिपतिंस्वामिनंच॥ तथानूनांदेहा वयवानांशरीरिणां वस्त्रमरिष्ठं अहिंसकंसुखजनकंसुरवाकरु। हिंसरचअनभ्यासेनच्वेदामामित्यादिर्दर्शितं॥ ॥ ततोमित्रस्य चेति मंत्रेण। घ्येमिधुपर्कंप्रतीक्षतपश्यति॥ तत्रप्रजापतिःपंङ्क्तिः मित्रोदर्शने। सर्वेषुवेषुत्रिस्त्रिरेत्तानिद्रव्यण्यभिधायप्रतिगृह्य

अचामत्यामागन्यन्नशसासंसृजचर्च्चसा। तमाकुरुप्रियंप्रजानामधि
पतिंपशूनामरिष्टत्तनूनामितिमित्रस्य त्वेतिमधुपर्कंप्रतीक्षतेदेवस्य
त्वेतिप्रतिगृह्णातिसव्येपाणौकृत्वादक्षिणस्यानामिकापात्रिःप्रयौति
नमःश्यावास्यायान्नशनेयत्तआविद्धंतत्तेनिष्कृतामीति॥

तामिसाहन्येद्धर्ष्यादेवस्यत्वेतिमंत्रेणा प्रतिगृह्णातिमधुपर्कं। अस्यपरमेष्ठीगायत्रीसूर्पेग्रहणे। सव्यपाणौस्थितंतंमधुपर्कंदक्षिणहस्तस्य। नामिकया त्रिप्रयौतिप्रदक्षिणमाडुलयतिनमःश्यावास्यायेतिमंत्रेण॥ अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्यजुःसविता निरूक्षणे। हेअग्नेतुभ्यंनमः। किंभूताय। श्यावास्यकपिशमुखाय। तेतवअन्नशने। अद्यतेइत्यन्नंतस्याशनेकस्वेच्छादसः। अविद्धसंश्लिष्टअन्ने दर्नीयंयत्तन्निःकृतामिनिरस्यामि। अतःशुद्धमन्नंग्रहणत्यर्थः॥ ॥ राम ॥ ॥ ॥रामहम्॥ ॥माष्यं

तमेवदक्षिणहस्तस्यानामिकांगुष्ठाभ्यां त्रिर्निर्निरूक्षयतिअपसारयतिच्चशद्वात्रयौतिच। अतश्चप्रतिप्रयवणामेवनिरूक्षणं। एवंप्रयवणंचनिरूक्षणयोयुगपद्भावःमंत्रलिंगाच्च। एवंचनिरूक्षणव्यवधानात्प्रतिप्रयवणंमंत्राभ्यासः॥ ॥तस्यत्रिःप्राश्नातियन्मधुनइतिमंत्रेणतस्येत्स्वयवलक्षरणापष्ठी। त्रिशद्वानुवृत्तोपुनस्त्रिर्ग्रहणंएकद्रव्येकर्म्मावृत्तौसकृन्मंत्रवचनंशंकाव्युदासार्थं। मन्तिर्भिर्वा। मधुवाताइतितिसृभिर्न्ऋ ग्भिर्वाप्रत्यृचंप्राश्नात्यनामिकांगुष्ठाभ्यामेवा। उच्छिष्टस्येवापरंवारद्वयंमंत्रोच्चारणं। मधुपर्केचसोमेचनोच्छिष्टंभवति। द्विजइतिस्मरणात्। अथमंत्रार्थः। यन्मधुनइतिकुत्सोजगतीमधुपर्केमधुपर्कप्राशने। हेदेवाःमधुनोमकरंदस्ययत्मधव्यंमधुनिसाधु। परमंउत्कृष्टं। रूपयतिप्रकाशयतिदेहंसंव्याप्तमितिरूपं। अन्नाद्यंब्रीह्यादिवत्प्राणधार

अनामिकांगुष्ठेनचत्रिर्निरूक्षयनितस्यत्रिःप्राश्नातियन्मधुनो
मधव्यंपरमंरूपमन्नाद्यं। तेनाहंमधुनोमधव्येनापरमेणरू
पेणान्नादोनपरमोमधव्योन्नादोसानातिमधुमतीभिर्वाप्रत्यृचंपुत्रा
यांतेवासिनेवोत्तरतआसीनायोच्छिष्टंस्यात्सर्वंवाप्राश्नीयात्प्राग्वा
चेरतिनिनयेत्॥

यांअन्नोपादानकंवा॥ अन्नादिरसकंद्वांतेनसर्वरूपापन्नेरसेन। उक्तविशेषणविशिष्टेनाहंपरमःसर्वेभ्योगुणाधिकः। मधव्यःमधुपर्कार्हः। अन्नादःसदन्नभोक्ताचअसानिभवानि॥ मधुवातात्रयस्यगोतमागायत्रीविश्वेदेवामधुपर्कप्राशने। मधुपर्कशेषप्रतिपत्तिमाहपुत्रायेतिसुताय। उत्तरतःआसीनायापिविष्टाय। अंतेवासिनेशिष्यायवोच्छिष्टंस्यात्। स्वयंवासर्वंप्राश्नीयादितिव्यवस्थाविकल्पःव्यवस्थावनीयमितिस्यनियमनं। तेनाचार्यःशिष्याय। ऋत्विक्प्रियेपुत्रायायावस्नातोसर्वंप्राश्नीयात्। प्राग्वासञ्चरेजनसंचाररहितेदेशेपूर्वस्यांदिशि। निनयदित्यपरे। सर्वेषांनासर्वपिक्षाइत्यन्य॥ ॥८॥

॥११॥
॥नेपराम॥

आवम्मप्राणांतरइंद्रियस्थानानिसमृत्रोतिवाङ्मआस्येइत्सवमादिभिर्मंत्रैर्यथालिंगंसंमृश्यनिंचजलेनस्पर्शनं।अनाचांतस्यप्राण
यतस्पर्शनिंमाभूदित्याचम्येतिग्रहणं।अस्तित्वस्याहारः साकांक्षत्वात्।मइत्यस्यचसर्वत्रानुषंगः।अरिष्टानिमेंगानितनूस्तन्वामेसह
यत्रसत्क्रियाध्याहारः॥अथमंत्रार्थः।ममवाक्वागिंद्रियमास्येस्तुनसोन्नासिकयोः प्राणः प्राणवायुः।अक्ष्योः।अक्ष्णोर्नेत्रगोलकयो
रितियावत्॥चक्षुश्चक्षुरिंद्रियं।अक्षीशाद्वोप्यक्षिवाचकोस्तितद्रूपमिदं।श्रोत्रंश्रवणेंद्रियं।बलंशक्तिः।ऊर्जिःपाटवं।मेममतनूर्देहः।तन्वाः
देहस्यांगानिवसहयुगपत्।अरिष्टानिअनुपहतानिसंतु॥ ॥आचांतोदकग्रहणात्पुनराचमनमित्येके।अपरेत्वाऊः।आचांतमुदकंयेन
सआचांतोदकस्तदर्थेशास्त्रास्त्रमादायतास्थ्यं चिपश्चाल्लेननस्यार्थत्वात्।ततोगोगौरितित्रिःप्राहार्घ्ययिता।आर्घ्यस्तत्र

आवम्पप्राणांत्संमृशतिवाङ्मआसेनसोःप्राणोक्ष्योश्चक्षुःकर्णयोःश्रोत्रंवाह्वोर्बलमूर्वेरोजोरिष्टानिमेंगानितनूस्त
न्वामेसहेत्य।चांतोदकायशासमादायगौगौरितित्रिःप्राहर्इसाहमानारुद्राणां।दुहितावसूनांस्वसादित्यानाममृतस्य
नाभिः।प्रनुवोचंचिकितुषेजनायमागामनागामदितिंवल्लिष्ट।ममवामुष्यचपाप्मानंहनोमीतियथालभेत॥ ॥

माताहमातारुद्राणामित्यमुंमंत्रं।अस्यार्थः।तत्रब्रह्माभिष्टपूर्गोः अभिमंत्रणे।मातेत्यादिनिगदः।अमृतस्याक्षीरस्यनाभिराश्रयः।
नुवितर्कद्विदसिप्रवहिता।अतेति।प्रवोचंवच्मिविकिलुषेचतनावतेजनायंसुमात्रायमद्धंमांताष्टपूयंइमांगांमवधिष्टमाभा
त्॥कितुगोपशुविधानुंघ्नतितितात्पर्यार्थः॥किंभूतां॥अनागांअनागसं।अदितिं॥अखंडनीयांदेवमातरंचापयो दानात्॥त
दैतंवममेत्यादिहनोमीनिप्रयोगःकार्यअलंभनपक्षे।अहत्वममअमुष्याचयितुश्चपाप्मानंगोस्थानेहनामिहन्मीति॥ ॥

॥१॥
॥का॰ष्टं॥

अथेतिपक्षांते।उत्सर्गपक्षेतुममवामुष्यचपाप्माहतउंमुत्सृजततृणान्यत्तिवितिब्रूयादुच्चैः।मंत्रपाठादिशेषसुपाश्चेव।नत्वेति।
यस्माद्यविवाहयोरमांसोर्घोनभवतीतिस्मरणंतस्माद्यज्ञमधिकृत्य।विवाहंवाधिकृत्यचपाप्मानंहनोमीत्येवंवक्तव्यं।यज्ञवि
वाहवर्जमन्यत्रपश्वालंभविकल्पइतिककाचार्यः।अपरेत्वाऊः।यज्ञविवाहयोरेवालंलस्यावश्यकत्वेनविधानात्।क
लौचगवालंभस्यैवप्रतिषेधात्प्रतिनिधित्वेनपश्वंतरस्मात्तत्पशुःपायसंवाभवतीति।यक्ष्यमाणा त्विजइत्युक्तंतद्वि
पममाहयद्यपीति।यदिसंवत्सरस्यमध्येपुनःपुनःसोमेनयजेततत्तदाकृताघ्यार्एवत्विजस्तंपाजयेयुर्न्नयागांतरेणातिगम्य

अथयद्यक्त्विसक्षेन्ममवामुष्यचपाप्माहतउंमुत्सृजनतृणान्यत्तितिब्रूयान्नत्वेवामांसोर्घःस्यादधिविवाहंकु
र्वतेत्येवब्रूयाद्यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्यसोमेनयजेतकृताघ्यार्एवैनंयाजयेयुर्नकृताघ्यार्इतिश्रुतेः॥३॥चत्वारः
पाकयज्ञाहुतःप्राशितइतिपंचसुबहिःशालायांविवाहेचूडाकरणउपनयनेकेशांतेसीमंतोन्नयनइति॥ ॥

अतःपरिसंवत्सरानितिसंवत्सरोपर्यवयजत्विजोघ्यइतियदुक्तंतदपवादोपिजातः॥३॥चत्वारःपाकयज्ञाभवंतीतिशेषःको
स्याभिसंधिः।उच्यतेविवाहउपक्रांतःतत्रबहिःशालायांकर्मेष्यते।तत्प्रसंगेनान्यत्रापियत्रयत्रबहिश्शालातदर्थमभिधीयते।चतुः
प्रकाराःपाकयज्ञाः।तद्यथाहुतइति।यत्रहोमएवसऊतः।यथाक्षतहोमः।अहुतश्चयत्रनहोमः।यथास्त्रस्तरारोहणंप्रहुतोयत्रहो
माबलिहरणंच।यथापक्षादिः।प्राशितोयत्रप्राशनमात्रंनहोमादि।यथासर्वसांगवायंपयसियापसंअपयित्वाब्राह्मणान्भो
जयेदिति।पंचस्वितिविवाहादिषुपंचसुचबहिःशालायांकर्मभवति।यत्तुबहिःशालाकार्येत्यर्थः।बहिःशालासामर्थ्यादग्निरलौकि
कएव॥ ॥१२॥

॥१०॥
॥श्रीराम॥

उपलितमुद्धतावेक्षितइतिवाक्यमेवावक्तुं। परिसमूहनादेनरूढत्वात्। अतः परिसमूहनादिव्युदासार्थमित्येके अपर नुगृह्यस्थालीपा
ककर्मणापरिसमूहनाद्युक्तेअतोअग्न्यार्थेयिसारंभः॥ विवाहादयश्चगृह्याग्निविषयाः॥ यनेवाहितो ग्निस्तदीयमेवकर्मेतत्रप्र
ते। उपग्रहविशेषात्। तस्मादगृह्यार्थमुद्धतावोक्षतग्रहणमितितदपि। यत्रक्वचिद्धोमइत्यनेनप्राप्तत्वात्। कथंतर्हि द्विसुत्तं। श्रू
यते॥ अयमभिप्रायः सूत्रक्षेतः। यत्रक्वचिद्धोमइत्यनेनपरिसमूहनादीनामप्राप्तिः। अन्यर्थत्वात्तेषां। यत्रयत्राग्नेः स्थापनं
तत्रतत्रैतत्कर्त्तव्याइति। तथाचलिंगं। उद्धवेवाअवोक्षितेग्निमादधातीतितस्मादेषएव विधिर्यत्रक्वचिद्धोमइत्यनेस्थालीपाक
दिषुपरिसमूहनादेरप्राप्तिप्रसक्त्यर्थमिदमुद्धतावोक्षितग्रहणं निर्मंथ्यमेके विवाहे। निर्मंथ्यः अविरनिर्मथितोगृह्यते। सर्वे

उपलिप्तउद्धतावोक्षितेग्निमुपसमाधायनिर्मंथ्यमेकेविवाहे। उदगयनआपूर्यमाण
पक्षेपुण्याहेकुमार्याःपाणिगृह्णीयात्रिषुत्तरादिषुस्वातोमृगशिरसिरोहिण्यांवा॥ ॥

प्यग्निर्मंथनाज्जायतइति। यथानावनीतेन मु इत्यविचिरादृग्धेनेतिगम्यते। एकेलौकिकाग्निमेवात्रेच्छन्ति। अतोविकल्पः। उदग
यनादौदैवानिकुर्वीतेतिगम्यते॥ आपूर्यमाणपक्षोपिदेवानामेव यएवापूर्यतेर्द्धमासः सदेवाइत्यनेनापुण्याहस्तस्मरणात्।
सर्वदैवाविषयमेतदवगम्यते। कुमार्यग्रहणेत्रिंशातिप्रसूताव्यूढासार्था॥ स्मर्यते हि त्रिंशातिप्रसूता याः पुनर्विवाहइति।
त्रिषु त्रिषु नक्षेषुउत्तरादिषुउत्तरासाढा तेषुत्रिषुत्रिविस्यर्थः। रेवात्यादिषु वेतिविकल्पः॥ ॥

॥१०॥
॥श्री॥

॥१४॥
॥श्रीराम॥

तत्रमंत्रमाहजरांगच्छेति॥ अस्यार्थः॥ तत्रप्रजापतिस्त्रिष्टुप्ननुदेव्यः परिधापने॥ हेकन्ये॥ त्वंजरांनिर्दुष्टंवृद्धत्वंमणसहगच्छप्राप्नुहि॥
वासश्चमयासंपादितंपरिधत्स्वपरिधेहि॥ अभिशस्तिरभिशापः॥ आसुष्टमातितस्मात्त्वात्यतिशस्तिपावातव॥ आकृष्यतोकामादि
भिर्दृष्टाकृष्टयोमनुष्याः तेषांमध्यो। शतंवशरदोवर्षाणिजीवप्राणिहि। सुवर्चाः प्रतिकान्तेजोयुक्ता भूत्वा॥ रयिंचधनं
पुत्रांश्चअनुसंव्ययस्वउत्पादयरायीकुरु। हेआयुष्मति॥ इदंवासः परिध त्स्वनुवाक्॥ ॥अथोत्तरीयंवासःयाअकृन्
तन्निति मंत्रेणपरिधापयतीत्यनुवर्त्तते॥ अस्यार्थः॥ तत्रप्रजापतितिगती विधात्र्योवस्त्रधारणे। यादेवीः देव्यः इदं

जरांगच्छपरिधत्स्ववासोभावाकृष्टीनामभिशस्तिपावा। शतंचजीवशरदः सुवर्चा
रयिंचपुत्राननुसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिधत्स्ववासइत्यथोत्तरीयंयाअकृन्तन्नवयन्या
अतन्वतयाश्चदेवीस्तंतूनभितोततंथातास्त्वादेवीर्जरसेसंव्ययस्वायुष्मतीदंपरिध
त्स्ववासइति॥ ॥

सः अकृंतंतत्कर्त्तवासः तत्सामर्थ्याद्दाः॥ पाअवयवरवीतवत्य तनुसंतानंकृतवत्यः। उतवत्य इत्यर्थः॥ यास्तत्तूनसूत्राणिआत
त्वतप्रोतवस्यः तिर्यक्तुविस्तारितवत्य इत्यर्थः। सामर्थ्याद्देव्यः चक्रारायां तान्प्रोतांश्चतंतूनभितः उभयपार्श्वयोर
पितंतधृततुरीवेमादिव्यापारेणग्रथितवत्यइत्यर्थः तास्तत्सामर्थ्याद्देव्यः स्वकार्यंतुपवदिदंवासः त्वात्वांजरसेदीर्घकाल
निर्दुष्टजीवनायसंव्ययस्वपरिधायमनुपुरुषादिव्ययस्थांदस्तनअतो हेआयुष्मतिइदंप्रतादृशंवा...

॥१७॥

चिस्रो ब्राह्मणस्येति वर्णानुपूर्व्यग्रहणादनुक्रमेण भार्या भवंति। वर्णानुपूर्व्येणेति राजन्यवैश्ययोः। मित्येके अपर उग्रहस्य।...
द्रो मिच्छंत्यके॥ एकेन। नन्यस्या धर्मकार्ये अधिकाररहनि। तथा च यास्कः। रोमारमणायोपेयतेन धर्माय इति॥ एवं तुर भणार्थ
तयेच्छंति। तथा चाह॥ अग्निं विन्नात्प्रथमेन रामासुयया दिति॥ प्राप्तिपूर्वको हि निषेधः अतोऽयं विकल्पः॥ ॥ अथ अग्निस्था
पनानंतरमेना च वधूं वर एव वासः परिधापयति जरां गच्छेति मंत्रेण। मंत्रस्य कारितार्थत्वात्। अपरे त्वद्धर्युमन्य कर्तारमन्यते।
परिभाषितं त्वेतदध्वर्युः कर्मसु वेदयोगादिति॥ नैतदित्यन्ये। न हि तस्मात्त्वेपिद्वयकर्तृत्वं। समाख्यया हि श्रौतेष्वध्वर्योः कर्तृत्व

तिस्रो ब्राह्मणस्य वर्णानुपूर्व्येण द्वे राजन्यस्यैका वैश्यस्य सर्वेषां शूद्रा
मप्येके मंत्रवर्ज्जमथैनां वासः परिधापयति॥ ॥

मिष्यते। न चात्र समाख्यास्ति। वेदयोगाभावात्। स्मरणादेव स्मृतीनां प्रामाण्यमुक्तं॥ अतः समाख्यया अभावात्स्वस्यैव कर्तृ
त्वं पाकयज्ञेषु। ननु पाकयज्ञेषु दक्षिणा श्रूयते पूर्णपात्रो दक्षिणा वरो वेति॥ दक्षिणाशब्दश्च परिक्रयार्थद्रव्ये वर्त्तते॥ न च परि
क्रेतव्यमंतरेण परिक्रयो भवति। ततोन्यस्य कर्तृत्वमिति। नैवं। अस्ति तत्रान्योपि ब्रह्माख्यः परिक्रेतव्यस्तदर्थः परिक्रयो य
मिति। क्षीणार्थेपि पत्तिः॥ अपि च परकार्ये कर्मणि परो नैव कर्तेति वचनं विना। श्रौतेषु च समाख्ययान्यस्य कर्तृत्वं। न चेह
समाख्यास्तीत्युक्तं। यदमूलकत्वेपि स्मृतीनां समाख्या॥ परिज्ञानादकर्तृनियमः। श्रौतेषु तु परिक्रयाम्नानादन्यस्य क
र्तृत्वमिति युक्तमुक्तं। अपि च परिकर्तृत्वे सामामनुव्रता वेत्येवमादीनि मंत्रलिंगानि विरुध्येते॥ ॥

अथैनौ वधूवरौ कन्यापिता समंजयति परस्परं संमुखी करोति। समंजंतु विश्वेदेवा इति मंत्रेण। समंजनं च युवां परस्परं समंजेथामि
त्ति प्रेषितयोः परस्परं संमुखीकरणं। सत्यपि कारित्वे वरस्यैव मंत्रपाठो मंत्रलिंगात्॥ कारितत्वं च सन्निधानात्। वस्तापि तु स्व॥
सन्निहितो ह्यसौ। धं प्रदातृत्वात्। मंत्रपाठश्च कन्यासंमुखमेव। अथ मंत्रार्थः॥ तत्राथर्वणो नुष्टुप् लिंगोक्ताः मैत्रीकरणे हे कन्ये।
नौ आवयोर्हृदयानि मनांसि। तद्धर्मान्वा संकल्पादीन् विश्वे सर्वे देवाः। तथा सम्यग्भूना आपः संमंजंतु गुणातिशयाधानेन सं
स्कुर्वंतु। तथा सम्यग्मनोमातरिश्वा अनुकूलो वायुः। तथा संधाता अनुकूलः प्रजापतिः। उ अ थो दिष्ट्रीधमदिपदेशाकत्वरी
वा। कसंदधातु स्थितां निकरोतु॥ ॥ पित्रा अप्रतिग्रहस्य पिप्रतिग्रहविधिना दानं यथा स्यादिति। अप्रतिग्रहश्च क्षत्रियादिः।

अथैनौ समंजयति समंजंतु विश्वे देवाः समापो हृदयानि नौ। समातरिश्वा सं धाता समुदेष्ट्री दधातु नाविति। पित्रा
प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामति यदैषि मनसा दूरं दिशोनुपवमानो वा हिरण्यपर्णो वैकर्णः स त्वा मन्मनसां करो
त्विति॥ ॥

तत्र मंत्रः। यदेषनि॥ अस्यार्थः। तत्राथर्वणो नुष्टुप् प्रपचमाने। निष्क्रमणे। हे कन्ये यद्यतस्त्वं पितृगृहाद्दूरं एषि आगच्छसि। मनसा अ
नुकूलया मनोवत्या दिशः प्राच्याद्या अनुपवमानो वायुरिव॥ वा शब्द उपमार्थः॥ अतः स वायुस्त्वां मन्मनसां मदेकनिष्ठचित्तां
करोतु॥ किंभूतं हिरण्यं उज्ज्वलं स्वत्पर्णं पतनं यस्या विशिष्टः कर्णः आश्रयो पस्य सः। वायोरपि स्वकारणगुणसंबंधात्कर्णाश्रय
त्वं विकर्णायेव वैकर्णः॥ स्वार्थे अण्॥ असाविति कन्यानामग्रहणं वरेणैव मंत्रांते हे अमुकाख्ये वं॥ ॥

अथैनो वधूवरौ समीक्षण क्रियां कारयति अयो रिति मंत्रेण कारितार्थे वा द्यपणा युवां परस्परं समीक्षेथा मिति मंत्र पाठस्तु मंत्र लिंगाद्वरस्यैव। अथ मंत्रार्थः। तत्र च तुण्त्रिजापनिर्द्वितीयस्यानुष्टुप्शेषणा त्रिष्टुप् कुमारी॥ समीक्षणे। हे कन्ये। त्वं अघोरऊं॥ त्वं सौम्यदृष्टिः अपापदृष्टिर्वा एधि भव॥ तथा अपतिघ्नी अकार्यकरणेन यस्य पत्यौ तिनी॥ तथा मा भवा एतस्मात्संस्कारात्॥ तथा। पशुभ्यः पशुवदाश्रितेभ्यः शिवा हितैषिणी च भावा सुमनाः चित्ता सुवर्चाः सुप्रज्ञाय युक्त॥ वीरसूः सत्पुत्रजननी। देवकामा। देवान् अग्न्यादीन् कामयते यज्ञार्थमाहूतो। यद्वा देवं देवनं क्रीडां कामयते। स्योना सुखवती नोस्माकं शं सुखहेतुः। द्विपदमनु

अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः। वीरसूर्देवकामा स्योना शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे॥१॥ सोमः प्रथमो विविदे गन्धर्वो विविद उत्तरः। तृतीयो अग्निष्टे पतिस्तुरीयस्ते मनुष्यजाः॥२॥

ष्यवर्गाय मनुष्यवर्गसुपाक तथा। चतुष्पदे पशुवर्गाय सुवर्गसुपार्त्तं च शं सुखहेतुर्भव॥१॥ हे कन्ये। तेत्वां सोमश्चंद्रः। तेतव प्रथमः आद्यः पतिः। विविदे जन्मदिने त्वं लब्धवान्। विदूलाभे धातुः॥ ततः सार्द्ध वर्षद्वयानंतरं गंधर्वः सूर्यो विविदे॥ अत उत्तरः। तव द्वितीयो यं पतिः॥ ततोग्निरपि तावता कालेन विविदे॥ अतोयं तव तृतीयः पतिः॥ यथ। पूर्वाः स्त्रियः सुरैर्भुक्ताः सोमगंधर्ववह्निभिरिति। तथा तेतव तुरीयश्चतुर्थश्चिन्नूकाल भोगयति मनुष्यजाः मानुषा अहमेवेत्यर्थः॥२॥

किमिदानीं चतुर्णामपि पंपत्नी। नत्याह सोमोददिति मंत्रार्थं व्यापयन्। अथास्यार्थः। सोमश्चंद्रस्त्रिंशन्मासान् तुक्त्वा गंधर्वः सूर्यस्तस्मै अददत्तद्ददौ। सोपि तावत्कालं भुक्त्वा ग्नये ददत्॥ सवाग्निर्मह्यमिमामदात् दत्तवान्। न केवलमिमां। किंतु पुत्रान्सुतान् रयिं धनं च। चकाराद्धर्मादि वादात्विति संबंधः॥३॥ या जगव्यन्नः पूषा देवता साइमां शिवतमां कल्याणगुणशीलां हे लोनोस्मात्प्रेरयदीरयतु॥ आटो॥ ईशनि विभक्ते रदर्शनं च छांदसं। अस्मास्वनुरक्तां करोत्वि। सर्थः। एवास्मत्तः सुखं पुत्रांश्च कामयमाना। ऊरू संश्लिष्टौ विहर विवृणा तु प्रसारयत्वित्यर्थः मध्यमपुरुषश्छांदसः प्रयोजनमाह। यस्यां स्त्री

सोमो ददद्गन्धर्वाय गन्धर्वो ददद् अग्नये। रयिं च पुत्रांश्चादाद् अग्निर्मह्यमथो इमाम्॥३॥ सा नः पूषा शिवतमामेरय सा न ऊरू उशती विहर। यस्यामुशन्तः प्रहराम शेपं यस्यामु कामा बहवो निविष्ट्या इति॥४॥ ॥प्रदक्षिणमग्निं पर्याणायैके पश्चादग्नेस्तेजनीं कटं वा दक्षिणपादेन प्रवृत्योपविशति॥ ॥

येनो उशंतः पुत्रा सुखं च इच्छंतः शेपं शिश्नं प्रहराम प्रवेशयामाम वयं। संस्यां च कन्यायां। उ एवार्थे। यस्यामेव बहवः कामाः धर्मपुत्ररति सुखरूपाः संति। स तु वा॥ किमर्थं। निविष्ट्यै। अग्निहोत्रादिकर्मासनयां तत्करण शुद्ध्या रात्याया ज्यसुक्तये॥४॥ प्रदक्षिणमग्निं अग्निं प्रदक्षिणं कृत्वा नीय कन्या वासः परिधायनादि कुर्वंत्येक आचार्याः। एकेनेति विकल्पः अ पश्चात्। तेजनीं तृणपूलकं। कटं वा प्रसिद्धः। तयोरन्यतरं दक्षिणपादेन प्रवृत्य आक्रम्य तदुपरि पादं कृत्वेपि यावत्॥ उपविशति चरणेन॥ ॥ ॥

॥१३॥
॥प्रयोग०

अन्वाधोब्रह्मणासंस्पृष्टः। आघारौ। पूर्वेत्तिरौ। उत्तराघारौ। ऐशति निगद्यहोमस्त्वौ नत्वत्रमंत्रोस्ति। आज्यभागौ आग्नेयसौम्यौमहा व्याहृतयस्तिस्रो भूर्भुवास्वरिति। त्वन्नो अग्नेइत्यादिमंत्रपंचकं सर्वप्रायश्चित्तं। प्रजापतये प्रजापतिदेवत्योहोमः। स्विष्टकृत अग्नये स्विष्टकृतेरत्वाहिनुपरिष्टाद्वक्ष्यति। एतच्चतुर्दशाहुतिकं नित्यं सर्वकर्मसु भवति यत्रयत्र होमोस्ति। यथाघृताक्ता निकुशं द्वा निजुहुयादिति। यत्रपुनः प्रस्तरोहागलांगलयोजनादौ होमो नास्ति तत्रैव तत्र भवति॥ ॥ आद्यमहाव्याहृतिभ्यः इतियत्राज्यव्यतिरिक्तमन्यद्धविर्भवति पक्षादादिव तत्र महाव्याहृतिहोमात्प्राक्स्विष्टकृद्धोमः। अन्यत्र सर्वजित्यंते॥ सर्वप्रायश्चित्तेति सूत्रारंभोराष्ट्रभृदादीनामागनुत्वादंतनिवेशोमाभूदिति। तेन सर्वप्रायश्चित्तं त्वन्नो अग्नेइत्यादिमंत्रपंचकं। प्राजापत्यं न कोमंत

अन्वारब्धौ आघारावाज्यभागौ महाव्याहृतयः सर्वप्रायश्चित्तं प्राजापत्यं स्विष्टकृद्येतन्नित्यं सर्वत्र। आमहाव्याहृतिभ्यः स्विष्टकृदन्यद्येदाज्याद्धविः सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यांतरमेतदावापस्थानं विवाहेराष्ट्रभृत इच्छन्जयाभ्यातानाश्च जानन्येनकर्मणे दितिवचनात्॥ ॥

योरंतरं मध्यं वक्ष्यमाणहोमस्यस्थानं विवाहएवराष्ट्रिति। राष्ट्रभृतः। ऋताषाडृतधामेत्यादिद्वादशमंत्राणिच्छन्नपि विवाहएव जुहोति। जयाभ्यातानांश्चामंत्रलिंगाच्चित्तंच चित्तिश्चेत्यादिप्रजापतिर्जयानिंद्रायवृष्णेप्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु मंत्राः शेषा अग्निर्भूतानामित्यादयोभ्यातानसंज्ञाः तच्चेच्छेदित्यस्य च। तांश्चेच्छन्नपि विवाहएव जुहोति। जानन्नितिशब्दो विकल्पार्थः। वशब्दो राष्ट्रभृत् सन्निपाताधर्जयाभ्यातानाश्चेत्यपेक्षया जुहोतीति कुतः। येन कर्मणेर्त्सेदिति कर्मसिद्धिमिच्छत्तत्र जयाजुहुयादिति वचनमस्तीति तस्मात्ततोप्यन्यत्रापि ऋद्धिमिच्छता जयहोमः कार्य इति गम्यते॥ ॥

वित्तं चेत्तत्र केचिच्छ्रुत्वेतुर्थ्यंतेन प्रयोगमिच्छंति। तदयुक्तं। न त्वौ जानि देवतापदानि किंतु मंत्राएव मंत्राणां चयथाम्नातानामेव प्रयोग इष्यत इति। स्वाहाकारस्तु तिभवत्येव। यत्स्वाहाकारप्रदाना इति श्रुतेः। त्यागेनु भवत्येव चतुर्थ्यंतं मंत्रत्वात्त्यागस्य। अथ मंत्रार्थः वित्तमित्यादि द्वादश मंत्राणां परमेष्ठीयजुर्लिंगोक्ता जयहोमे। चित्तं चेति प्रजापतिर्यथेन्द्राय जयान्प्रायच्छत्। चकारो नूपपर्थः। तथा चित्तादिच मत्स्यमपि प्रयच्छ त्वितिक्रियाविपरीणमयोत्तरत्र संबंधः। तस्मै वसुद्भृतमस्तु॥ तत्र वित्तं ज्ञानं धारकं हृदयं चितिस्तत्रस्था चेतना। आकूतंवाभिमतं। आकूतिश्चाभिमानः। यद्वा चित्तं ज्ञानेंद्रियं। जाताविकबदनं। चित्तिस्तद्देवता॥ आकूतं कर्मेंद्रियं। आकूतिस्तद्देवता। विज्ञातं शिल्पादिज्ञानं। विज्ञानमपरोक्षं। मनः प्रसिद्धं। शक्वरीः शक्यः तच्छक्यः दर्शपूर्णमासौ तद्देवते। बृहद्रथंतरे सामनी। त

चित्तंच चित्तिश्चाकूतंचाकूतिश्च विज्ञातंच विज्ञानंच मनश्च शक्वरीश्च दर्शश्च पौर्णमासंश्च बृहच्च रथंतरंच प्रजापतिर्जयानिंद्राय वृष्णे प्रायच्छदुग्रः पृतनाजयेषु तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः स इ हव्यो बभूव स्वाहेति॥ ॥

तद्देवते वा॥ प्रथममंत्रोक्तवाक्यार्थः सर्वत्र संबध्यते। प्रजापतिरिति परमेष्ठी त्रिष्टुप् इंद्रो जयहोमे प्रजापतिः परमेश्वरः जयंति शत्रूनिति जया मंत्रा निंद्राय प्रायच्छद्दत्तो। किमर्थं वृष्णे अभिमतार्थवर्षणाय इंद्रविशेषणं वा। ततः स इंद्रः पृतनाजयेषु सेना विस्तारव्यकर्मसु उग्रः प्रचंडो बभूव। किंचात ततस्तस्मै इंद्राय सर्वा विशः प्रजाः समनमंत सम्यक् नमुः। स इ इवार्थे। स चेंद्रः हव्यो हवनीयः इज्य इति यावत् बभूव। स्वाहा तस्मै सुहुतमस्तु। तथा च तैत्तिरीया श्रुतिः। स इंद्रः प्रजापतिमुपाधावत्तस्मा एतान् जयान् प्रायच्छ तानजुहोत् ततो देवा असुरानजयं तदजयंस्तज्जयानां जयत्वमिति॥ ॥

॥१४॥
॥जयराम॥

अग्निर्भूतानामित्येवमादिष्वधिपतिः स मावत्विति सर्वत्रानुषंगः अस्मिन्ब्रह्मन्नित्यादेश्च। एवमेवस्म... ...न्नं साम्राज्यानामधिपति। मरुतो गणानामधिपतयः इति च विशेषणे वयाच। अग्निर्भूतानामित्यष्टादशमंत्रा अभ्यातानसंज्ञाः। तथा च श्रुतिः। य देवा अभ्यातावेरसुरानभ्यातन्वतत् अभ्यातानानामभ्यातानत्वमिति। अभ्यातत्वंत आयुधानि प्राहिण्वत। अथ मंत्रार्थः। तत्राग्निरित्याद्यष्टादशानां प्रजापतिः पङ्क्तिः लिंगोक्ता अभ्यातानहोमे। अग्निः प्रजापतिः भूतानां स्थावरादीनामधिपतिरीशः स मामवतु अनुपा... चाअस्मिन्ब्रह्मणि। लुम समेम्यं तेऽस्ततत् अस्मिन्ब्रह्मकर्माणि होमादौ। पुनरस्मिन्क्षेत्रे क्षत्रकर्मणि प्रजापालनादौ पुनरस्याम।

अग्निर्भूतानामधिपतिः स मावत्विन्द्रो ज्येष्ठानां यमः पृथिव्या वायुरन्तरिक्षस्य सूर्यो दिवश्चन्द्रमा नक्षत्राणां बृहस्पतिर्ब्रह्मणो मित्रः सत्यानां वरुणोऽपाꣳ समुद्रः स्रोत्यानामन्नꣳ साम्राज्यानामधिपति तन्मावतु सोम ओषधीनाꣳ सविता प्रसवानाꣳ रुद्रः पशूनां त्वष्टा रूपाणां विष्णुः पर्वतानां मरुतो गणानामधिपतयस्ते मावन्तु पितरः पितामहाः परेऽवरे तता स्ततामहा इह मावन्त्वस्मिन्ब्रह्मन्नस्मिन्क्षत्रेऽस्यामाशिष्यस्यां पुरोधायामस्मिन्कर्मण्यस्यां देवहूत्याꣳ स्वाहेति सर्वत्रानुषजेति॥ ॥

शिषि ब्राह्मणैः संपादनेऽशंसने। पुत्रादिसुखकामतायां वा कुत्र। अस्यां क... ।किंभूतायां। पुरोधायां पुरः स्थितायां। अस्मिन्कर्मणि विवाहे अस्यां देवहूत्यां देवहूतः स्वेच्छादानो देवतोद्देशेन होमे वा स्वाहा सु ... नमस्त। अयं च वाक्यार्थस्तुपरिष्टादपि सद्रासु वक्ष्यते। शिष्टस्पष्टं॥ ॥

॥१४॥
॥ज॰॥

श्रीजयराम

ततोऽग्निरैतु प्रथमादियं रमृत्यविन्यं तैश्च मंत्रैर्होमः कार्यः। अथ मंत्रार्थः। तत्र चतुर्णां प्रजापतिस्त्रिष्टुप् लिंगोक्ता आज्यहोमेऽग्निः एतु आ एतु आगच्छतु। किंभूतः। देवतानां यज्ञभूजां प्रथम आद्यः प्रधानत्वात्। स वाग्निः अस्यै अस्याः कन्यायाः प्रजां भाविपुत्रादिरूपां मुंचतु मोचयतु। कुतः। मृत्युपाशात्। यद्वा मृत्युपाशान् अभिभस्मी करोतीति मृत्युपाशयन् अग्निरस्यै कन्यायै प्रभां सुचतु मोचयतु। कुतः दत्तानुतत्वं प्रजामोचनं राजा वरुणो नुमन्यतां। अनुजानातु। यथा येन अनुज्ञानेन। प्रकारेण वास्य कन्या पौत्रं पुत्रभवं अघं दुःखं तरो दातनरोदिति॥१॥ इमां कन्यां गार्हपत्यो ग्निस्त्रायतां रक्षतु। अग्निहोत्रसंबंधेन सत्करोतु। अस्यै अस्याः प्रजां दीर्घमायुः

अग्निरैतु प्रथमो देवतानाꣳ सोऽस्यै प्रजां मुंचतु मृत्युपाशात्। तदयꣳ राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयꣳ स्त्री पौत्रमघं न रोदात्स्वाहा॥१॥ इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नयतु दीर्घमायुः। अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानंदमभिविबुध्यतामियꣳ स्वाहा॥२॥

नि। दुःष्टबहुकाल। जीवनं नयतु प्रापयतु। इयं च अशून्योपस्था सफलप्रसवा अवंध्यात्वयेति यावत्। अवंध्योत्संगा वा अस्तु भवतु॥ जीवतामेव दीर्घायुषां माता चास्तु। जीवपुत्रा भवत्वित्यर्थः॥ किंच। पौत्रं पुत्रसंबंधजं आनंदं सुखसंदोहं अभि अधिगम्य अभिसुख्येन सर्वभावेन वा प्राप्य विविधं बुध्यतां जानातु॥ सर्वदास्त्वित्यर्थः। यद्वा। पौत्रमानंदं प्राप्य विशिष्टतया नुध्यतां निद्रासुखापेक्षं त्यक्त्वा जागर्त्विति॥ ॥

भा॰१५

हे अग्ने यजंतं त्रायते इति हि यजत्रः यस्मात्त्वं सर्वत्रत्यक्ष। अतो नोस्माकं विश्वानि सर्वाणि कर्माणि ... यथा ... दुरितानि निषिद्धत्वेन प्रतिकूलानि वा। तानि स्वस्तिमथास्यात्तथा धेहि अनुकूलानि कृत्वा स्थापय। किंचा दिवः आस्वर्गमभिव्याप्तां आपृथिव्याः पृथिवी मभिव्याप्य च यत् महि महिमा तमस्मासु धेहि स्थापय। किंच। अस्यां पृथिव्यां जातं यद्द्रविणं वसु। चित्रं नानारूपं स्वर्णरत्नादि भेदानां प्रशस्तं प्र वित्रं। पश्चादि विश्वेगी। अमृतादितद्रूप्य स्मासु धेहि॥३॥ ॥हे अग्ने नोस्मान् एहि अयाच्छ। अस्मेहा नागसनोस्माकं सुगं पंथां पंथानं अचिरादिमार्गं प्रदिशान् उपदिशान् संपादयत्रितियावत्। आयुर्निर्दुष्टजीवनं धेहि दोहे। किं

स्वस्ति नो अग्ने दिव आ पृथिव्या विश्वानि धेह्ययथा यजत्र। यदस्यां महि दिवि जातं प्रशस्तं तदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रं स्वाहा॥३॥ सुगं नुः पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्ध्येह्यजरन्न आयुः। अपैतु मृत्यु आगाहैवस्वतो नो अभयं कृणोतु स्वाहेति परं मृत्य विनिवेके प्राशनांतो॥५॥

भूतं। अजरं जरारोगादिपराभवरहितं। अजरन्न् इत्यग्निविशेषणं वा॥ आयुः पुष्यत्रित्यर्थः पुनः किंभूतं। ज्योतिष्मत्प्रकाशकं। उज्ज्वरिस्करमित्यर्थः। तत्प्रतिबंधका मृत्युरपि नोस्माकं भवत्प्रसादादपैतु अपगच्छतु अमृतं आनंदं वनोस्मान् आगात् आगच्छतु। वैवस्वनो यमश्च नोस्माकं अभयं त्वत्संबंधेन पापाभावाद्दुःखहेतुभयाभावं कृणोतु करोतु॥४॥ ॥परं मृत्यविविचानुजुहोति। एके परमत्यावे तिप्राशनाना ते जुह्वति। तामविकल्पः। तत्रं संकसुकस्त्रिष्टुप्प्रमृत्युराज्य होमे॥ ॥

कुमर्याः इति ष्वांजलिना कुमर्याः अंजलौ आवपति प्रक्षिपति सा च संहतेन मिलितेनांजलिना तिष्ठंती तान् लाजान् चतुर्थांशमितान् जुहोति अर्यमणं देवमित्येवमादिभिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं जुहोतीति वचनान्तृतीयवेलायामंजलिस्थ सर्वहोमः। चतुर्थे सूर्यकुष्टयेति सूर्यवा शेषाणां सर्वहोमस्य वक्ष्यमाणत्वात्। आवयंनंनुसुक्तदेवं। आ चत्तरश्रवनान्। अथ मंत्रार्थः। तत्रा र्थर्वणोनुष्टुप् अग्निर्लाजाहोमे। यवंत्रयाणामपि। कन्याः पूर्वप्रथम अर्यमाणं सूर्या देवकातं अग्नि अग्निस्वरूपं कूला। मा यअयक्षतं अयजन्। लुडिच्छांदसं रूपं। सर्वयमादेवस्तानि रिष्टोयता तो नोस्मान् इह्वा नी परिणीताः कन्या इतः पितृकु

कुमर्या भ्राता शमीपलाशमिश्रांल्लाजानंजलिनांजलावावपति तां जुहोति संहतेनाति अर्यमणं देवं कन्या अग्निमयक्षत। स नो अर्यमा देवः प्रेतो मुंचतु मा पतेः स्वाहा॥१॥ इयं नार्युपब्रूते लाजानावपंतिका। आयुष्मानस्तु मे पतिरेधंतां ज्ञातयो मम स्वाहा॥२॥

लान् प्रमुंचतु प्रमोचयतु मा पतेः पत्युः कुलत्वा ... हचरी त्वाद्या मा प्रमोचयतु यद्वा वरो ब्रूते। कन्या। यं अर्यमणमग्निरूपेणायनन्। सोर्यमादेवः पतेः पत्युर्मत्तः सकाशादिमां नो प्रमुंचतु मा प्रमोचयतु। इतः अस्याः कन्यायाः सकाशान्मा मा नो प्रमुचत्विति। अत्रेदं मंत्रयंत्रयं कन्येच वरपाठितापठति॥१॥ इयं नारी वधूः उपपत्युः समीपे ब्रूते किं कुर्वती। लाजाञ्छष्टव्रीहीन् आवपति का अग्नो विभागशः प्रक्षिपती स्वार्थे कः। किं ब्रूते तदाह। मम पतिरायुष्मान् सफलदीर्घायुरस्तु मम ज्ञातयोवा। धवा एधतां। चर्द्धतामिति॥२॥

किंचाहियते। इमानूलाजानू अग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि। किंतान्। तवसंमृद्धिकरणां संमृद्धिहेतुलाजाः। अतो मम त्वया च अनुमन्यतां त्वञ्च भर्त्तरि मलोप श्वादसः। स वनवशीकरणं अन्योन्यमनुरागः तदयमग्निरयम। अनुमन्यतां अनुमोदनं कुरुतां। रयं च स्वाहात त्पत्नी अनुमन्यतां ॥ ३ ॥ अथास्ये अस्याः षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। हस्तं सांगुष्ठं अंगुष्ठसहितं गृभ्णामीति मंत्रेणावरो गृह्णाति। अथ मंत्रार्थः। तत्र याज्ञवल्क्यस्त्रिष्टुप् लिंगोक्ता। हस्तग्रहणे। हे कन्ये ते तव हस्तं करं गृभ्नामि गृह्णामि। तं ग्रहो भद्धिदसीति मत्वा पथायन गृहीतेहस्तेन मया पत्या भर्त्रा सह जरदष्टिः जरवशी रा वृद्धवर्षायुष्मती आसः भवे॥

इमां लाजानावपाम्यग्नौ समृद्धिकरणं तवा मम तुभ्यं च संवननं तदग्निरनुमन्यता मियं स्वाहेत्यथास्ये दक्षिणहस्तं गृह्णाति सांगुष्ठं गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः। भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः॥

सिस्यर्थे निपातः। ग्रहणमेव तावत्कुर्वंतं तत्राह। भगादयस्त्रयो देवास्त्वां मह्यं अदुः दत्तवंतः। किमर्थं गार्हपत्याय गृहस्वामिनीत्वाय भाविगार्हपत्यसेवितुं वा। किंच। सौभगत्वाय। सुभगानां समूहः सौभगं तस्य भावः सौभगत्वं तस्मै तदर्थं। निरतिशयानंदावाप्तय इत्यर्थः। वा किंभूतां त्वां। पुरंधिः पुरंधिरिति यथेष्टे प्रथमा श्रेष्ठं सुरूपतीया। तथा च श्रुतिः पुरंधिर्योषिल्लेख रूपं दधातीति भगत्वादि विशेषणे रेवे विशिष्टार्थनिष्पादकत्वद्योतनार्थं॥ ॥

अमोहमिति भरद्वाज उष्णिक् विष्णुहस्तग्रहणे हे कन्ये॥ यत अमो विष्णुरहमस्मि। अमति सर्वत्र गच्छतीति सर्वं जानाति वेत्ति न मिनोति हिनस्तीति वा। मां तथा सा सौ ति सुवति सूते वा विश्वमिति सा। लक्ष्मीस्त्वमसि। किंच। सा देवी त्रयो नूपा त्वमसि। अमो देवत्रयरूपो हमस्मि। किंच। अहं सामास्मि त्वं ऋगसि। अहं द्यौरस्मि। त्वं च पृथिवी असि। तद्गुणा श्रिता वा त्वा मित्यर्थः॥ ताविति त्रपथर्वणो नुष्टुप् विष्णुर्ग्रहणे॥ तावेव आवां विवहावहे विवहावहे विवाहं कुर्वावहे। सहासंयुक्तौ भूत्वा रेतः पुत्रदेहानुपदधावहै धारयावः। ततः प्रजां पुत्रं प्रजनयावहे। वपुत्रान् पुत्रपौत्रादीन् बहून् विद्यावहै लभावहे॥ ॥ तेसंत्विति प्रजापतिर्यजुर्हि विष्णुर्हस्तग्रहणे। तत्र

अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमो अहं। सामाहमस्मि ऋक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं। तावेहि विवहावहै सहरेतो दधावहै। प्रजां प्रजनयावहै पुत्रान्विन्दावहै बहून्। ते सन्तु जरदष्टयः संप्रियौ रोचिष्णू सुमनस्यमानौ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतमिति॥ ॥८॥

पुत्रा जरदष्टयः शतायुषः संतु। आवामपि संप्रियौ सम्यक्प्रीतौ परस्परं प्रेमशालिनौ। रोचिष्णू दीप्तौ शोभमानौ वा सुमनस्यमानौ शोभनमनोवृत्तिं कुर्वाणौ॥ सुमनसो वः सौमनस्यं सुमनस्यं वा तत्कुर्वाणौ वित्यर्थः। असावेति संबुद्धि क्रिया विपरिणमय्य योज्यं॥ इंद्रियपाटवमाशास्ते। वयं च पुत्रादिसहिताः शतं शरदो वत्सरान् पश्येम नूपग्रहणसमर्थाः। क्षामानथा शतं शरदो जीवेम निरूपद्रुत प्राणान् धारयामा नथैव शरदः शतं शृणूयाम। निर्दुष्टं शब्दग्रहणसमर्थं निस्माकः श्रवणेंद्रियं भवत्वित्यर्थः

अथैगावधूं उत्तरतोग्नेरवस्थापितमश्मानमारोहयति दक्षिणपादेन वर आरोहेममश्मानमिति मंत्रेण। प्रहृतं कन्ये त्वं वा त्र वरस्यामंत्रया आतस्यार्थ। तत्राथर्वणोनुष्टुप् वधूर्देवता। अश्मारोहणे। हे कन्ये इमं पुरोवर्त्तिनमश्मानं प्रस्तरमारोह आक्रम॥ अधितिष्ठति यावत्। आरोहणेन संस्कृता त्वमश्मेव पाषाणवत् स्थिरा दृढा। गा भव॥ किंच। अभि अधितिष्ठ स्व आक्रम्य तिष्ठः। काशं पृतना संग्रामं इव तिष्ठ नंन्पाति। तएव पृतन्यतः तान् पृतन्यतः कलहकारिण इत्यर्थः॥ ततश्च पृतना भि। सेनार्यतं तं इति पृतनायतः तान् पृतनायनः तान् पृत। नायतः अव अवाचीनान् कृ बाधस्व भग्नोद्यमान् कुरु॥ अथ अश्मारूढायां कन्यायां

अथैनामश्मानमारोहयत्युत्तरतोग्नेर्दक्षिणपादेनारोहेममश्मानमश्मेव त्वं स्थिरा भव। अभितिष्ठ पृतन्यतो वबाधस्व पृतन्यत इत्यथागाथां गायति सरस्वति प्रेदमव सुभगे वाजिनीवति। तां त्वा विश्वस्य भूतस्य प्रजायामस्याग्रतः। यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्। तामद्य गाथां गास्यामि या स्त्रीणामुत्तमं यश इति॥

णं को गाथी गीयते भूयते अनये नि। गागनति ष्टत्यस्यामिति वा गाथा तां गायति। अस्यार्थः। तत्र विश्वावसुरनुष्टुप् सरस्वती। गावि। हे सरस्वति वैरवरि वाक्। आसुभगे क णि। वाजिनीवति। वाजः अन्नं तदस्ति स्यामिति वा। जिनी अत्र आला। वद्यावा। पाक्षः सत्यस्यारति वा निति हसी। तद्धिति। इदं सुमाकर्म विप्रावध प्रकृष्टतया प्रवरक्षां ताऽत्वाद्य। अस्य विश्वस्य भूतस्य जातस्य पृथिव्यादेव्या प्रजायां प्रकृष्टा जनित्री मां ऊमंत्री। किंभूतां अग्रतः प्रथमं। तद्वत्र पवयति यस्यामिति। अस्यां प्रकृतेः पायात्व यिदं दसर्व वि। तथाभूतं पृथिव्यादि सर्वं जगत्स्व अप्रांगवत् आसां प्रलयलीनमित्यर्थः॥ पुनः प्रस्मादिति यस्याः सकाशात् समभवत् जात तत्रैवमस्प ह॥

अथवधूवरौ अग्निं प्रक्रामतः प्रदक्षिणं कुरुतः तुभ्यमग्र इति मंत्रेण मंत्रश्च लिंगाद्वस्यैवातस्यार्थः। तत्राथर्वणोनुष्टुप् अग्निस्तत्प्रदक्षिणे। हे अग्ने तुभ्य त्वदर्प्पमेव सोमादयः अग्ने पूर्वजन्मादिना दारभ्य पर्य्यवहन् परिगृहीतवंतः। ननु सूर्यनि वोद्रतकांतिप निभ्यः सोमादिभ्य इमां भवीं वहनु प्राप्नोतु। किंभूतः। नः। पुरुषः परमपुरुषा एहि नुरित्यर्थः। उद्वावतां जायां जसाले न पुनः पश्चात्त्वं भोगानलं प्रयाजा पुत्रेः सह मत्यं त्वं दाः। देहि। सधिरार्थः॥॥ एवं द्विरस्पं जलीजादिकर्म्म भवति॥॥ चतुर्थं चतुर्थं होमे शूर्पस्य कुष्ठपा कोपेन सर्वा न् भूर्यं चिविष्ट नू लाजा कुमार्यस्त्रि जलमवावयनि भ्रोता॥ तांश्च भगाय स्वाहेति कुमारी जुहोति त्रिः परिणीताम् इति त्रिर्ग्रहिण मितरथा। वति द्दासार्थ। इतरथा वर्त्तिश्चोक्तापरिभाषाये॥ विवन्यावन्य वेतरथा वृत्ति रिति परितोग्नेनीता परिणाता मिति यद्दस्य प्राजापत्ये

अथ परिक्रमतस्तुभ्यमग्रे पर्यवहन्त्सूर्यां वहतुना सह। पुनः पतिभ्यो जायां दा अग्ने प्रजया सहेत्येवं द्विरपरं लाजादि चतुर्थं शूर्पकुष्ठया सर्वाल्लाजानावपति भगाय स्वाहेति त्रिः परिणीतां प्राजापत्यां हुत्वा॥७॥ अथैनामुदीचीं सप्तपदानि प्रक्रामयत्येकमिष एकमूर्जे त्रीणि रायस्पोषाय चत्वारि मायोभवाय पञ्च पशुभ्यः षडृतुभ्यः सखे सप्तपदा भव सा मामनुव्रता भव विष्णुस्त्वा नयत्विति सर्वत्रानुषजति॥

प्रजापतये स्वाहा उदीचात्र क्रामयनीत्यन्वयः प्रक्रामयिता चात्र वर एवं प्रसक्तत्वात्॥७॥ अथेति परिण यनानंतरं। विष्णुर्वा नयत्विति सर्व उषजन्नि साकांक्षत्वात्। अथ मंत्रार्थः। तत्र सर्वत्र प्रजापतिर्यजुर्लिंगोक्ता। प्रकामणे। इषे अन्नाय। ऊर्जे चलायां रायस्पोषाय धनपुष्ट्यै मायं सुखं तस्य भव उत्पत्तिः। पश्चादिभ्यः सुखाया सखे इहामुत्र मित्र सा त्वं सप्तपदा भूरादि ससलोकप्रख्याता भव। मा अनुवर्त्तिनी भव॥॥

निष्क्रमणप्रभृति निष्क्रमणकालादारभ्याग्नेर्दक्षिणन स्तिष्ठेदन्यः। उत्तरत एकेषां मतं। अतो विल्पः। तत उदकुंभाज्जालं गृहीत्वा एनां द्
न्यां पूर्द्ध निवारोभिषिंचति। आपः। शिवा इति मंत्रेण आपो हिष्ठेति चेनिचक। तात्रिभिरप्यभिषेकः। अथ मंत्रार्थः॥ आपः शिवा इ प्रजा
पतिर्यजुराये। भिषचने। या आपः शिवाः कल्याणहेतवः शिवतमाः अतिशयान्युदयकारिण्यः शांतासुरवक त्र्यः। शांततमाः परमा
नंदात्मे। ता आपस्ते तवक्ते पजं आरो त्कृण्वंतु कुर्वंतु॥ ॥आपो हिष्ठेत्यादी सिंधुद्वीपो गायत्री आपो नार्जुनो॥ ॥अथैनामुदी
क्षयतीति कारितार्थत्वाद्वरस्या व्येषणा सूर्यमुदीक्षस्वेति॥ तत्तश्चतच्चक्षुरिति मंत्रेणोदीक्षत कन्या दिवा विवाहे॥ ॥अथास्येअस्याः

निष्क्रमणप्रभृत्युदकुंभ पूं स्कंधे कृत्वा दक्षिणतो ग्नेर्वाग्यतः स्थितो भवत्युत्तरत एकेषां तत एनां मूर्द्धन्यभिषिंचत्यापः
शिवा। शित तमः। शाताः सांततमा स्तास्ते भणवउ भेषजमित्यापो हिष्ठेति चतिसृभिरथैनां पूं सूर्यमुदीक्षयतितच्चक्ष
रिति अथास्ये दक्षिणां पूं समधिहृदयमालभंते मम व्रते ते हृदयं दधातु मम चित्तमनु चित्तं ते अस्तु। मम वाचमेकमना
जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यमिति॥ ॥

वधाः दक्षिणांसस्योपरि स्वबाहुं नीत्वा तस्या हृदयमालभते स्पृशति वरो मम व्रते ते इति मंत्रेण अस्यार्थः॥ तत्र परमेष्ठी त्रिष्टुप् प्रजा
हृदयालभे। हे कन्ये इत्यध्याहारः। मम व्रते शास्त्र विहित नियमादौ ते तव हृदयं मनः बृहस्पतामरीच्यादीनां पतिर्बृहस्पतिर्ब्रह्मा
दधातु धारयतु। किंच। मम चित्तमनु। मम चित्तानुकूलं ते तव चित्तमस्तु॥ त्रं च मम वाचं वचनं येकमना अव्यभिचारिमनोव
त्तिर्जुषस्व द्रष्ट वित्तादरेण कुरुष्व। वाचस्पति बृहस्पतिर्मह्यं मदर्थं मात्प्रसादयितृ मित्यर्थं नियुनक्तु नियोजयतु॥ ॥

अथैनां वधूवरो भिमंत्रयते सुमंगलीरिति मंत्रेण। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् विवाहधिष्ठात्र्यो भिमंत्रणे। हे विवाहदेवताः इयं
वधूः सुमंगलीः शोभनमंगलरूपा॥ विसर्गश्छांदसः अत इमां कन्यां समेते संगच्छत। संगास्य च समां पश्यनदृष्ट्वा विलोकय किंच।
ध्वस्यै कन्यायै सौभाग्यं दत्वा अस्तं गृहं पायया तेत्यर्थे। न विपरेतना चिसुरवतया पराशु अपगच्छत। पुनरपि पुत्रादिमंगलता
त्रास्य पुनरागमनायप्रजते इत्यर्थः। यद्वा। यद्यस्तं याथ तर्हि न विपरेतेति॥ अस्तं गृहा इति श्रुतेः॥ ॥तां वधूं दृष्ट पुरुषो दृष्टांग पुरु
षान्यो वरो वा उन्मथ्य उत्थाथ। प्राचाः पूर्वस्यां दिशि॥ उदग्वा उत्तरस्यां। अनुगुप्ते वस्त्रादिनाछादिते॥ आगारे गृहे। तत्र च प्राग्ग्र
त्वे उत्तरो त्वो ग्निः आस्तीर्णे चर्मणि। उपवेशयाति। इह गाव इति मंत्रेण अस्यार्थः। तेत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिंगोक्ता उपवेशने। इह

अथैनामभिमंत्रयते सुमंगलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत। सौभाग्यमस्मै दत्वा यथास्तं विपरेतनेति दृष्टपुरुष उन्म
थ्य प्राग्वा नुगुप्त आगारे आनडुहे रोहिते चर्मण्युपवेशयति इह गावो निषीदंत्विहाश्वा इह पुरुषा नहा सहस्रदक्षिणो। यज्ञ इ
ह पूषा निषीदं त्विति ग्रामवचनं च कुर्युर्विवाहश्मशानयोर्ग्रामं प्रविशतादिति वचनात्तस्मात्तयोर्ग्रामः प्रमाणमिति श्रुतेः॥

कन्या। वं निवेशानेगात्। अश्वाः पुरुषाश्च निषीदंतु वसंतु। इह पादार्वत्तिः कर्तृनेदापेक्षया किंच। उ सचार्थे हि इहैव। सहस्रं गावो द
क्षिणायस्य स यज्ञ पूषा पुष्टिकरो निषीदतु। पूषा वै सहस्रदक्षिण आसेति श्रुतेः। ग्रामवचनं च वृद्धस्त्री वाक्यं विवाहमरणे च
प्रमाणं कुर्युः शास्त्राणि रिक्ता। कुतः। ग्रामं प्रविशतादिति वचना द्वेनोः। तस्मादित्यादि श्रुतेः श्च॥ यतः रचनुल्लक्ष्याः
स्त्रियः पूर्वपुरुषानुष्ठीयमानं चारं स्मरंति तस्मात्त्रयो विवाहश्मशानयोर्ग्रामा प्रमोपासद्भावार्था धकमित्यर्थः॥

॥१९॥
॥त्र्यंबराम॥

आवाप्यर्यिवरेग्ग वरंददाति। वरशब्देनकिमभिधीयते। हगोब्रह्मिणास्यत्यादि। दुहितमनेयस्यदुहितरएचनपुत्रस्तस्मैरथादि
कं गवां ग्रानदत्वातदुहितरमुद्वहेशंप्रतिषिद्धास्यसो। न भ्रातृकामुपयच्छेदिनि। तत्परिक्रयायाधिरथवानां॥ ॥अस्तमितेरतिदिवा
विवाहेस्तमितेसूर्यध्रुवमीक्षस्वेतिप्रेषणवरोवधूप्रत्यपत्ति। रात्रिविवाहेनुगोदानामंतरमेव। साध्रुवमसीतिमंत्रस्यवरपठितस्योप
समाक्षते। कारितार्थेवायंमंत्र। कारायतत्वात्रवरएव। मंत्रलिंगात्। अथमंत्रार्थः। तत्रपरमेष्ठीयक्तिःप्रजापतिरीक्षणे। हेवधु। त्वंध्रुव
ध्रुवाशाश्वा। तीअसि भवसि। यतःत्वाखात्रवंतारको विशेषपश्यामिदर्शयामि। अत्रातभूर्त्तीणि ज्ञेयः। अतस्त्वमपि ध्रुवाशा
श्वा। तीपोष्यापोषणीया। मय्यजायेश्रीवाएधि भव॥ वर्द्धयेतिव॥ एतदर्थमेववृहस्पतिर्ब्रह्मा त्वात्वांमह्यमदात्तत्त्ववाद्। अतौ

अथावाप्यर्यिवरंददातिगोब्रह्मिणस्यवरोग्रामोराज्यन्यस्याश्वौनेश्यस्याधिरथंशतदुहितमतोस्तमितेध्रुवंदर्श
यतिध्रुवमसिध्रुवंत्वापश्यामिध्रुवेधिपोष्यामयिमत्वंत्वाददाहस्पतिः। मयाप्रजावतीसंजीवशरदःशतमितिसायदिन
पश्यसनीत्येवब्रूया। त्रिरात्रमक्षारात्लवणाशिनौस्यातामधःशायीयातांसंवत्सरंनमिथुनमेयेयतांद्वादशरात्रंषड्रा
त्रंत्रिरात्रमंततः॥८॥

अतोमयायत्या भर्त्रासहप्रजावतीपुत्रपौत्रादियुक्ताशतंशरदोवर्षाणिसम्यकजीवप्राणिहि॥ ॥सायदीतिपश्यामीत्येवब्रूया
त्नुनपश्यामीति। त्रिरात्रेमितिवधूवरौ। आधशेतिस्वाद्वीस्थंदासोनास्तरणयुदासः। संवत्सरंमिथुनेगोपगच्छतां। अंततः अत्र
संवत्सरादौ त्रिरात्रपक्षोत्यंतीमाः। संवत्सरादिविकल्पास्तेरा तयपेक्षयव्यवस्थिताज्ञेयाः। संवत्सरादिपक्षाशक्तोत्रिरात्रपक्षा
श्रयेपिच तुर्थीकर्मनितरंपंचम्यादिरात्रावभिगमनं। चतुर्थीकर्मणःप्राक्तस्याभायाश्चिमवनोत्यंनविवाहेकदेशत्वाच्चतुर्थीकर्मणः॥८॥

॥१९॥
॥भाष्यं॥

उपयमनप्रभृतिउपयमनानंतरंआनादायेत्सार्भ्यर्कउपासनाग्नेःपरिचरणं। व्याख्यातस्यतइतिसूत्रशेषः। होमेपिचसत्युपयम
नप्रभृतिग्रहणादितरेनिकर्त्तव्याता दासः। अतएवहस्तेनैवहोमः। अस्तमितासुदितयोरिस्यस्तमितेचअनुदितेवातत्कर्म्म
कर्त्तव्यं। तच्चसर्वदानूनुस क्रिया। येशाततोस्तमितेग्निपरिचर्यापि तंसकृत्त्वपिभ्यावालिंहरेदिनिबलिहरणविधिपरेवा
क्यूपरिचरस्यनिसत्वंज्ञापयाति। दक्षितिपूर्वपूर्वालाभेउत्तरोत्तरद्रव्येणहोमकर्त्तव्यःअग्नयेस्वाहेत्याहुतिद्वयंसायंजुहोति। सू
र्यायेत्स्या। द्विप्रातः तत्रमेधातिथिगपत्यनुष्टुभो। त्विगोक्ताहोमै॥ ॥पुमांसाविमितिमंत्रेणास्वयंपठितेनपूर्वाहुतिमाग्नेयसौर्य
स्थाने। गर्भकामितिस्त्रीपत्ययनिर्देशात्पत्न्यचजुहोति। प्रायंचपूर्वाहुतिविकारः। अत्रैवचस्त्री। उत्तराहुतौउपयजमानयएवमु

उपयमनप्रभृत्योपासनस्यपरिचरणमस्तमितानुदितयोर्दध्नातंडुलैरक्षतैर्वाग्नियेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिसायंसूर्यायि
स्वाहाप्रजापतयेस्वाहेतिप्रातःपुमांसौमित्रावरुणो। पुमांसावश्विनावुभौ। पुमानिंद्रश्चसूर्यश्चपुमांसंवर्त्ततां
मयिपुनःस्वाहेतिपूर्वांगर्भकामा॥९॥

स्यात्वान्मुरव्यत्वंचास्मत्यधसारे। संध्याकर्मविसानेउस्वयंहोमोविधीयते। स्वयंहोमेफलंयत्स्यात्रतदन्येनलभ्यते। होमेयत्फलमु
दिष्टंजुक्तं स्वयमेवनुहूयमानेतदन्येनफलंमंदंप्रपद्यते। इति। स्वयंहोमाशक्तौनु। यजमानेप्रधानस्यात्पत्नीपुत्रस्यकन्यका॥
ऋत्विकशिष्यो रुभ्राति भागिनेयःसुतापतिनपैतेरेवहतंयत त तंस्वयमेवहीतिपत्नीकन्याखजुंऊयोद्विनापर्युक्षणंक्रियामिति
ततःसायंसमास्वनिप्रातविर्भ्राडित्यनुवाकेनाद्यामोपस्थानंपरिचरणपदेशानं। पुमांमितास्यार्थःसुगमः। तत्रमेधातिथि
रनुष्टुपलिंगोक्ताहोमा॥९॥

राज्ञोरथाक्षस्य भेदे गे। नद्धस्य वृद्धस्य रथस्य विमोक्षिना आकस्मिकोयातस्य विपर्यासे वा धोभारापत्तौ॥ अन्यद्युंयां वाकस्थाविद्य
पदिनद्वहनेपितृगृहाद्भर्तृगृहं प्रवृत्तिप्रथमगमने स्त्रियावह्ना:॥ चकारइथाक्षभेदादिनिमित्तैर्नैमित्तिकमिदमुच्यते। तमेवेति सा: सेनाग्नि
स्त्रियाश्वैववाहिकाग्निं। आज्यं संस्कृत्येति गृह्यपाइहरतिरिसादृकुसोधारादिभ्यो पिपूर्वकालत्वज्ञापनार्थं। नानामंत्राभ्यामिति ग्र
हणादिहरतिरिति। उपसृजमितिचेत्याकृतिद्वयेमंत्रभेदः। ततआध्वारादिप्राजापत्यानां प्रतिक्षत्रइस्त्रपरादिनापूर्वातित्वाभावाय श्रा
तग्रहणं। ततः प्रतिक्षत्रप्रतितिष्ठामीत्यादिप्रतितिष्ठामियस्ते इतिमंत्रेणातत्र प्रजापतिरतिशक्वरीविश्वेदेवा। रोहणे॥ आवाहार्यमिति

राज्ञोक्ष भेदेनद्धविमोक्षयायानविपर्यासेन्यस्यांवा व्यापत्तौ स्त्रियाश्चोद्वहनेतमेवाग्निमुपसमाधायाज्यं संस्कृत्येहर
तिरितिजुहोतिनानामंत्राभ्यामन्यदानमुपकल्प्य तत्रोपवेशयेद्राजानं स्त्रियंवा प्रतिक्षत्रइतियस्तांतेनोन्वाहार्यमि
तिचैतयाधुर्येदक्षिणाप्राप्य त्रिस्ततोब्राह्मणभोजनः॥१०॥ चतुर्थ्यामपरात्रेभ्यंतरतोग्निमुपसमाधायदक्षिणत॥
आह्मणमुपवेश्योत्तरउद्यात्रं प्रतिष्ठाप्यस्थालीपाकं श्रपयित्वा॥ ॥

वेनपात्रात्वा पुरोहितोराजानंवरश्चवधूं। अन्वाहार्यमितिध्रुवोनुष्टुप् अग्निरारोहणे॥ धुर्याविति वलीवर्दौ अस्यकर्मणोदक्षिणा॥
प्रायश्चित्तिरिति चसंज्ञास्यकर्मण॥ ब्राह्मणभोजनंचोक्तार्थं॥१०॥ अथविवाहशेषः कथ्यतेचतुर्थ्यां चतुर्थेहनि अपरात्रे। अभ्यं
तरतोग्निमुपसमाधायेति गृहस्याविवाहशापवोढुहि: शालायांमाभूदित्यत्यंतरग्रहणं। पूर्वाह्णव्युदासार्थवापरात्रस्य। आ
ह्मणमुपवेश्येत्तिचोदणात्रावसरविधित्सयास्थालीपाकं श्रपयित्वातितद्भूतापादनंमाभूदिति॥ ॥

आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुत्यावसरविधित्सयोक्तं। अग्नेप्रायश्चित्तेत्येवमादिपंचभिर्मंत्रैः पंचाज्याहुतीर्जुहोतिवर:॥ अथ
मंत्रार्थाः। तत्र सर्वेषांपरमेष्ठीत्रिष्टुप्लिंगोक्ताधृत्तहोमेहेअग्ने हेप्रायश्चित्ते सर्वदोषापाकरण। यतस्त्वंदेवानामिंद्रादीनामध्ये प्रा
यश्चित्तिः दोषापाकर्त्तासि। अहंचब्राह्मणः ब्रह्मण्यः वैदिकोवाभूत्वात्वांउपधाव अभिआराधयामिकिंभूतोहं। नाथकामः आशा
कामः ऐश्वर्यकामोवा। प्रार्थयितावा॥ उपधावनप्रयोजनमाह। अस्येअस्यावध्वा: पतिघ्नीतनूः। तनुअवयवस्तां। अस्येइमामु

आज्यभागाविष्ट्वाज्याहुतीर्जुहोत्यग्नेप्रायश्चित्तेत्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधावामियास्ये
पतिघ्नी तनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा॥१॥ वायोप्रायश्चित्ते त्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधा
वामियास्ये प्रजाघ्नीतनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा॥२॥ सूर्यप्रायश्चित्ते त्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथका
मउपधावामियास्यैपशुघ्नीस्तनूस्तामस्यैनाशयस्वाहा॥३॥ चंद्रप्रायश्चित्ते त्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वा
नाथकाम उपधावामियास्यैगृहघ्नीतनूस्तामस्यै
नाशयस्वाहा॥४॥

पकर्त्तुनाशय अपनयानुत्संस्वाहासुहुतमस्तु। समुद्रायवाचकोपितनूशब्दोत्राक्यववाचकोलेयः। तेनमस्त्वा तिनाशंकं अ
गंलक्षणं तदस्याश्चसस्त्वगंविधेहीत्येतावानेन ववाक्यार्थः॥१॥ एवमुपर्यविव्याख्येयं। ननुविशेषणं देवताच यते। तद्यथा। हे
वायोपवनं। प्रजाघ्नी अपत्यनाशनी। एवमुत्तरत्रापि॥ ॥

स्थालीपाकस्येत्यवयवलक्षणा षष्ठी॥ ॐत्वा ऊत्वेतिसर्वकुत्यनेमा भूदित्येतदर्थं॥ ततः संस्रवजलेनतांवधूं मूर्द्ध्न्यभिषिंचति वरो यतेपतिघ्नी निमंत्रेण। मूर्द्धाभिषेकश्चसर्वतिभवेत्। गंतुब्रानू॥ अथमंत्रार्थः॥ तत्रप्रजापतिस्त्रिष्टुप् वधूरभिषेके॥ त्वया। वीनकन्यानाम। देवाः। हेअसौकन्ये। यातेतव यत्पादिष्यातिनी पंचधाउष्टातनूः॥ अतएवनिंदिता॥ ततोनेनाभिषेचनेनएनांतनू जारघ्नीउपपस्य दिव्यौषधातिनी करोति। सा त्वंमयापत्या भत्रासिहजीर्यनिर्दुष्टेवद्धत्वंगच्छ॥ अथैनांवधूंस्थालीपाकशेषंवरः प्राशयतिसत्वत्प्राणैस्त

गंधर्वप्रायश्चित्ते त्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसिब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामि यास्यैपशोघ्नीतनूस्तामस्यैन।
शयस्वाहेतिस्थालीपाकस्यजुहोतिप्रजापतयेस्वाहेतिऊत्वाऊत्वेतासामाऊत्तीनामुदपात्रेसंस्रवंचांस्समव
नीयततएनांमूर्द्धन्यभिषिंचतियातेपतिघ्नीपशुघ्नीगृहघ्नीयशोघ्नीनिंदितातनूर्जारघ्नीततएनांकरोमिसाजी
यत्विंमयासहासौविंत्यथैनांस्थालीपाकंप्राशयतिप्राणैस्तेप्राणान्संदधाम्यस्थिभिरस्थीनिमांसै
मांसानित्वचात्वचमितिजसमादेवंविच्छ्रोत्रियस्यदारेणनोपहासमिच्छेदुतह्येवंवित्परोभवति॥ ॥

इतिमंत्रेण अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्यजुर्वधूःप्राशनेहेकन्ये। ममप्राणादिभिस्तेतवप्राणादीत्संदधामिसंयोजयामि। तस्मादितिहि यास्म। दस्म। एतेनप्राशनारब्धसंस्कारेण भत्रासिहेक्यंत्वत्तस्माच्छ्रोत्रियस्यदारेणउपहासंअभिगमननेच्छेत्। सचवंवित्‌एवं कुर्वन्परोभवतिपराभवंगच्छतियद्वाएवंवित्श्रोत्रियःपरःशत्रुर्भवतिउतअप्यर्थेचादेयं॥ ॥

ताभित्तिसानेनप्रकारेणोटा। भवतीताम्‌उद्धृएवंमूढ त्वयर्तु॥ कृतातत्तौ प्रवेशनमभिगमनंकुर्यात्। यथाकामीचेतिययाकाम्यांवास्त्रियाः गमनतिक्रम्याभिगमे। भवतिकृतावृत्तावेवंतकुतः कर्म। मति। प्रजापतिनादिष्टेणवरोदत्तः। स्त्रीणाम॥ भिक्षवृतःकामेनदृष्टपात्राविज नितोः॥ विजननकालादासंभवासंपुसात्। तागनुपद्यातेनभवामीति। अतो। विकल्पः। तथावस्मरण॥ कृताउपेयात्सर्वजवाप्र तिषिद्धवर्जमितिअथेतिहृदयालंभश्चाभिगमनोत्तरकालीनः प्राक्कालीनइत्यपरो। अप्रयतत्वात्॥ नैतत्। यतागर्भसिंभावनाया तउपयुज्यते। प्रयतत्वंचशौचादिनापिस्यादेव। यथाहयाज्ञवल्क्यः॥ कृतोनुगर्भशंकिवास्नानंमैथुनिनःस्मृतं। अमृतेनुसदागं

तामुधुसयथर्तुप्रवेशनंयथाकामीवाकामम॥ विजनीतोःसंभव। मेतिवचनादथास्येदक्षिणांसमधिहृदय
मालभतेयत्तेसुसीमेहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं। वेदाहंतन्मांत दिद्यात्पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतं
शृणुयामशरदःशतमित्येवमतऊर्द्ध्वं॥११॥ पक्षादिषुस्थालीपाकंश्रपयित्वा॥ ॥

च्छौचंमूत्रपुरीषचदिति। तत्रमंत्रः यत्तेसुसीमइति॥ अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिरनुष्टुप्‌हृदयंआलभने। हे। सुसीमेशोभनसीमेनिनि यत्तेतवहृदयंमनः। दिविस्वर्गेवर्तमानेचंद्रमसिश्रितंतदधीनतयास्थितं। वद्वाधिं तवात्। तदहंवेदजानीयां। तत्त्वमविद्यान्‌ज नु। एवंपरस्परानुगुणितहृदयात्अयत्पादिसहितावयंशरदःशतमित्याद्युक्तार्थंएवमतऊर्द्ध्वंकृतोएवमेवाभिगमनारब्धकर्म कुर्यात्॥ पक्षादिष्विति बकुवचनोपदेशात्सर्वपक्षादिषुक्रिया॥ अथयिचेतितद्धनोपादानंमाभूदिति॥ ॥

तेनैवस्थालीपाकेनदर्शपूर्णमासदेवताभ्योविनिहृष्टादर्शदिदर्शदेवताभ्यः पौर्णमासेच्चपौर्णमासादेवताभ्योर्‌वाजुहोतिब्र
ह्मणेउत्यवमादिभ्यश्चतुर्थः॥ विश्वेभ्योदेवेभ्यइतिद्व्यातानुपदेशात्स्थालीपाकादेवविश्वेदेवादिभ्योवलिवयमग्नस्त्रकास्य
॥ ॥ वैश्वदेवस्योपवयवलक्षणं षष्ठी॥ वैश्वदेवंचकेचित्पृथक्कुर्वंति। यथापोत्तस्यजुहोतीतिपोत्तातदस्य। वैश्वदेव
वेन विश्वेदेवादेवताअस्येतिसवर्थिः पाकोविधीयते। अतस्ततोजुहोतीत्युक्तं। यच्चपोत्तवदिति। नहिपोत्तन्नद्विवाच्यान्यत्रक
चिच्चरूर्भवति। तेननास्यपृथक्क्रिया। वैश्वदेवस्तुपुनः पाकोविधीयतएवतथाचवक्ष्यति। वैश्वदेवादन्नात्पर्युक्ष्यस्वाहाकारै

दर्शपौर्णमासदेवताभ्योहु त्वाजुहोतिब्रह्मणेप्रजापतयेविश्वेभ्योदेवेभ्योद्यावापृथिवीभ्यामितिविश्वे
भ्योदेवेभ्योवलिहरणं भूतेगृह्येभ्यआशा यच्च वैश्वदेवस्यामनोजुहोत्यग्नयेस्वाहाप्रजापतयेस्वाहावि
श्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहाग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिवाह्य तस्त्रीवलिंहरति॥ ॥

जुहुयादितिअग्नौजुहोतीतिवलिकर्मनिमाभूदिति। अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेतिप्रयोगोपदर्शनार्थं। प्रजापत्यंस्विष्टकृच्चेतिप्रदे
शांतरेदर्शितत्वात्तेनेहप्रयोगउपपद्यते। अग्नये पिदर्शपौर्णमासदेवताहोमावसरविधित्सयेततः। तत्कथंप्र। उनहोम्याहिनि
सः स्विष्टकृदन्यदेवाज्याद्धविरितिप्रदेशांतरेउक्तंस्विष्टकृद्धोमश्चशेषादेवभवति। तेनैवमाउन्नहोम्याहुतिहोमादाज्यभागोत्तर
कालेवावसरोवगम्यतइति। वाह्यतइत्येतदंगंनुवात्राशनातेभवतितच्चवाह्यताशालायावाहिर्नमस्त्रियेइत्यादिमंत्रैः प्रो
मंत्रस्थालीपाकातत्रस्त्रीभ्योवलिः स्त्र्यादिभ्योवलिः तेहरति। वेणवलिहरणं॥ ॥

नानाहनमास्त्रियाइति। अथमंत्रार्थः स्त्रियेसंतानसुखविद्यातिन्ये नमस्कारोस्तु॥ अतः संतानसुखेच्छवोत्रवाह्यव त्यधिकारिण॥
तथापुंसेउह्लस्वनूपापेच्चविं भूतापावयसेअवयसेचवृद्धायवालायचाशु क्रपवहिः तूह्लंदंतायअसितांतरंग। वयवाप्यअनिम
लिनमनसन्त्यर्थः। अतएवयापनांपतयेश्रेष्टायादीर्घछांदसः। अन्नवलिं त्रयपुमान्चविशिष्यते। येचमेमप्रजासंतानमुप
लोभयंतिमोहयंति। ग्रामेवसंतः। उतअपि। वासमुच्चयोअरण्येअप्यत्रअरण्येवावाचेनेचापि। तेभ्योनमः नमस्कारो तेभ्योवलि
पूजाहराभिसमर्पयामि। ममनमस्कारवलिभ्यांपूपसंनुष्टा भवताततो भवतांप्रसादान्ममस्वस्तिकल्याणमस्तु। भवतस्त्वयेमह्य
प्रजांपुत्रादिसुखजातदद्यातुप्रयच्छतु। शेषंस्थाली स्थितमवशिष्टंचरुं गृहिः प्रणातायानिशायाअद्भिः प्रप्लाषमजयिन्वाततो

नमस्त्रीयैनमः पुंसेवायसेवयसेनमः शुक्लायद्दह्लदंतायपापीनांपतयेनमोयमेप्रजामुपलोभयंतिग्रामे
वसंतउतवारण्यतेभ्योनमोस्तुवलिमेभ्योहराभिस्वस्तिमेस्तुप्रजांमेददवितिशेषमद्भिः प्रप्लाव्यततोब्राह्म
णभोजनं॥ ११॥ सायदिगर्भनादधीतसितपुष्याः श्वेतपुष्पाउपोष्येणमूलमुत्थाप्यचतुस्नातयनिशाया
मुदयेपि दक्षिणस्यांनासिकायामासिंचति॥ ॥

विप्रभोजनंकार्यं॥ १२॥ साव्यूढागर्भकामाच॥ यदिगर्भनादधीतनधारयति। तदोपचारः प्रोच्यते॥ सेहिकंटकारिकेतिपावा॥
तस्याः किंभूतायाः श्वेताः पुष्पाः सितकुसुमायामूलंपुष्येणनक्षत्रेणउपोष्य किमप्यभक्षयित्वाउत्थाप्योत्थाय। चतुर्थेहनिस्ना
नानीचतुर्थस्नाना। तस्यादक्षिणस्यांनासिकायामांसिंचतितत्तं। प्रजामोपधीमंत्रेण

॥२३॥
॥नयशन॥

मंत्रमाह इयमोषधीरिति। अस्यार्थः तत्र प्रतिर्बृहती र्बृहती उषधी। असेचने। उषधिदह तिदोषान्धत्ते गुणा निरोषधी इयं त्राय
माणा यथोक्तत्रयोक्ततरक्षंती। सहमाना। दोषा वेगान् सोढा पिनाशयंती त्यर्थः। सरस्वती। सरस्वतिकारणं तयानुगच्छतीति
सरः समुद्रः तद्वा नितसंबंधः॥ अतो अस्या वहं रस्याः व प्रस्नायाः। वहयत्ति पुत्रादि दानेनेति वा तस्या। प्रभावात् अहं पितुर्ज
नस्यन। मगहमस्य पुत्र इति जग्रभंग हीतवानस्मि। तथापि पुत्रा प्युत्सर्पयमानो। हमस्य पुत्र इति मम मगद्रो लिति शेषः॥१३॥ अथेति
गर्भे धृते पुंस्त्ववतमितिग र्भसंस्कारकर्मणो नामधेयं। तत्रस्पंदत्ते पुरास्यं दिष्यने। यावत्सु राणि पानियोर्लुट् इति भविष्यदर्थे वर्त्तमाना

इयमोषधी त्रायमाणा सहमाना सरस्वती॥ अस्मा अहं बृहत्याः पुत्राः पितुरि वनामजग्रभमिति॥१३॥ अथ पुंसवनं
पुरास्यंदत इति मासे द्वितीये तृतीये वा यदहः पुंसा नक्षत्रेण चंद्रमा युज्येत तदहरुपवास्याप्लाव्याहतेन वाससी परिधा
प्य न्यग्रोधावरोहांच्छुंगांश्च निशायामुदपेषं पिष्ट्वा पूर्ववदासेचनं हिरण्यगर्भोद्भिः संभृत इत्येताभ्यां कुशकंटकं सोमांशुं
नुचैके॥ ॥

प्रयोगः। पुरास्पंदत्त इव वत्तीति हेतोः शुद्धेः द्वितीये वा मासे गर्भाधानात्॥ यदहयस्मिन्नह निपुंसा पुष्यादिनानक्षत्रेण चंद्रमा पुक्तो भवति
तदहस्तां स्त्रियमुपवास्य स्नानाशयित्वं॥ आप्लाव्य सनापयित्वा॥ आहते ता ससी परिधाप्य च॥ न्यग्रोधो वटस्तस्यावरोहात्। अवरो
हातोहंतीति तथा तान्॥ शुगान् ऊर्ध्वांकुरान् सन्निधानाद्वटस्यैव। रात्रौ उदपेषं सलिलं यथा भवत्येव पिष्ट्वा पूर्ववद्दक्षिणनासिकाणां आ
सिंचति हिरण्यगर्भोद्भिः संभृत इत्येताभ्यामृग्भ्यां। तत्राद्यायां हिरण्यगर्भः प्रजापतिस्त्रयो त्रिष्टुप्। आ उत्सायां पुरुषो नारायणस्त्र्यार्षि
त्यः। एके। कुशाकटं कुशामूले सोमांशुं सोमलतारवंडं च पिष्ट्वा मानेषु पूर्वक्षिपत्येको एकेनेति विकल्पः॥ ॥

॥२३॥
॥भाष्यं॥

काम्यमाह कूर्मपित्तमिति। कुमपित्तशब्देनोदकपूर्णशरावमुच्यते॥८ तदस्या उपस्थे। भागेदक्षं वा निधाय। सभर्त्ता। विकल्पा विशिष्टतया
लसा। नूनि दधदस्कं यासुपर्णोसीत्यादिभिः यतों पतत्या एनं गर्भमभिमंत्रयते स्पृशमंत्रं जयतीत्यर्थः। विशिष्टत्वं च चतुरवसानत्वं। तत्र प्रजा
पते। भूतिर्गरुत्मा नुमंत्रणे सिंल्यां दिस्त्वं विष्णुक्रमेभ्यः विष्णुक्रमंत्रेभ्यः प्राक् पूर्वया वहितः परिमाणमित्यर्थः॥१४॥ अथ सीमंतोन्नयन
व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः। सीमंतोन्नयनमिति संस्कारः। स च गर्भस्या संस्कारो भागात्तदभावे चाभाव इति। अत एव प्रतिगर्भं क्रियेतेति के
चित्। पुंसवनवदिति चंद्रयुक्त। पुंसा नक्षत्रे उपवास्य वना हितवासः परिधाय नान्यच्च भवति नानुसर्वाति च प्रथमगर्भे षष्ठे मे मासि

कूर्मपित्तं वोपस्थे दध्यात्स परिकामयेन वीर्यवान्त्स्यादिति विक्रयेन मलिमंत्रयते सुपर्णोसीति प्राग्विष्णुक्रमेभ्यः॥१४॥ अथ
सीमंतोन्नयनं पुंसवनवत्प्रथमगर्भे मासे षष्ठे अष्टमे वा तिलमुद्गमिश्रं स्थालीपाकं श्रपयित्वा प्रजापतेर्हुत्वा पश्चादग्नेर्भद्र
पीठ उपविष्टायै युग्मेन सटालुग्रप्सेनौदुंबरेण त्रिभिश्च दर्भपिंजूलैस्त्र्येण्या शलल्या वीरतरशंकुना पूर्णचात्रेण च सीमंत
मूर्द्धं विनयति भूर्भुवः स्वरिति॥ ॥

द्वितीयादिषु नियमः। अपरे तु प्रथम एव गर्भ इत्याहुः। नैतत्। द्वितीयादिग र्भाणांतत्संस्कारलोपापत्तेः तिले तिलसमुद्गयोः स्थालीपाके मिश्र
णमात्रं न तत्प्राधान्यं मिश्रयणोपदेशात्। तेनैव स्थालीपाकेनाज्यभागमहाव्याहृत्यंतरालेप्राजापत्य हुत्वा हुत्वा। प्राङ्महाव्याहृ
तिभ्यः स्विष्टकृदित्युक्तत्वात्। पश्चादग्नेरिन्येवमादि सर्वं भागं नु चात्राशनांते भवति। भद्रपीठं मृदुपीठं। तत्रोपविष्टायः। स्त्रियाः। त्रापा
तिभ्यः॥ स्विष्टकृदित्युक्तत्वात्। सीमंते पत्न्याश्च सरलाश्वेता। चीरतरः शंकुशरः पूर्णसूत्रेण चात्रं कतर्कुः। युग्मेन द्वाभ्यां डागल सरव्या वितनोसटालुग्रप्सेन। आमफले कनूपके नि
त्रिश्वेता। वीरतरः शंकुशरः पूर्णसूत्रेण चात्रं कर्तुः। युग्मेन द्वादिडागल सरव्या वितनोसटालुग्रप्सेन। आमफले कनूषके नि
वद्धे सर्वसि दायेन विनयतं भूर्भुवः स्वरिति मंत्रेण केशाविभजनं संस्कृत। विनयामीत्यध्याहारः साकांक्षत्वात्॥ ॥

॥२४॥
॥प्रयोगम॥

प्रतिव्याहृतिवा चिनुयाएवविकल्पः। अथमंत्रार्थः सर्वत्रप्रजापतिर्गायत्री उष्णिगनुष्टुभौ अग्निवायुसूर्या विनयते भूरादिके
कानूतत्सुरश्चनुन्यविनयात्रापामीति। त्रिवृत्तमिति त्रिभिर्वसुनेग्रथ्यते इति त्रिवृत्तवेणानाप्रतितत्रै कस्यर्थः कुडुव। दियु
वक्षाति भर्त्रा। अथ भूर्ज्जा वितइतिमंत्रेण। अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्युजः फलिनीवधने हेसोमं निनि। यतोयभूर्जवा वृक्षइति शेषः॥
अस्यचोर्ज्जविततोवृक्षस्यनुजीवस फलश्चारेववस्वफलिनाभावा॥ ॥अथेतिवेष्पयाबंधनानन्तरविनागाथिनोवीपांगृही वी
गाथागायनौप्रतिभर्त्ताहि॥ किंभवतोराजानं॥ अन्योवायः कश्चिद्धीतरः अतिभूरः तंसंप्यगायता मिति। आत्मनेपदमार्ष। एवं

प्रतिमहाव्याहृति वात्रिवृतमावद्धान्य यमूर्जा वितोवृक्षउर्ज्जाधिफलिनी भवेयथाहवीणागाथिनोराजानंसगा
यतांवोवाप्यन्योवीतरइतिनियुक्तामप्यैकंगाथ्यामुपोद्ध हरतिसोमएवनोराजेमामएवंनोरानुषीः प्रजा। अविमु
चक्रआसीरस्तीरेतुभ्यसावितियान्नदीमुपाचसिताभवतितस्यानामगृह्णातितततो ब्राह्मणभोजनं॥१५॥ सोष्यं
तीमद्भिरभ्युक्षति॥ ॥

गेयविकल्पः नियुक्तामिति॥ एके आचार्यानियुक्तांगमविहितांगाथांमंत्र दाहरंतिसमीयगायंति। एकेनेतिवि॥ अपिः समुच्चयार्थः तत्रैव
गाथांगानपक्षेद्वयं॥ नामाह॥ सोमएवेति॥ अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्गायत्री सोमोगाने। सोम एवन्नोस्माकंप्रजानांराजाप्रभुः॥ अत
द्रमाः प्रजाः मानुषीमनुष्यः सोम्याः। हिरण्यादिनदि॥ तुभ्यनवसोमनूयापास्तीरे आसीरन् त्वामाश्रित्यस्थिताः किंभूतेतीरे। अविमुक्त
चक्रे अनुल्लंघितशास्त्रे॥ अतोनवक्ष्यांयातव्यो इत्यर्थः॥ असावितिसीमंतिनियांनदीमाश्रिता भवतितन्नामादेशः॥१५॥ सोष्यंतीम
भ्युच्यती॥ प्रसववेदनवतीमित्यर्थः। पूर्वप्रापिगर्भ विमोचनेआदिर भ्युक्षति भक्तविक्ष्यमाणमंत्रेण॥ ॥

॥२४॥
॥भाष्यं॥

मंत्रमहायजनुदशमास्यइति॥ प्राग्यस्येत इतिप्रकरणेपाठक्रमाभावाद्वाक्यस्य चपरिसमाप्तत्वादुच्यते॥ तत्रप्रजापतिर्महापंक्ति
र्गर्भ अभ्युक्षणे॥ अथाचराचपतनं मंत्रजपतोत्यध्याहारः। अचरोजरस्तुविशेषः तस्यअध अधापतनं यन्नहेतुं मंत्रजस्यतियित॥ तम
शनावितिा तस्यार्थनिनत्रप्रजापतिर्बृहती अग्निरवयता॥ हेसोष्यंति। तवजरायुअवअधः एतु आयातुपत्तत्वित्यर्थः। किंभूतंप्रस्थितं
ग्निनूयं। नानान्नूयंव॥ श्वावलंपिबलंजातोपचित्तवा। किमर्थं शुनेश्व। नमुपकर्त्तु यद्वाशुनेइतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थी। शुनो त्वचभक्षणायाहेयं
धरिपुत्रादिगर्भधारणेनसुपुष्टगात्रि। तच्चजरायुमांसेनगर्भव्यथकावयवेनसहआयतं सचद्धविस्रतवा। अचअधः नेवमपद्यतायत

यजनुदशमास्यइतिप्रापस्येनइत्यथाचराचयतनमध्येनुपद्मशिरे त्वलः॥ शुनेजराद्यत्तवैनेवमा। पुंसे चयाचरेनकस्मिंश्च
नायतमधजरासुपद्यतामितिजातस्याकुमारस्याभिन्नायं। नाग्नौमेनेधाजननापुष्यकरोतन्नामिकयासुवर्णा। तद्धिता
मधुघृतेप्राशयति घृतंचा। भूःस्त्वमिदयोभिभुवस्त्वपिदधाति भूर्भुवःस्वःसर्वंत्वयिवधामीति॥ ॥

नु॥ नचकस्मिंश्चनगर्भेपद्यते निमित्तसलपाति॥ जातस्येतितस्यनालछेदात्प्राकमधुघृतेमिलिते। असंभवेघृतमेववाप्राशयतिसहलिपत
भूःस्त्वयात्वादिसर्वंत्वनिदधामीत्यनेनमंत्रेण। प्रतिवाक्यमित्यपरोकुमारग्रहणादतः प्रभृतिस्त्रियं। नभवतिअथमंत्रार्थः। तत्रसर्व
सांप्रजापतिः क्रमेणगायत्र्युष्णिगनुष्टुभः। अग्निवायुसूर्याः प्राशने॥ भूरादिव्याहृति त्रयपोपलक्षितंवेदत्रयं। सर्वोपलक्षि
तमर्थत्रयेणोपलक्षितअथर्वणवेदंच त्वयिदध्यामिस्थापयामि। यद्वावेदत्रयंलोकत्रयंचस्वदधीनेस्थापयामीति॥ ॥राम॥

अस्य कुमारस्य। अपुष्पमेवाहनाभ्या। मिलादिमात्रभिमंत्रणंयावन्नूना भ्यांपाठसंभवान्नामेः कर्णस्य वासमीपेस्थित। ग्निरायुष्मानि
मंत्रांस्त्रिजयतिपिता। अथमंत्रार्थः। तत्रसर्वेषांग्रजपतिगयित्रीलिंगोक्ताः अभिमंत्रणे। अग्निः करणभूतेन आयुष्मानस्ति। सवनस्पति
भिः इष्मसिद्धिरिष्ट आयुष्म। न आयुष्मलहेतुर्भवति। वनस्पतिभिः त्वत्वोतिवा। तेन न अग्न्यायुषा त्वा त्वा। आयुष्मंतंनिर्दिष्टदीर्घायु
षकरोमीतिवावाक्यार्थ उत्तरत्रापिसच्चव्यते॥१॥ एवंसोमोपिव्याख्येय॥ सचौषधीभिः संधिरार्थ॥२॥ ब्रह्मवेदः॥ ब्राह्मणैरय्यन्तेः॥

अथास्यायुष्यंकरोतिता भ्यांदक्षिणेवाकर्णेजिपत्यग्निरायुष्मान्त्सवनस्पतिभिरायुष्मान्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिसोमआयु
ष्मान्त्सोषधीभिरायुष्मांस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिब्रह्मायुष्मत्तद्ब्राह्मणैरायुष्मतेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिदेवाआयुष्मंतस्ते
ऽमृतेनायुष्मंतस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिऋषयआयुष्मंतस्तेव्रतैरायुष्मंतस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिपितरआयुष्मंतस्तेस्व
धाभिरायुष्मंतस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमियज्ञआयुष्मान्त्सदक्षिणाभिरायुष्मांस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमिसमुद्रआ
युष्मान्त्सस्रवंतीभिरायुष्मांस्तेनत्वायुषायुष्मंतंकरोमीतित्रिस्त्र्यायुषमितिवा॥ ॥

॥३॥ देवाअमृतेनपुधया॥४॥ पयोत्रमोकृच्छ्रादिभिः॥५॥ पितरःस्वधामितप्तिरिनकर्ममंत्रैः भयसोदक्षिणाभिपरिक्रयद्रव्ये॥७॥ समुद्रःस्र
वंतीभिर्नदीभिरिस्संतावाविशेषः॥८॥ एतानष्टौमंत्रांस्त्रिर्जपति॥ आयुषमितिचत्रिरेधा। यदियास्यमेधाजननंतत्कालेनकृतंविघ्रयत्न
तोहितिष्ठत्येवातस्यनियतकालत्व। नः। तथाचश्रूयते। तस्मात्कुमारंजातंघृतंचैवाग्रेप्रतिलेहयंतिस्तनंवानुधाययंतीति। ग्यीतस्त
नस्येत्। आयुष्मनुभवन्त्येव॥ ॥

सपितायदिकामयेतअयंसर्वंवेतातवर्षमायुरियात्प्राणुयादितितर्हि। दंकाम्यमुच्यते उत्तमानुवाकमा भूवंपरिशिषयित्वातत्राव। शिष्टंवात्स्र
मत्रगृह्यते। तत्रद्यादस्यानावत्सप्रा भवलिनंदनस्त्रिष्टुप्पूअग्निरभिमर्शने॥ ॥प्रतिदिशअवस्थापितारयंचब्राह्मणप्राप्ततिपितामह। मोब्रा
ह्मणाइमंकुमारमनुकूलप्राणंमैत्रेः कुरुतेति। ततस्ते ब्राह्मणाप्राणेत्याद्याहुः क्रमेण। अविद्यमानेनुविप्रेषुस्वयमेव। अनुपरिक्रमंपरि
क्रम्यण। अत्रथमत्रार्थो॥ भोकुमारत्वंप्राणाहृदिसुस्थितप्राणाभवाएवसुपर्यचि॥ तत्रसर्वांगेषुमुरस्थव्यानः। गुदेषुस्थापानः। कंना

स्यदिकामयेतसर्वमायुरियादिनिवात्सप्रेणेनमभिमृशोदिवस्पर्यत्येतस्यानुवाकस्योत्तमाभूवंपरिशिनष्टिप्रा
दिशंपंचब्राह्मणानवस्थाप्यब्रूयादिममनुप्राणितिपूर्वोब्रूयात्प्राणेतिव्यानेतिदक्षिणोपानेत्यापस्त्वपानेत्युत्तरः समा
नेतिपंचमनुपरिष्टादवेक्षमाणोब्रूयात्स्वयंवाकुर्यादनुपरिक्राममविद्यमानेषुसयस्मिन्देशेजातोभवतितमभिमंत्रयतेवेदते
भूमिहृदयंदिविचंद्रमसिश्रितं। वेदाहंतन्मांतद्विद्यात्पश्येमशरदःशतंजीवेमशरदःशतंशृणुयामशरदःशतमिति॥ ॥

भोमुस्थसमानो भवेतिस्थानभेदः। एवमेतेवायवोस्यसुजीवनंकुर्वंत्विति वाक्यार्थः॥ सकुमारोथत्रप्रदेशेजातस्तंवेदेनइतिमंत्रेणमंत्रयंते॥ ॥
वेदतेइति प्रजापतिरनुष्टुप् भूमिस्तदभिमंत्रणे। हेभूमे। कुमारजन्मप्रदेशांतव हृत्तमदुपकरणंत्रयंत्रसगात्मास्सूर्यः। भूमिश्चकुमारधूर्वेदजा
नाति। विसर्गाभावश्छांदसः। किंभूतंदिविद्युलोके चवर्तमानेचंद्रमसिप्रमादस्वरूपेण। श्रितंस्थितं। तत्कर्मभूतंमेवेदजानामि। तच्चकर्तृत्वेतएवं
पुनरुपवपुनरुपचक माविद्याज्जानातु॥ अतस्त्वदन्नपुत्रेणसहवयंपश्येमेत्याधन्त्वार्थः॥ ॥ ॥

॥२६॥
॥जयराम॥

अथैनं कुमारं पिताऽभिमृशति हृदिस्थ इति अपूर्णा भवेदितिमंत्रेण। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिंगोक्ता अभिमर्शे हि कु॥ त्वं अश्मा गिरि वद्वः स्थिरश्च भव॥ परशुर्वज्र इवाप कर्तनाशको भव। किंच॥ अस्तृतं अनभिभूतं अमृत्युतस्त्वं नूपमिति पावक। हि पर्यं हिरण्यं चत्तेजा पुष्कः स्पृहणीयश्च भव। यथाधो वेतरासंभिन्नं सुवर्णं शुद्धं भवति॥ तथा च मपिरोगम्युपद्रयणहीनो भव स्यर्थः। यतस्त्वं पुत्रनामा आत्मासि अतास्त्वं वेनिश्चयो शतशारदो जीव प्राणिहि। वालस्य अभिमर्शनादि एतिद नि शनि तं कर्मकाला निक्रीपि भवति संस्कारत्वात्॥ ॥ अथास्य मातरं कुमारस्य प्रसूमभि अभिशुरवां भूत्वा मंत्रयत मंत्र आचरणे संस्कारो नोति इडासीति मंत्रेण। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप्। इडा। अभिमंत्रो हे वीर धीर वति पुत्रवतीति यावत्। त्व इडामानवी॥ यस्पात्र॥ नेहृतहव्यवासि॥

अथैनमभिमृशत्यश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतं भव। आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतमित्यथास्य मातरमभिमन्त्रयत इडासि मैत्रावरुणी वीरे वीरमजीजनथाः। सा त्वं वीरवती भव यास्मान्वीरवतोऽकरदित्यथास्यै दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य प्रयच्छति इमं स्तनमिति परस्तत्स्तनं यस्ते स्तन इत्युत्तरमेताभ्याम्॥ ॥

मैत्रावरुणी मित्रावरुणयोरंशोत्पन्न॥ यथा नूडायं नूरया उत्पन्नः। यथात्वयस्तयार्घ्यां तद्रव्ये वा पुरोडाशो भवति। तथा त्वया पितादयो स्वर्गादिसाधनपराः पुत्राः संचिंत्य अभिप्रायः। यतस्त्वं वीरं पुत्रं अजीजनथा अस्तोषी। अतः सा त्वं वीरवती जीवपतिपुत्रा भव। या त्वमस्मान् वीरवतः जीवबहुनानूअकरत् अकरोः॥ ॥ अथास्यै अस्या मातुर्दक्षिणं स्तनं प्रक्षाल्य कुमाराय प्रयच्छति दद्यातिपिता। इमं स्तनमितिमंत्रेण। उत्तरं वामं इमं स्तनं यस्ते स्तन इति एताभ्यां मंत्राभ्यां॥ द्विवचनोपदेशात्॥ तत्राद्ये प्रजापतिस्त्रिष्टुप् अग्निर्द्वितीये दर्विर्तमा त्रिष्टुप् वाक् स्तनदाने॥ ॥

॥२६॥
॥पार्व्व॥

उदपात्रं सह्यतंत्रशानाच्छिरस्तसूस्तनिकायाः शिरः प्रदेशे रवद्दा धत्ता निदध्या तिआपो देवेष्विति मंत्रेणानच्छोथ नपर्यंतं तिष्ठति। अथ मंत्रार्थः। तत्र श्रद्धापतिरनुष्टुप् आपो जलपात्राधाने। हे आपः जीवना सिहे तवः यूयं देवेषु देवाकार्यं निमित्तं जागरथ तस्माधनत्वे नेति तिष्ठथा अतो यथा देवेषु जागरथा। एवं तथास्यां सूतिकायां सूतिकायाहिते जागरथ जागते सर्थः। पुरुषव्यत्ययश्छांदसः। किंभूतायां पुत्रादिसहितायां॥ ॥ द्वारदेशे सूतीगृहस्येवाहोमः। श्रतिमंत्रं। फलीकरणास्तंदुलाकरणाः॥ आवपनोपदेशान्न चात्र होमेति कर्तव्यता॥ अग्निस्थापनेनुभवं। उपसमाधायेत्युक्तत्वात्॥ अथमंत्रार्थः। तन्न द्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् जागत्या लिंगोक्ता आवपने शंडः शंडः। मर्कामर्क्कः। तत्र श्रृणोति ति शंडो बालग्रहः

स्व४

उदपात्रं शिरस्तो निदधात्यापो देवेषु जाग्रथ यथा देवेषु जाग्रथ। एवमस्यां सूतिकायां सपुत्रिकायां जाग्रतेति द्वारदेशे सूतिकाग्निमुपसमाधायोत्थानात्सन्धिवेलयोः फलीकरणमिश्रान्सर्षपानग्नावावपति शण्डामर्का उपवीरः शौण्डिकेय उलूखलो मलिम्लुचो द्रोणासश्च्यवनो नश्यतादितः स्वाहा॥ ॥

इवास्थाना त्रशपतास्त्वपग नुः अयचवाक्यार्थमुत्तरत्रापियोज्य॥ मारयतातिम मर्कः। उपाते चीरः सामर्थ्यं उपचीरः विघ्नकुशलः शौडिकेयः। आश्रितघातक उलूखलः। अप्रतोकायोमलिम्लुचः प्रतिमलिनाशयरित्यर्थः॥ दीर्घनासो द्रोणसाः। व्यावर्यंस्यगानि सर्वेंद्रियाणि वा तत्च्छ त्वा वाच्यवनः। एते सर्वे नित्यं तावपनोपद्रुनाः भीनाश्चापसंपीत्त्विरर्थः॥ ॥

एवमासमंततो भावेन लिखन् लक्ष्यन् आसोस आलिखन्। परा नविनुम व्यवच्छिन्नदृष्टिरनिमिषः। उपसमीदेश्च। वाश्च क्षणाउपश्रुतिः। हर्यक्षिः पिंगलनयनः। नूनं नयति त्येवंशीलः कुंनी। शातपती तिशानुः। कूर्यरहस्मा कर पत्रहस्तोवापात्रापाणिः। न्दो भिनोति हिनस्तीति नमणिः। हं। त्री हिंसा हननेमुखो यस्यासोहं त्रोमुखः। सर्षपचदरुण उग्रो धूसरोवासर्षपारुणः। व्यवसेने। नेति च्यवनः। यनोपद्रुपश्च वति प्रकृतेः। परि न्नश्यतात्यर्थः। इतस्मान्नान्नश्यत दितिसर्वपदाता मिवमेवा च्वयः। गणमभिप्रेत्याह किंचदत इति एते सर्वे किंचदत। किंचदग्दणोय मित्यर्थः॥ इदमग्नयइत्यु नयन्न त्यागः। यदि कुमारो वालग्रहएवं वालमुपद्रवेन् विघ्नयेत्तदेमं जालेनआनायेन उत्त

आलिखन्न निमिखः किंचदंतं उपश्रुतिर्हर्यक्षिः कुंभीशत्रुः पात्रपाणिर्नृमाणिर्हन्त्रीमुखः सर्षपारुणश्च्यावनो न श्यतादिता स्वाहेति। यदि कुमार उपद्रवे जलेन प्रच्छाद्योत्तरीयेण वापितांक आधायजयति कूर्कुरः कूर्कुरोवालबं धनः। वेद्वद्धुनकस्जनमस्ते अस्तसीसरोलयेतापद्धर॥१॥

रीयेण वाससा वा प्रच्छाद्यांके कृत्वा पिता जपति कूर्कुरइत्यादि मंत्रत्रयं। अथ मंत्रार्थः। तत्र त्रयाणां प्रजापतिरनुष्टुप् श्वनको जये कूर्कुरो घणारव्यो वालग्रहः। तथा सुकूर्कुरश्चाति नघणः। वाला न्बद्धानि वध्नायतीति वालबंधनः। कूर्करः कर्कशश्वयो वालग्रहः। सीसरोगं सारकः। हेश्वुनक। तद्रणमुखगलये तलाप नरोधके नियावत्। अपच्छरगात्रापहारक। दके। रिल्य। तेनुम्यं नमोस्तु। ततस्त्वं सरश्च्वेन कुमारं मजमुंच। किं कुर्वत्। च्वेचेत् धुश्वः शब्दं कुर्वत्॥ ॥

हेश्वुनक तत्सत्यं यत्ते नुभ्यं देवदृतायदेवा वरमवऊः दत्तवंतः स च वलहिंसा विहारः कुमारमेव वावृणीथा वृतनानसीति। शेषं उक्तार्थः॥२॥ हेश्वुनक तत्सत्यं। येत् तेतच्चसरमादेवशुनीमाता। सीमाश्च देवश्च पिता। श्यामशवलौ वत आतराविति॥ शिष्टमुक्तार्थं॥३॥ ततएतं कुमारं पिताभिमृशति नंनामयतीति मंत्रेण सर्वांगेषु अभिमृशति। अथ मंत्रार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वायुरलिमश्चनि। यत्रमस्मिन्कुमारे वयं वदामो ब्रूमः। साकांक्षत्वान्मंत्रापत्रं च अभिमृशामसि अभितः स्पर्शनिकुर्मः। स कुमारो न नामयत्वंगानि शिष्टस्पष्ट॥१६॥ दशम्यां रात्र्यामतीतायां एकादशी

तत्सत्यं यत्ते देवा वरमदंडः सत्वं कुमारमेव वावृणीथाः। श्रेच्चेद्धुनकस्जनमस्ते अस्तसीसरोलयेत। पद्धरतत्सत्यत्तेसर मामानासीसरः पिताश्यामश्रावलो भ्रातरौ चेच्चेबुनकस्जनमस्ते अस्तुसीसरोलयेतापद्धरत्याभिमृशति न नामयति नरु दतिनहृष्यतिनलापयति यत्र च वयं वदामो यत्र वाभिमृशामसीति॥१६॥ दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नामक रोति द्व्यक्षरं चतुरक्षरं चाघोषवदाद्यंतरंतस्थं दीर्घाभिनिष्ठानांतं कृतं कुर्यान्नितद्धितं॥ ॥

मतीतायां एकादश्येकाल्यर्थब्राह्मणानश्राद्धव्यतिरिक्तान् त्रिप्रभृतीन् पितृग्रहणादन्यत्रापि संस्कारे पितुरेव कर्तृत्व नियमो वगम्यते। तच्च द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा। घोषवदक्षरं। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः। अन्ये घोषवंत इति तत् आदौ यस्यात तर्मध्ये अंतस्था यर लवा यस्य तत्। दीर्घाभिनिष्ठानां दीर्घमात्रं निष्ठानं निष्ठासमाप्तिर्यस्यात तत्। कृतं कृत्प्रत्ययांतं पितामहादीनां कृतमित्यपरे। न तद्धि तमितितद्धितापवादोयं॥ ॥

अपुजाक्षरमित्यादिनुस्त्रियाएव। अपुजेः अपु। माक्षेरेआकारांतंनद्धितप्रत्ययांतंचस्त्रियैक... ःकुयं॥ ॥शर्मगुप्त
वर्मशौर्यवाचकं। गुप्तनाहदश्चाद्यवचनः॥ ॥चतुर्थेमासिनिष्क्रमणि वाकुमारस्यगृहाद्बहिर्निष्क्रमणं कार्य्यं। तत्रसूर्यं युदीक्ष
दर्शयितिपिताततच्चक्षुरितिमंत्रेणा॥१७॥ प्रोष्यप्रवासंकृत्वापत्य आगत्यगृहात्रउपतिष्ठतेस्तोतिसाग्निःकर्यं। पूर्ववत्प्रोतवत्। गृह्य
यापि। भीतेसादित्रिभिर्मंत्रैरित्यर्थः। तत्रचपुत्रंदृष्ट्वाजयतिअंगादंगादितिमंत्रं। अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिरनुष्टुप् आयुःजयोहे

ण
अपुजाक्षारमाकारांत ५ स्त्रीयैतद्धितमं शर्मब्राह्मणस्य वर्मक्षत्रियस्यगुप्तेति वैश्यस्य चतुर्थेमासिनिष्क्रमणि
कास्सूर्यमुदीक्षयतितच्चक्षुरिति॥१७॥ प्रोष्यत्यगृहानुपतितेपूर्ववत्पुत्रंदृष्ट्वाजयत्यंगादंगात्संभवसिहृदयाद
धिजायसेआत्मावैपुत्रनामासिसजीवशरदःशतमित्यथास्यामूर्द्धानमभिजिघ्रतिप्रजापतेष्ट्वाहिंकारेणाव
जिघ्राभिसहस्रायुषासोजीवशरदःशतमिति॥ ॥

पुत्राय त्वमंगात्संभवसिउत्पद्यसे॥ हृदयात् अंतरांगदपि। अधिकतयाजायसे आत्मावैनिश्चितं। पुत्रनामा आत्मगअसि
त्वरूपोसिसत्वंशतंशरदो जीवप्राणिजीवप्राणि हेपुत्र मूर्द्धनिशिरः अस्यपुत्रस्ये त्वाजिघ्रतिप्रजापतेष्ट्वेतिमंत्रेणा अस्यार्थः॥ तत्रपरमे
ष्ठीउष्णिक् प्रजापतिर्वप्राणे हेपुत्रा प्रजापतेब्रह्मत्स्वरूपाः हिंकारेणकृतेहार्देनसामवेदेनवात्वांतोअवजिघ्रामि। अतोवघ्राणगत
हेत्वसोअसुकशर्मन्। असोस्थाननामादेशाः। सहस्रायुषासुबद्धजीवनेनाशरदःशतमित्युक्तार्थं। अवघ्राणंचरि॥ सहतमंत्रेण जि
स्त्रूली॥ ॥

गवांत्वे त्तिचमंत्रेणत्रिरवजिघ्रतिसहस्रायुषेत्यादेस्त्राथनुपगः। तेनप्रजापतिस्थानेगवांत्वमित्तिपदंमंत्रेर्यवेदित्यर्थः॥ दक्षिणक
र्णेजपत्यास्मैत्रयंधीतिमंत्रस्य। तस्यार्थः। तत्रद्वयोःप्रजापतिस्त्रिष्टुप्छंदः कर्णजपेहेमघवन्इंद्रः। नृजी षिस्ति। धविन्द्रेइहलोके
शरीरीत्रिनस्सुखदात्लघुहरत्तेत्तिव॥ अस्मेअस्मेकुमारायनइत्यादःऐश्वर्यणिधानानिचप्रपंधिप्रयच्छ। विश्ववारस्यसर्ववहणो यस्य। वर
णांसमूहोवारं। सर्वेषांचाराणांसमूहःसर्ववारतस्येति वा। नूरेवैद्धितस्य। अत्रकर्मणिषष्ठी॥ पुवुरसर्ववरंरायंप्रयवेत्यर्थः। प्रयोजन

गृह्यान्वाहिः कारेणेतिचत्रिर्दक्षिणेस्यकर्णेजांपत्यस्मेप्रयंधिमघवन्नृजीविन्निंद्ररायो विश्ववारस्यभूरेःअस्मशत
५ शारदाजीवसेधाअस्मेवीरान्छश्वतइंद्रशिप्रिन्निति इन्द्रश्रेष्ठानिद्रविणानिधेहि चित्तिंदक्षस्यसुभगत्वमस्मेपोषंरय्या
यामरिष्टितनूनां५स्वाद्मानवाचःसुदिनत्वमह्नामितिसव्येस्त्रियेनुमूर्द्धानमभि वा वजिघ्रतितूर्ष्णी॥१८॥

मार। त्वस्मेअस्यशतंशरदोजीवसेजीवनायेति किंच। अस्मेअस्मिन्। वीतान्। पुत्रान्। शाश्वत। शाश्वतादीर्घायुषःअधाः॥ निधेहिअ
स्मेदेहीइत्यर्थः। वामेनुइंद्रश्रेष्ठानीतिमंत्रेणजया॥ तस्मार्थः। हेइंद्रपरमैश्वर्ययुक्तअस्मेअस्मिअन् श्रेष्ठानिसुमंगलानि। द्रव्याणि
धेहिस्थापयाचित्तिज्ञानं। दक्षस्यप्रजापतेरिवसुभगत्वंसौभाग्यंसर्वप्रियत्वंचधेहि। तथार पोधनानांपोषंपुष्टितनूनामवय
वानामरिष्टिनीरोगंधवाचःबागया। स्वाद्मानस्वादुत्वमधुपमितियावत्। अह्नादिनानांसुदिनत्वंसायंकल्पनंचधेहीनि। स्त्रि
येस्त्रियास्तुमूर्द्धन्निघ्राणाम। नत्वन्यत्र। तदपितूष्णींतनुमंत्रः॥१८॥ ॥ ॥

षष्ठेमासेकुमारस्यकार्यमितिशेषः॥ अपयित्वेतिलिखितसूत्रस्यात्मादनव्युदासार्थ। आज्यभागांते देवीवाचमितिचननमनूणेकामाज
नाद्वतिजुहोति। द्वितीयांतुदेवीवाचमितिचवाद्वाजोनइत्यताभ्यांमंत्राभ्यांजुहोति॥ अथमंत्रार्थः। तत्रप्रतित्रिष्टुपूवाक्आज
होमे। देवींकृतिमंती। वाचंवाणीं। देवाः प्राणादिवायव। अजनयंनउत्पादितचत्तः। ततःस्तांवाचंचेवयरिव्यापशवो चामु
नुष्यादयोवदंति। पसुरेवसदेवानमिति श्रुतेः। सावाक्नोस्मान्उपैनुसन्निहितास्त। किंभूतामंद्राहर्षकरी॥ इषं

षष्ठेमासेन्नप्राशनं स्थालीपाकं श्रपयित्वाज्यभागौविष्ट्वाज्याहुतीतुजुहोतिदेवींवाचमजनयंतदेवास्तां
विश्वरूपाःपशवोवदंति। सानोमंद्रेषमूर्जं दुहानाधेनुर्वागस्मानुपसुष्टुतैतुस्वाहेतिवाजोनोअद्येतिचद्वितीयां
स्थालीपाकस्यजुहोतिप्राणेनान्नमशीयस्वाहापानेनगंधानशीयस्वाहाचक्षुषारूपाण्यशीयस्वाहाश्रो
त्रेणयशोशीयस्वाहेतिप्राशनांतेसर्वान्रसान्सर्वमन्नमेकतउद्धृत्याथैनंप्राशयेत्तूष्णींहंतेतिवाहंतकारमनु
ष्याइतिश्रुतेः॥ ॥

रसं ऊर्जमन्नादिचदुहाना॥ सुष्टुतासौ नोनैर्मंत्रैस्तुष्टभिवस्तितानुता॥ तत्रचदृष्टांतः। वत्सान्धेनुरिवेति। वाजोनइत्यस्यप्रजापति
रनुष्टुपन्नंतत्प्राशनांगहोमे। स्थालीपाकस्येत्येवयवलक्षणाषष्ठी॥ ततश्चतस्याआहुतीःप्रतिमंत्रा मंत्रार्थःसुगमः तद्यथाप्राणेन
वायुनाअन्नमशीयत्र तिएवमुपर्यपि। ततः ततः स्विष्टकृदादिप्राशनांतं। एकतइत्यत्रसन्धिश्छांदसः। एकस्मिन्पात्रेएकीकृ
त्यर्थः। हंतेतिमंत्रेणवेति विकल्पः॥ ॥ ॥

भारद्वाजीपक्षीविशेषःतस्यामं। सेनवाक्प्रसारः अपत्कुमारोवाग्मीस्यादित्येवंकामयस्मिन्कुमारेतस्यप्राशनं। हलकुषाकंकणंह
रिकु॥ आटील्विशेषः। सर्वेरितिपुएतु सर्वत्कामाकामयतेतस्यसर्वैरिनैरेचमं। सर्वैरित्तैःसमस्तैवप्राशनंकुर्यात्। ततःसर्वे
रसैःसर्वान्नेनचप्राशनं। अन्नपर्यायवेतिच्छांदसं। अन्नपरिपाट्यासर्वान्नैःसर्वरसैश्चसर्वमासान्येकाकृत्यप्राशयेत्॥ ततोब्रा
ह्मणभोजनमित्युक्तार्थ। तत्सहावृत्तिःकांडसमाप्तिप्रसस्यर्थः॥१९॥ ॥ऱ्यागाचार्यजयरामकृतगृह्य शेसःज्ञानवल्लभाख्ये
प्रथमकांडविवरणं॥१॥ ॥संवत्सरोजातोयस्यससांवत्सरिकः संवत्सरातिक्रांतइत्यर्थः। तस्यचूडाकरणंचूडाकरणाख्यंकर्मकर्त

भारद्वाज्यामांसेनवाक्प्रसारकामस्यकपिंजलमांसेनवन्नाद्यकामस्यम ज्झंचनकामस्यकृकषायाआयुःकाम
स्याद्याब्रह्मवर्चसकामस्यसर्वैःसर्वकामस्यान्नपर्यायवस्ततोब्राह्मणभोजनंततोब्राह्मणभोजनं॥१९॥ ॥इति
कात्यायनगृह्यसूत्रेप्रथमःकांडः॥ ॥सांवत्सरिकस्यचूडाकरणं तृतीयेवाऽप्रतिहते षोडशवर्षस्यकेशांते यथा
मंगलंवा। सर्वेषांब्राह्मणान्भोजयित्वामाताकुमारमादायाप्लाव्याहतेवाससीपरिधाप्याङ्कआधायपश्चादग्नेरुपविशति॥ ॥

न्यमितिशेषः॥ तृतीयवासंवत्सरे अप्रतिहतेआगतेअसंपूर्णइत्यर्थः। तुल्यत्वात्कर्मणःकेशांतोप्यत्रोच्यते। सचनियतकालएवच
हितविवाहितयोः। संवत्सरंब्रह्मचर्यमित्यादिःवक्ष्यमाणत्वात्॥ यथामंगलमितियत्तूयस्यकुलेमंगलमुचितंकस्यचित्संवत्सरेक
स्यचित्तृतीये। यथामंगलंकालांतरयित्यपरे॥ ॥आदौब्राह्मणान्संभोज्यशिशोर्माता बालंसस्नाप्याहतंवस्त्रंशुभंपरिधाप्य
उत्संगेबालमारो स्थापिनस्यवह्नेःपश्चाद्भर्तुरुत्तरत उपविशति॥ ॥

अन्वारंभेणेवाचारादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाऽऽहुतयः क्रियंतेना एवं ऊढ्वा॥ शीतासूप्ककल्पितास्वप्सु अपआ। सिंचति पिता। उष्णेने ति मंत्रे ण॥ अस्यार्थः। तत्रपरमेष्ठी। प्रतिष्ठा। वाडार्गपनोदकासेकोदं वायो। हेआदितेअरखंडितत्त दितिःखंडनं दो अवखंडने। इतियेहि आ ग ऽ। आगत्य वा उष्णेन जलेन सह वर्त्तमानेनोतरेणोदकेन केशानार्द्री करणेनास्य केशान्वपच्छिंधि। केशश्मश्रूवपेनिं केशानो कर्मणि विशेषः। अथाचशकृत्तोदके दध्यादीनामेका तमस्यपिंडआस्यतिप्रक्षिपति। ततस्तस्मादुदकमादाय दक्षिणंगोदानं केशसटा मुदं तिक्लेदयति सा वित्राप्रसूताइतिमंत्रेण। उदी क्षेदने। अथमंत्रार्थः। तत्रप्रजापतिर्गायत्री आपः इनो हे कुमारसवित्रासूर्येणप्रसूता उत्पादिता

अन्वारब्धअज्याऽऽहुतीःकृत्वाप्राशनांतेशीतास प्स्वा आसिंच सुष्णेन वायउदकेने दितेकेशानवपेति केशश्मश्रूतिच केशांतेथाअनवनीतपिंडं घृतपिंडं दध्नोवाआस्यति ततआदायदक्षिणंगोदानमुदंतिसवित्राप्रसूतादैव्याप उदन्तुतेतनूं दीर्घायुत्वायवर्चसइति त्र्येण्याशलल्या विनीय त्रीणिकुशतरुणान्यंतर्दधान्योषधयइतिशिवोनामेतिलोह स्मा यनिवर्त्तयामीतिप्रवपति॥ ॥

आपः तेतवतनूंवूडारव्यमंगंउदन्तंक्लेदयन्तु। किंभूताः। दैव्या दिवि भवाः। किमर्थं तवदीर्घायुत्वायचिरकाल निर्दुष्टजीवनाय। वर्चसेप्रतापायऐश्वर्यायच॥ त्र्येण्या त्रिश्वेतया शलल्याशल्यकपक्षकंटकेन विनयनंपृथक्करणं तूष्णीं कुशतरुणंत्रयांतर्द्धनिंमोषधेत्रायस्वैनं तावतामंत्रेण। तत्रप्रजापतिर्यजुर्गायत्री। तृणं अंतराधानो शिवोनामेतिमंत्रेणताम्रमयनजेरादानं। तत्रप्रजापतिः प्राजापत्य। बृहतीछंदः तद्दादानं। निवर्त्तयामीतिमंत्रेपासंलागनं। प्रपूर्वेवपतिः संलागने। तत्रप्रजापतिः प्राजापत्यात्रिष्टुप् गात्तल्पर्शने॥ ॥ ॥

येनावपदितिमंत्रेणसकेशानिकुशतरूणानिप्रछिद्यछिन्वाआनडुहगोमयपिंडे प्रक्षिपति। उत्तरतअग्नेरेवध्रियमाणेगोमयपिंडे। अथमंत्रार्थः तत्रा लवायनेःपङ्क्तिरासवितामुशतरुणप्रच्छेदने। हेब्राह्मणाःयेनकारणेन रेण वा सविता प्रसविता पिता आदित्योवाराज्ञः सोमस्यवरुणस्यचशिरः अवपत् न् राजसीयदीक्षायैअयुडयन्। किंभूतः। विद्वान्सर्वज्ञः। तेनकारणेन रेणवाप्रकारेणवास्यशिशोरिदंशिरोपयंचप्तमुंडयत। यथायकुमारआयुष्मान्जरदष्टिःसुपरिणातश्चसुश्रवासत्स्यात्॥ ॥ एवंचमेवउदनादिकर्म्मद्विरपरं तूष्णीं मंत्रा। द्वि

येनावपत्सविताक्षुरेणसोमस्यराज्ञोवरुणस्यविद्वान्। तेनब्रह्माणोवपतेदमस्यायुष्यंजरदष्टिर्यथासदृतिसकेशानि प्राछिद्यानडुहेगोमयपिंडेप्रास्यत्युत्तरतोध्रियमाणएवद्विरपरं तूष्णीमितरयोश्चो नोत्यथपश्चात्र्यायुषमितिपश्चादुत्तरतो येनभूरिश्चरादिवंज्योक्चपश्चाद्धिसूर्यं। तेनतेवपामिब्रह्मणाजीवातवेजीवनायसुश्लोक्यायस्वस्तयइति॥ ॥ ॥

नोभवति। इतरयोश्चपाश्चिमोत्तरयोगोदानयोरुंदनादिचकारादेवमेवसक्लन्मंत्रेणद्विस्तूष्णीं। अथपश्चात्पश्चिमगोदानेत्र्यायुषमितिछेदनेमंत्रभेदः॥ तत्रउत्तरनादायांपानुस्लिकआशीः च्छेदने॥ अथोत्तरतोयेनभूरिरितिच्छेदनेमंत्रभेदः॥ अस्यार्थः। तत्रवामदेवोयजुः ज्जरः केशाच्छेदने॥ हेकुमार॥ येनब्रह्मणामंत्रेणतपसा वाचरा:। चरणशीलो वायुः ज्ये। कूचिरंआकल्पमित्यर्थः। दिवंद्यांपश्चात् तामनुसूर्यंतमनुचिश्चंचवरति। किंभूतः। भूरिः प्रचुरः तेनब्रह्मणातपसा वातेन्मंत्रितक्षुरेणतेतवशिरोवपामि। किमर्थंजीवातवेजीवनहेतवेधर्मा थीजीवनायायुषे। सुश्लोक्याययशोनयशसे। स्वस्तयेमंगलाय॥ ॥

त्रि।क्षुरेण रस्त्रामणेनशिरःप्रदक्षिणंत्रिःकरोति।सहक्नमंत्रेणाद्विस्तूष्णीं।केशांतेसमुरवमितिविनियोगः।तत्रमंत्रः।यक्षुरेणेतिअ
र्थः।तत्रवामदेव्यःयजुःक्षुरःभ्रामणे।हेअरदेवता।यत्सस्मात् वत्राक्षुरेणात्रावपति।शिरोमुंडयतिनापितादिः।किंभूतेन।एनंकुमारं
अयतासंस्कुर्वता।तथासुयेशसाशोभयत।दाशद्विश्वार्थे।अतोस्यकुमारस्यकेशान्छिंधिः।शिरस्त्रायुश्चमाप्रमोषीःमायुषाणां
केशांतेनुसुरवमितिचमंत्रांतेवाच्यं।ताभिरेवाद्भिःशिरःसमुद्यक्लेदयित्वाआर्द्रभावमापाद्येत्यर्थः नापितायक्षुरंप्रयच्छतिपिता।

त्रिःक्षुरेणशिरःप्रदक्षिणंपरिहरति समुरवंकेशांतेयक्षुरेणमज्जयतासुपेशसावत्वावाचपतिकेशाच्छिंधिशिरोरोमास्या
युःप्रमोषीःमुरवमितिचकेशांते ताभिरद्भिःशिरःसमुद्यनापितायक्षुरंप्रयच्छत्यक्षण्वंपरिचयेतियथामंगलंकेशशेष
करणमनुगुप्तमेतंपुंसकेशागोमयपिंडनिधायगोष्टे पल्वलउदकांतेवा।अचार्याय वरंददाति गांकेशांते॥ ॥ ॥

तस्याधिकारित्वाबगामात्।अक्षरवन्परिस्वियेस्येता वतामंत्रेणा।अस्यार्थः तत्रवामदेवोयजुःक्षुरोवपने।हेनापित अस्यशिरः
अक्षण्ववत्क्षतायकुर्वन्परिस्वियपरितोवाशिरं वारक्षिवापरितोमुंडयेत्यर्थः।यथामंगलंयथाशास्त्रंत्रिशिर वत्वादि॥ अनुगु
प्तंसुगुप्तं।सवरमितिचूडाकरणेसंस्कर्त्तरिचाचार्यायि।केशांतेसंस्कर्तापिगां॥ ॥ ॥

संवत्सरमितिकेशांतेएवसंवत्सरादिकालंब्रह्मचर्यव्रतंननुकुमारस्यअसंभवात्।अवपनंम्यातिरकृचवपनाभावोपितत्रैव।ब्र
ह्मचर्य्यकालविकल्पश्चशक्तिश्रद्धापेक्षः॥१॥ ॥अष्टवर्षमुपनयन्उपनयनाख्यसंस्कारेणसंस्कुर्य्यादष्टमेवर्षे।गर्भसहचरि
तंवर्षगर्भशब्देनाभिधीयते।साहचर्यात्॥ तथाचगौतमः॥ ॥गर्भादिसंख्यावर्षाणामिति।वाशब्दोविकल्पार्थः॥एकादशव
र्षमित्यादौउपनयनंयदित्यनुषज्यते॥यथेतिसर्वेषांब्राह्मणादीनायथामंगलंशास्त्रांतरविहितकालांतरकृतमुपनयनंभवति।

सवत्सरंब्रह्मचर्यम् वपनंच केशांते द्वादशरात्रंषड्रात्रंत्रिरात्रंसंततः॥१॥ ॥अष्टवर्षंब्राह्मणमुपनेत्।तगर्भा
ष्टमेवे कादशवर्षंराजन्यंद्वादशवर्षंवैश्यंय यथामंगलंवासर्वेषां ब्राह्मणान्भोजय तंचपर्युप्तशिरसमंगलकृत्
मानयंतिपश्चादग्नेरवस्थाप्य ब्रह्मचर्यमागामिति वाचयति ब्रह्मचर्यसानितिच॥ ॥

यथापंचमेषष्ठेनच्चमेवाकार्यमिति।ब्राह्मणान्श्राद्धव्यतिरिक्तान्त्रिभृतीन्भोजयेत्॥ तंचकुमारंपर्युप्तशिरसंमुंडितमुंडंभोज
येत्॥ परिपूर्वो वपतिर्मुंडने।शिरसश्चवपनंभोजनात्प्रागेवभवति।भूतकालनिर्देशान्अलंकृतंस्रगादिना॥तेनाचार्येणा
पनीताएनमाचार्यसमीपमानयंति॥आचार्यश्चतमग्नेःपश्चात्स्वस्यचदक्षिणातोवस्थाप्यब्रह्मचर्यमागामितिब्रूही
तिवाचयति।ब्रह्मचार्यसानीतिब्रूहीतिचवाचयतिचशब्दात्।माणवकश्चप्राङ्मुखस्ताथेनचब्रूयात्तिष्ठन्॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३२॥
॥नयशम॥

अथाचार्य। एनंकुमारंवासोऽहतंपरिधापयतियेनेंद्रायेतिमंत्रेण। अस्यार्थः। तत्रांगिरावृहतीवृहस्पतिर्वासःपरिधापने हेकुमारयेनविधिनाइंद्रायइंद्रसंस्कर्तुंवृहस्पतिःसुआचार्योवासःपर्यदधात्परिधापितत्वात्। किंभूतं। अमृतंअहतं। तेनविधिनात्वांमाणवकंपरिदधामिपरिधापयामि। उभयत्रांतर्भूतोणिचूलोयः। परिधापयतीतिसंत्रितत्वात्। येद्वाइंद्रायपर्यदधात्॥ इंद्रेव्यवच्छिन्नंस्थापितवान्। तथात्वांवालक्षीकृत्यपरिदधामि वेपितुर्व्यवच्छेदेनधारयामीति॥ प्रयोजनमाहदीर्घायुत्वायतत्वचिरजीवनाय॥ आयुशब्दउकारांतोप्यस्ति। बलायदेहशक्त्यै। वर्चसेनुद्रियशक्त्यै। ऐश्वर्यायवति॥ ॥अथाचार्यमाणवकस्यमेखलांबध्नातिइयंदुरु

अथैनंवासःपरिधापयतियेनेंद्रायबृहस्पतिर्वासःपर्यदधादमृतं तेनत्वापरिदधाम्यायुषेदीर्घायुत्वायबलायवर्चस
इतिमेखलांबध्नात इयंदुरुक्तंपरिबाधमानावर्णंपवित्रंपुनतीमआगात्। ॥प्राणापानाभ्यांबलमादधानास्वसा
देवीसुभगामेखलेयमिति॥

क्तमितिमंत्रेणमाणवकपठितानामंत्रलिंगाद। अस्यार्थः। तत्रवामदेवत्रिष्टुप्मेखलाताद्बंधने। इयमितीदयत्राष्टत्र्याप्यंतयेविबिम्ब्य लिंकारार्थः। इयमेखलामां आगात् आगता॥ किंकुर्वती। दुरुक्तमित्युपलक्षणं। तेनकामचारवादभक्षानृतजानंत्वापाविव्यं परितोबाधमानाअप्रसारयंती॥ वर्णंवर्णत्वं। पवित्रंशुद्धंपुनतीसंकुर्वती। ममप्राणापानाभ्यांतयबलंसामर्थ्यंआदधानास्थापयंती। स्वसास्वसृजनहित। देवीदीसिदात्रीसुतगासौभाग्यदा॥ ॥

॥ताप्ये॥

युवांसुवासाइत्यनेनवा। अस्यार्थः। तत्रांगिरावृहतीवृहस्पतिःपरियाने। योतिगुणानेकाकरोतीतियुवा। सुवासाःशोभनवस्त्रःअहतंशोभनमुच्यते। परिवीतामाल्याभरणैरलंकृतः। यएवंभूतोमेखलाबंधमागात्आगतः। उचितकः। सयद्विजापमानाश्रेयान्श्रेष्ठःस्यात्। धीरासःस्थिरप्रज्ञाःकवयःक्रांतदर्शिनाः। स्वाध्यःशोभनचित्तवन्तपःतचद्रुमुत्रयंतिउत्कर्षंगमयंति। किंकुर्वतः। मनसामनोवृत्त्या। देवयंतःवेदार्थज्ञापयंतःतूष्णींवामेखलाबंधनं। अत्राचसरेयेज्ञोपवीताजिनेभवतआचारात्। तत्रचाविशेषात्वाद्उपवीतेत्राणंवांतरीयोपिमन्त्रोगृह्यते। ततआचार्यो। माणवकायोपवीतंददाति। सचतत्प्रतिगृह्यपरिधत्ते। यज्ञोपवीतंपरमंपवित्रंप्रजापतेर्यत्सहजंपुरस्तात्। आयुष्यमग्र्यंप्रतिमुंचशुभ्रंयज्ञोपवीतंबलमस्तुतेजइतिमंत्रेण। अस्यार्थः। तत्रप्रजापतिस्त्रिष्टुपूलिं

युवांसुवासापरिवीतःआगात्सउश्रेयान्भवतिजायमानः तधीरासः
कवयउन्नयंतिस्वाध्योमनसादेवयंतइतिवातूष्णींवा॥ ॥ ॥

यत्तःपरिधानोहेआचार्यो। इदंब्रह्मसूत्रमहंप्रतिमुंचप्रतिमुंचानीवध्नानीत्यर्थः प्रतिपूर्वोमुंचतिर्बंधनार्थः। पुरस्तव्यत्ययपश्चादसः। किंभूतं। यज्ञोपवीतंयज्ञेनप्रजापतिना॥ यज्ञायवेदोक्तकर्माधिकारोयत्तिवाउपवीतंरचितं। परमंपरआत्मामायातेज्ञायतनेन। वाक्योपदेशाधिकारित्वात्॥ पवित्रंशोधकं। प्रजापतेर्ब्रह्मणःसहजंस्वभावसिद्धंपुरस्तात्प्रागभवं। अतइदंआयुषेहितंआयुष्यंअस्तु। अग्र्यमुरवंअनुपहतं। शुभ्रनिर्मलीकरणं। बलंधर्मसामर्थ्यदं। तेजःप्रभावप्रदं॥ अस्यात्रानुवृत्तिःकात्यायनपरिभाषितत्वात्॥ परिभाषाचवचनादन्येद्वेधामितरेयथारव्यमुपवीतिनइति॥ ॥अजिनंचएण्याएवारवंडंतूष्णीं॥ ॥ ॥

॥ ३३॥
॥ अपराम॥

अथाचार्योस्मैदंडंप्रयच्छतिमाणवकश्चप्रतिगृह्णातियोमेदंडइत्तिमंत्रेण। अस्यार्थः। तत्रप्रजापति ...ः दंडं ...हणं हे आचार्य। ... डःमेमह्यंपुरायतत्अभिमुखमागतः। वेहायसः। आकाशात्प्रस्रतः। अधिभूम्यां भूमेरुपरिवर्तमानः। तंदंडं अहमादेगृह्णामि। पुन गृहणात्सोमदीक्षायांयोदंडोगत्यस्तमथादद्दइन्याद्रासेनं। किमर्थं आयुषे निर्दुष्टजीवनाय ब्रह्मणेवेदग्रहणाय। ब्रह्मवर्चसाय याजनाध्यापनोत्कर्षेतेजसा॥ ॥ दीक्षावत्सोमदीक्षायांतथानूस्मोदंडग्रहणं विहितंतद्वदत्रापीक्षत्येके आचार्याः कुलः। दीर्घ

यज्ञोपवीत परिधानं यज्ञोपवीतं परमंपवित्रंप्रतेर्यत्सहजं पुरस्तात्॥ ॥ आयुष्यमग्र्यं प्रतिमुंच शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमस्तु तेजः॥
यज्ञोपवीतमसिवरोसियज्ञोपवीतेनोपन मीयर्थाजिनंप्रयच्छति मित्रस्य चक्षुर्धरुणं बलीयस्तेजोयशस्विस्थविरंसमिद्धं॥ अनाहनस्यं वसनंजरिष्णु परीदंवाज्यजिनंदधेहमिति॥ दंडं प्रयच्छति तंप्रतिगृह्णाति॥ योमेदंडःपरापतद्वैहायसोधिभूम्यां तमहंपुनरादद आयुषे ब्रह्मणे ब्रह्मवर्चसायेति॥ दीक्षावदेके॥ दीर्घसत्रमुपेतीति वचनात्॥ ॥ दध्यास्याहिरंजलिनांजलिपूरयति॥ आपोहिष्ठेतितिसृभिरथैनंसूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिति अथास्यदक्षिणांसमधिहृदयमालभते ममव्रतेतेहृदयंदधामीति॥ ॥

सत्रंवाएषउपैतियोब्रह्मचर्यमुपैतीतिवचनात्। दंडप्रतिग्रहणसामान्यादीर्घसत्रेणोत्सोमेत्त्रा॥ मध्येवांनदीक्षावत्प्रतिग्रहणं॥ स्मरण
सा०२ भावात्पाचात्रदीर्घसत्रसंस्कृतिः दीर्घकालसामान्यात्॥ ॥ अथाचार्यःस्पाजलिस्तेनांजलिना पश्चादायतामिःपूरयत्यापोहि
ष्ठेतितिसृभिः ऋग्भिः। अथैनं सूर्यमुदीक्षस्वेतिप्रेषयत्याचार्यः॥ सचतच्चक्षुरित्यनेन मंत्रेणोदीक्षते॥ ॥ अथास्य
वक्षोदक्षिणांसस्योपरिस्वंदक्षिणहस्तंनीत्वाहाचार्योममव्रतेतेहृदयंदधामीतिमंत्रेण॥ व्याख्यातश्चायंविवाहप्रकरणे॥ ॥

॥ ३३॥
प०स०

अथास्यदक्षिणहस्तग्रहणेनाभिमुखीकरणंकृत्वाहाचार्यःकोनामासीति। ततो वटुःप्रत्याह असौ अमुकनामाहमस्मि भोइति॥ ॥ अथैनमाचार्य आह कस्यब्रह्मचार्यसीति। भवतइतिचवटुनोक्तेपुनराहाचार्य इंद्रस्यति। इदिपरमैश्वर्ये इंद्रस्यप्रजापते ब्रह्मचारी त्वमसि॥ तव वाग्निराचार्यः प्रथमाः। द्वितीयश्चाहंतवाहे असौअमुकनामन्ब्रह्मचारिन्॥ ॥ अथैनं वटुंभूते भ्यःपरिददातिरक्षार्थं ददाति गुरुः। प्रजापतयेत्वेतिमंत्रेण अस्यार्थः। सुगमः। तत्र प्रजापतियेजुर्लिंगोक्ता रक्षणे॥ २॥

ममचित्तमनुचित्तंतेअस्तु॥ ममवाचमेकमनाजुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यं मिति॥ अथास्यदक्षिणंहस्तं गृहीत्वा कोनामासीत्यसावहंभो इतिप्रत्याह। अथैनंभूतेभ्यःपरिददाति प्रजापतयेत्वापरिददामिदेवाय त्वासवित्रे परिददाम्यद्भ्यस्त्वौषधीभ्यःपरिददामिद्यावापृथिवीभ्यां त्वापरिददामि विश्वेभ्यस्त्वाभूतेभ्यःपरिददामि सर्वेभ्यस्त्वा भूतेभ्यः परिददाम्यरिष्ट्या इति॥ ३॥ ॥ प्रदक्षिणमग्निंपरीत्योपविशत्युपविशत्यन्वारब्धआज्याहुतीर्हुत्वा प्राश नांतथैवपूंसंप्राशन ब्रह्मचार्यस्यपोशानेकर्मकुरु मादिवासुषुप्थावाचंयच्छ समिधमाधेह्यपोशानेति॥ ॥

एवंवस्त्रादिसंस्कृतः अग्निप्रदक्षिणंकृत्वापश्चादग्नेराचार्यस्योत्तर उपविशतिकुमारः। अन्वारब्धोब्रह्मणा। आचार्येणा ज्यादिस्विष्टकृदंताश्चतुर्दशाहुतीर्हुत्वासंस्रवप्राशनांते ब्रह्मचार्यसीत्यादितिःप्रैषवाक्यैरेनंकुमारमनुशास्तित्रि क्षयति। तत्र ब्रह्मचार्यसीत्युक्ते असानीत्याहकुमारः। अपोशानेत्युक्ते अश्नानीति कर्मकुरुइत्युक्ते करवाणीति मादिवासु ष्वाइत्युक्तेनस्वपानीति। वाचंयच्छेत्युक्तेयच्छानीति। समिधमाधेहीत्युक्ते आदधामीति। पराण्याशानेत्युक्ते अश्नातीयत्सं शासनं॥

ति० १
अथैनमाहकस्यब्रह्मचार्यसीतिभवतइत्युक्तेमाचार्यइंद्रस्य
ब्रह्मचार्यस्यग्निराचार्यस्तवाहमाचार्यस्तवासाविति २

॥३४॥
॥जयेराम॥

समीक्षमाणाय गुरुं। समीक्षितश्चैतेनैव। उपसदनं च यादोसयंग्रहणपूर्वकं। सावित्रीं सवितुर्देवत्यां गा ... रस्कं ... स्मादेतां गायत्रीमेव सावित्रीमनुब्रूयादिति श्रवणात्॥ ॥एके आचार्या अग्नेर्दक्षिणतस्तिष्ठते स्थिताय। आसीनाय। वा सवित्रीमिच्छंः। एकापक्षाद्वि कल्पः। कथमनुवाक्यः। पच्छः प्रथमं ततो वसाद्वपादं। ततोर्द्धर्चशः। अर्द्धर्चमर्द्धर्चं॥ ततस्तृतीयेन सर्वां सहा चेदुना समं अनुवर्तयन्न्वचन॥ संवत्सरे इति सावित्र्यध्यानस्यैते काल विकल्पाः। ब्राह्मणाय तु सद्यो ब्रूयात्॥ श्रूयते च॥ सद्ये स्वे व नि॥ आग्नेयो वै ब्राह्मणः॥ सद्यो वा अग्निर्जायते। तस्मात्सद्य एव ब्राह्मणायानुब्रूयात्। इतरेषां त्रि

अथास्मै सावित्रीमन्वाह उत्तरतोग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाय वैके पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वां च तृतीयेन सहानुवर्तयन् संवत्सरे षण्मास्ये चतुर्विंशत्यहे द्वादशाहे षडहे त्र्यहे वा सद्यस्त्वेव गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयादाग्नेयो वै ब्राह्मण इति श्रुतेः त्रिष्टुभं राजन्यस्य जगतीं वैश्यस्य सर्वेषां वा गायत्रीं मंत्रसमिदाधानं पाणिनाग्निपरिसमूहनं॥ ॥

त्रिष्टुभयावि कल्पः। त्रिष्टुभं सावित्रीमनुब्रूयात्। जगतीं सावित्रीमेवानुब्रूयात्। सर्वेषां गायत्री कल्पः। अत्र सद्यो ... नत्वे वसरो पाग देव आ ते॥३॥ तत्समित्काधानं कथं कर्तव्यमित्यपेक्षायामाह। पाणिनेति। तत्रैक वचनमेकत्वं नियमार्थं। उभाभ्यामपि दृश्यते। सद्युक्षणं। तच्च समूहनशब्देनाभिधीयते। तत्केन मंत्रेणाज वतीति मंत्रो वक्ष्यते। अग्ने सुश्रव इत्यादिभिः पंचमंत्रैः॥ ॥ ॥

चेतिवि१

॥३४॥
॥भाष्यं॥

अथ मंत्रार्थः। तत्र प्रजापतिः पजुः अग्निः तत्समर्मिधनो हे अग्ने। हे सुश्रवसः शोभनकर्त्तो॥ मामं सुश्रवसं कुरु। त्रिष्टुप्। किंच। हे अग्ने। सुश्रवः। यथा यत गुणेन त्वं सुश्रवा असि। एवं गुणाधानेन मां सुश्रवः सौश्रवसं। सुश्रवा। श्रवा सेमो श्रवस श्रुतं। तत्र सुश्रवाः चास्त्वयं॥ सुश्रवाः कुरु स्यायं सौश्रवसः। मम चायमपि सुश्रवसं त्वा तद्पत्वेत्मा सौश्रवसं कुर्वित्यर्थः॥ किंचाहे अग्ने। यथा त्वं हीव्यं तिप्रकात इति देवा आग तिर्क्ष्दयो वा॥ यज्ञस्य चार्णनो वेदस्य विष्णो वा निधिपाः। निधीनामन्त्राणामधिष्ठानमसि॥ एवमहं वेदस्य सागस्यामनुष्याणां। चलदव्यहेणं। निधियाः वेदस्य निधिरधिकरणं। मनुष्याणां पालकः श्रभूयासं मिति॥ ॥प्रदक्षिणां पर्युक्ष्यस

अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा अस्येवं मां सुश्रवः सौश्रवसं कुरु यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपा असि एवमहं मनुष्याणां वेदस्य निधिपो भूयासमिति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्ष्योत्तिष्ठन् समिधमादधात्य ऽग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे। यथा त्वमग्ने समिधा समिध्यस एवमहमायुषा मेधया वर्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन समिन्धे जीवपुत्रो ममाचार्यो मेधाव्यहमसान्यनिराकरिष्णुर्यशस्वी तेजस्वी ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भूयासं स्वाहेति॥ ॥

मिद्‌ आदधाति अग्नौ प्रक्षिपति अग्नये समिधमित्यादि स्वाहान्तेन मंत्रेण॥ अस्यार्थः॥ तत्र प्रजापतिरत्कृतिः समित् तदाधाने॥ हे देवाः इमां समिधमग्नये अग्न्यर्थं आहार्षं आ तवानस्मि॥ किं भूताय बृहते परिपूर्णाय। जातवेदसे॥ जातं वेदो धनं यस्मात्तस्मै। सम्दीप्ये अनिराकरिष्णुः गुरूपदिष्टधर्माधविस्मरणशीलः। ब्रह्मवर्चसी याजनादितेजोयुक्तः। त्रिष्टुप्॥ ॥ ॥

॥३५॥
॥जयराम॥

एवं द्वितीयं। समिधमादध्याति। तथा तृतीयं॥ एषा त इति वा समिदाधानमंत्रः। समुच्चये। वा उभयोः [illegible]
कर्त्तव्य। पाणी अग्नेः प्रतप्य तत्। भ्यां स्वमुखं विमृष्टे मार्जयति। तनूपाः अग्ने इति भिः सप्तभिर्मंत्रवाक्यैः। वाक्यभेदः श्रुतिवाक्यपाठ्य
तपनं मुखविमार्जनं च। तनूपा इत्येतस्य स्वशाखीयत्वात् प्रतीकग्रहणे प्राप्ते मंत्रवाक्यचतुष्टयस्योपयोगात् सर्वपाठः। तत्र तनूपा अ
ग्नेसीत्यादयः स्पष्टाः। मेधायित्यस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् लिंगोक्ता मुखविमार्जने। देवोक्तिनिमान्॥ सविता सूर्यो मे मह्यं मेधां धारण
चलां बुद्धिं। तथा देवी दीप्यमाना सरस्वती मेधां। साकाक्षत्वात् उभयोराधात्वित्यस्य। हारः। तथा देवौ करतो अश्विनौ दस्त्रौ मम ध्यात्वं मे

एवं द्वितीयां तथा तृतीयामेषा त इति वा समुच्चयो वा पूर्ववत्परिसमूहनपर्युक्षणे याणी प्रतप्य मुखं विमृष्टे तनूपा
अग्नेसि तन्वं मे पाह्यायुर्दा अग्नेस्यायुर्मे देहि वर्चोदा अग्नेसि वर्चो मे देहि अग्ने यन्मे तन्वा ऊनं तन्म आपृण मे
धां मे देवः सविता दधातु मेधां मे देवी सरस्वती आदधातु॥ मेधामश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजाविति॥ ॥॥

धां आधत्तां संपादयतां॥ एतानि सप्त वाक्यानि। अत्रांगालभन आयुष करणाभिवादनानि ग्रंथकारानुक्तो अध्याचारतोनुष्ठेया
नि। अविरोधात्। तत्राभिवादनं। गोत्रनामोच्चारपूर्वकं पादयोः संग्रहो गम्यादीनां। अंगलंभनं आयुषयो मंत्रो सूत्रकारांतरप्रदर्शिता
त्वात्योग तद्यथा। अंगान्यालभ्य जपत्यालेभ्यंग। निश्च मे आप्यायनां वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं यशो बलमिति आयुषा पिकरोति भ
स्मनाललाटे ग्रीवायां दक्षिणे से हृदि च आयुषमिति प्रतिमंत्रं तत्रा वाक मत्र आप्यायनामिति क्रिया विपरिणामं कुर्यात्। अस्यार्थः सु
गमः। तत्र प्रजापतिर्यजुर्लिंगोक्ता अंगाप्यायने। आयुषमिति॥ ॥

॥३५॥
पञ्चा[illegible]

अत्रेति अवसरे भिक्षाचर्यं भिक्षावृत्तिः तस्य चरणमनुष्ठानं कर्त्तव्यमिति शेषः। कथं। भवत्पूर्वमिति। भवच्छब्दः सतुद्धार्थः हे भव
ती से वसु इत्युक्तः पूर्वो यस्यां ता ब्राह्मणो भिक्षेत भिक्षां देहीति याचेनाक। या अप्रत्याख्याथिन्यस्ता इति स्त्रयादौ पूर्वत्र। पूर्वानुत्तर
पक्षः। एकं प्रथमां तिक्षां मातरमेवा भिक्षेते तीवंति। अयं च प्रथमाहधर्मः। आचार्याय। भिक्षानिवेदननित्यं। अहं शेषं च॥ पतो भो
नीतिं छेदासीत फलातिशयार्थं। एकायशब्दाद्विकल्पः। अहसन् अभंज त्स्वयंभग्नाः समिधः आहृत्य तस्मिन् उपनयनहोमाधि

अत्र भिक्षाचर्यं चरणं भवत्पूर्वं ब्राह्मणो भिक्षेत मवत्मद्यां पूं राजन्यो भवदंत्यां वैश्यस्तिस्रो अप्रत्याख्यायिन्यः षडद्वा
दशापरिमितं। वा मातरं प्रथमां मेकं आचार्याय भैक्ष निवेदयित्वा वाग्यतोहः शेषतिष्ठेदित्येके। हि पूंसरंत्र अरण्यात् समिध
आहृत्य तस्मिन्नग्नौ पूर्ववदाधाय वाच विसृजते अधःश। प्यक्षरालवणाशी स्यात् दंडधारणमग्निपरिचरणं गुरु
शुश्रूषाभिक्षाचर्यमिधुमां पूं समज्जनोपर्यासिनस्त्रीगमनानृतादत्तादानादि वर्जयेत्॥ ॥

धिकरणेग्नौ वाग्विसर्गो वाक्यस्यं मापक्षे। अधः शयनादी। नैकाप्याणि तत्र दंडधारणं सर्वदा। अग्निपरिचर्या च सायं प्रातः। उ
नयकालमग्निं परिचरेदिति श्रवणात्। उगुरुशुश्रूषपा चम्यादध्यायानुरोधेन। भिक्षाचर्या विस्थित्यर्था। मद्यादीनि च वर्जयेत्
तच मज्जनं ब्रूदीत्वा नन्नूद्धृतोदकस्नानं वर्ज्यते। उपर्यासिनं च। सनोपर्यासिनं मस्तरेकादि। स्त्रीणां मध्ये गमनमवस्थानं
ब्रह्मचर्यस्याग्रे च वक्ष्यमाणत्वात्। अनृतमदत्तादानं च प्रसिद्धं॥ ॥

॥३६॥
॥आपस्तम॥

अथ चत्वारिंशत्पक्षेत्वनुर्णमपि वेदानामेकस्यैवव्रतादेशः। सर्ववेदाहुतिहोमश्चाद्वादशेतिप्रति [illegible] णां। तत्रयथाम्नं वेदाहुतयः। यावद्ग्रहणं वा वेदस्य चैवैमी। आज्यं आज्यस्यद्वयोर्वेदानां वा ब्रह्मस्वयं चिरणं। वासांसि च यथाक्रमं शाणक्षौमादीनि भवन्ति। एणेयं एण्याश्रम॥ रौरवं रूरोरंरण्यस्य त्वविशेषस्य चर्म आजं आजस्य। गव्यं गोः। सर्वेषां च पणानि मुदिते चर्मण्यसतिगव्यं चर्म भवति। कुतः पुरुषप्रधानत्वाद्रव्यस्य चर्मणः। पुरुषप्रधानत्वं चास्य श्रुतिराह॥ तेच बापुरुषं गव्यं तान्वन्नमदधुरिति। मौञ्जी मुञ्जमयी। रश॥

अथ चत्वारिंशतं वर्षाणि वेद ब्रह्मचर्यं चरेद्वादश द्वादश वा प्रतिवेदं यावद्ग्रहणं वा वासांसि शाणक्षौमाविकान्यैणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य रौरवं राजन्यस्याजं गव्यं वा वैश्यस्य सर्वेषां गव्यमसति प्रधानत्वान्मौञ्जी रसना ब्राह्मणस्य ज्या राजन्यस्य मौञ्चि विशस्य मुञ्जाभावे कुशाश्मन्तक बल्वजानां पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषां॥ ॥

नामेखला॥ ज्या प्रत्यञ्च॥ मुरुतणविशेषः तन्मयी मौर्वी। मुञ्जादीनामभावे कुशादीनां संवधिनी रसना क्रमेण भवति। अत्राचार्येण। सूत्रितमपि उमानमुपयुक्तत्वाद विरोधित्वाच्छारवांतरीयं ग्राह्य। तच्चाकेशसमितो ब्राह्मणस्य ललाटसमितः क्षत्रियस्य समितो वैश्यस्येतिदण्डं प्रक्रम्योक्तं। यद्यपि क्रुन्यामुरवसमितो भवत्येव तावदित्यादिकया ब्राह्मणमधिधायोक्तं त्युमुरवसमितत्वमुक्तं तत्प्रदंड विषयं। मुरवसंमितमौडुम्बरं दण्डं प्रयबतीत्यौडुम्बरमभिधायात्रयात्लाशस्य विधानात्। सर्वेषां दण्डः सर्वेषामनियमेव भवति॥

॥३६॥
॥भाष्य॥

आचार्येणासीनः सन्नाहूतस्तदा आसनादुत्थाय प्रतिशृणुः शुयात्। शयानं वेदाहूयति तदासीनः शृणुयात्॥ एवमासीनं चेत्तिष्ठन्प्रतिशृणुयात्। तिष्ठन्तं चेदभिमुखं गत्वा। अभिक्रामन्तं चेदभिधावेत्॥ अस्यार्थवादः स एवमिति। अमुष्यस्केतिपरा॥ तस्य ब कीर्त्तिर्भवतीति च॥ स्नातकस्यैत्रैविद्यमाह विद्यास्नातक इति। तदेव विवृणोति समाप्य वेदमित्यादिना॥

क

आचार्येणाहूत उत्थाय प्रतिशृणुयात् यानं चेदासीनं चेत्तिष्ठन्तं तिष्ठन्तं चेदभिक्रामन्नभिक्रामन्तं चेदभिधावन्। एवं वर्त्तमानो मुत्राय वसति तस्य स्नातस्य कीर्त्तिर्भवति त्रयः स्नातका भवन्ति विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति समाप्य व्रतं यः समावर्त्तते स विद्यास्नातकः समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः समावर्त्तते स व्रतस्नातक उभयं समाप्य यः समावर्त्तते स विद्याव्रतस्नातक इत्याषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालो भवत्याद्वाविंशाद्राजन्यस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्यात ऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति नैनानुपनयेन्नाध्यापयेन्न याजयेन्नैभिर्व्यवहरेयुः॥

उच्यत इति सर्वत्राध्याहारः। आषोडशात्। अवकृष्योडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः अनतिक्रांतः उपनयनस्य कालो भवति। आद्वाविंशाद्वाचतुर्विंशा च क्षत्रियविशोरनतीतः। अतः परं पतितसावित्रीका भवन्त्येते ततश्चैनान् व्रात्यान् अदीक्षितानामाप्राश्चित्तात्। प्रायश्चित्ताचरणानन्तरं तेषामुपनयनाद्यधिकार इत्यर्थः॥

कालातिक्रमेण भधिनादिनियत कालानांकर्मणां नियत कालव्यातिक्रमेसति प्रायश्चित्तं नित्यतवन् नित्यवत्। नयत श्रौतकल्पे नैमित्तिकेषु यद्विहितं स्मोर्त्तं तदेवानादिष्टं भवति। तच्च अविज्ञाते प्रतिमहाव्याहृतिसर्वातिश्चतुर्थं सर्वप्रायश्चित्तं वेत्यस्येव निर्देशो नन्नपदे गौणशब्दकारस्य। सर्वत्रेति ग्रहणादन्यत्रापित्रेषे जातएतदेव भवति। नैमित्तिकांतरानभिधानात्। त्रिपुरुषं त्येषां त्रयाणामपत्ये चतुर्थपुरुषे कृत प्रायश्चित्ते केवलमुपनयनारथः संस्कारे। नाध्यापनादिः तेषां त्रिपुरुषंपतितसावित्रीकाणामेव यत्रालनः संस्कारमिच्छंति तेत्रात्यस्तोमेनेष्ट्वाकाममधीयारन्॥ कुतः। व्यवहाय इत्यादेः॥५॥ वेदमधीत्यस्नायादि

कालातिक्रमेनियत वत्रिपुरुषंपतितसावित्रीकाणां भयत्येसंस्कारोनाध्यापनंचतेषां संस्कारेषु वसिस्तो।
मने कामधीयारन्व्यवहार्याभवंतीतिवचनात्॥५॥ वेदं समाप्य याद्ब्रह्मचर्यं वाष्टाचत्वारिंशकं
द्वादशकेप्येके गुरुणानुज्ञातो विधिर्विधेयस्तर्कश्चवेद॥ ॥

ति ब्रह्मचर्यं वेति विकल्पः। द्वादशरात्रे व्रतेप्येके स्नानामेच्छंति। गुरुणानुज्ञातः सर्वत्र स्नायादिति अनुवर्त्तते। गुर्वनुजा चकांतरं ननुस्नानकालांतरस्ते तत्। वेदशब्देन किं तदाह। विधिर्विधेयस्तर्कश्च। वेद इति विधिर्विधायकं ब्राह्मणं विधेयमंत्राः। तर्क्यते ह्यनेनेन संदिग्धोर्थ इति तर्कोर्थवादः। यथा अन्ततः। शर्करा उपदधाति तेजो वै घृतमिति। अंजनं च तैलवत्मादिना वसंभवति। तत्र तेजो वै घृतमिति तेसंस्तवात तर्क्यते घृताक्ता इति। तेन विध्यर्थवादमंत्रा वेद इत्युक्तं॥ ॥

षडंग शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति षडंगैरुपेतं वेदमधीत्य स्नायादित्येके। स्नानं च द्वितीयाश्रमप्रतिपत्तिः तदनुष्ठानयोग्यता च षडंगे वेदे धिगते भवति। अतएवोच्यते न कल्पमात्र इति। न च कल्पमात्रे ग्रंथमात्रे धिगते स्नायाद्धि भवति। तस्माद्व्यप्यतोर्थनिश्चाधिगम्य स्नायात्। काममिच्छया। यज्ञे वेदेति प्रासंगिकतस्य इच्छया स्नानं भवति षडंगमर्थतो नधिगम्यापि। उपसंगृह्य गुरुं गुरोः पादोपग्रहणं कृत्वा। समिधो ध्याय अग्निं परिस्तरणं कृत्वा इतश्च पूर्वं वेदाहुतिको। होमः। एतदेव व्रतादेशविसर्गे विहितं कृत्वात्। ननु समिदाधानस्य पश्चाद्वेदाहुतयः। कुतो न भवति क्रमांतरानभिधानात्। उपसंगृह्य गुरुं समिधो ध्याधायेति पाठमनुगृह्य अयन्ते श्वा मेवं। यत्रो वेदव्रतीनां पश्चादेव समिधाधानं ततश्च स्नानमिति श्रूयते। समुपायं समिध

षडंगेकेनकल्पमात्रे काममनुयाज्ञिकस्योपसंगृह्य गुरुं
समिधोभ्याधायपरिश्रितस्योत्तरतः कुशेषु प्रागग्रेषु पुर
स्तात्स्थित्वाष्टानामुदकुंभानां॥ ॥

माद्धाति सा प्रायणीया पूं स्नातस्य। सोदयनीयेति। तस्मात्समिदाधानांतस्नानयोरव्यवहितकालत्वोपपयास्नानाद्वेदाहुतीनां च स्नानांगत्वानिर्देशाच्च समिदाधानात्पूर्वं वेदाहुतिहोम इत्युक्तं स्नानं चाष्ट रुक्षकुंभैः क्रमेण। परिश्रितस्यावस्त्रेणापरिवेष्टितस्य समावर्त्तनस्थानस्थितस्याग्नेरुत्तरपार्श्वे स्थापितानामष्टानामुदकुंभानामुदकस्थानां पुरस्तात् पूर्वस्यां दिशि आस्तीर्णेषु कुशेषु स्थित्वा प्रथमादुदकुंभादयां गृहीत्वा आत्मानमभिषिंचत इत्यग्निमणात्वयः॥ ॥

॥ ३८ ॥
॥ जयराम ॥

याष्टान्यउदकुंभेभ्योग्पांग्रहणेएकएवमंत्रोयेस्वंतरग्नयइति। अभिषेचनेनुभिद्यते। तत्रग्रहणंसंख्या। तत्रयसेत। रित्यस्यप्रजापतिरितिजगती। आपोजलादाने। हेअग्नयः। ये भवंतःइहएतेषुउदकुंभेषुवर्त्तमानेजलेप्रविष्टाः। कथं। अंतःमध्येकारणत्वेनस्थिताः। अग्नेरप्यइतिश्रुतेः। तत्रयोगोस्वाहालो। विभिमंगलाः। अतितान्सृजामि। अनिसर्जनंप्रक्षेपः। विजहामीत्यर्थः। पश्चोत्वनः समंगलस्तमनेननेजलेनसहगृह्णामिमंगलायोपादमि। केनेग्नयस्तानाह। गृह्णातिसंदणोतिप्राणिजालमितिगोह्यः। उपगोह्योगनापनः। मपूविक्षतसुखाः ह्मस्तस्यतिअतनयतीतिमपूषः। मनसउत्साहंहंतीतिमनोहा। असचलः अप्रतीकार्यःविविधतयारुजतियीडयतीतिविरुजः। तनूःशरीराणावयवान्दूषयतिविक्षतान्करोतीतितनूदूषिः। इंद्रियाणिहंती। तीद्रियहाःएता

येअस्वंतरग्नयःप्रविष्टागोह्यउपगोह्योमपूषोमनोहास्खलोविरुजस्तनूदूषिरिंद्रियहा।
अतिता जामियोरोचनस्तमिहगृह्णामीत्येकस्मोदुदकुंभाद्योगंहीत्वातेन।
मिषिंचामिश्रियेयशसेब्राह्मणेब्रह्मवर्च्चसायेति॥ ॥

नष्टोहयैकरोचनंगृह्णमीतिवाक्यार्थः। तथाचवद्दमनुः॥ गोह्यादयोगमोत्यपावमेध्यास्वसुभावहाः। सुनह्नद्रोचनस्तेकोमिच्योद्दासिकरः परइति। अथाभिषेकमंत्रव्याख्याते॥ तेनाहमितिद्वयोःप्रजापतिधृतुरापोभिषेकेत्नानमभिषिंचामि। श्रियेधर्मादिसमृद्ध्योयशसेकीर्त्यै। ब्रह्मणोवेतेनाभिष्टेनजलेनाहंमंत्रलिंगादाहार्थः। ब्रह्मवर्च्चसायपागाध्यायनोस्वर्षजतेजसे॥ ॥

॥ ३८ ॥
॥ भाष्य ॥

पुनर्येअस्वंतरितिद्वितीयादुदकुंभाद्योगंहीत्वायेनश्रियममितिमंत्रेणाभिषिंचते। अस्यार्थः हेअश्विनौयेनजलप्रभावेनभवंतौ गणंश्रियसंपदंइदं। भावा अक्षुन्नुतांह्लतंचते॥ श्रियास्तोयन्उलत्र चात्। येनचसुराममृतंअवमृशतां प्रासच्चतो। अतोदर्शन। दृष्टांदसां येनचलेनाश्चौउपमन्योरक्षिणी। अभ्यषिचतांअभिषिक्तवतो। वासुदेवयोपुर्दवंभूनयशस्तत्पतजला भिषेकेणामय्यप्यस्वितिशेषः। साकांक्षत्वात्। त्रितियाद्दिृयेसोआपोहिष्ठादित्येचेपथाक्रममभिषेकः इतरैस्त्रिभिरुदकुंभजलैस्तूष्णीमभिषेकः उदुत्तममितिमंत्रेणमेखलांउत्सुच्यऊर्द्ध्वं कंठदेशेनावनायैनिधायभूमोस्थापयित्वा। अनेनावरआप्तदंडाजिनयोर्निधानंलक्षितेतूष्णी। वस्त्रांतरंधृत्वासूर्य पतिष्ठते। अथोपस्थानमंत्रव्याख्या। उद्यन्त्रिमंत्रत्रयस्यप्रजापतिः। इस्वर्करीसविता उपस्थाने।

येनश्रियमकृणुतांयनावमृशता॥ पूंसूणयेनाक्ष्या वभ्यषिंचतांयद्वांतदश्विनायशइसापोहिष्ठेतिचप्रत्यृचंत्रिभिः।
स्तूष्णीमितरैनूदूत्तममितिमेखलामस्तुच्यनिधायवासोन्यत्परिधायादित्यमुपतिष्ठतउद्यन्भ्राजभृष्टिरिद्रोमरुद्भि
रस्थातपविभिरस्थादशसमिरसिदशसनिम्माकुर्वाविदन्मागमय॥ ॥

हेसूर्ययतोभवान्प्रातःसवनेयाचभिर्गमनशीलैर्कृष्यादिसकगणैः वनिशसेवित। सेवितो स्थान्तिष्ठति। यथेंद्रोमरुद्भिस्थातिष्ठतितद्वत्। किंभूतः उद्यन्उद्गच्छतः आजभृष्टिः स्वप्रभयान्यतेजोक्षासकः। अविद्वत्सर्वशुभाशुभज्ञ। नन। किंच। यथाचत्वंप्रातःसवनेदशसनिः दशसंख्यातानांयादीनांसनिर्दाताति। षणुदाने। अतोमामपिदिशसनिंदशगुणंदक्षिणादिदातारंकुरु। ममांविदन्वेदयेनज्ञापयत्। गमयप्रापयप्रतिष्ठामितिशेषः। एवमुत्तरत्रापिव्याख्ययं। ॥

एवंस्कृत्वादधितिस्योरल्पतरं त्रात्रयजटालोमनखा निचसंघ्रस्नाय नियः। उदुंबरेण काष्ठेन दंताध [illegible] यत [illegible] धायो
मंत्रेण। अस्यार्थः। तत्राथर्वणोनुष्टुप् एवनसातिर्दंतधावने। हेदंताः पूर्यं अन्नाद्याय अन्नाद्यदनाय व्यूहहं आलस्युध्यर्थमें कंथञ्चि
विश्वा नवताप तोयं राज्यासोमस्थ्वेंद्रः का छत्रूपेणा मम नू आगतः। अतः सएव सोमो मेभमसुखं प्रमार्क्षे तेशोधयिष्यति केन।
यशसासकात्यां। भगेनपद्धिधैश्वर्येणे निदंतधावनस्पनिसकाम वादुनयफलसंबधः॥ ॥उत्साद्य अंगोद्धर्तनेन मलमप

उद्यन्भ्राजन्मृष्टिरिंद्रोमरुद्भिरस्थात् दिवायवभिचस्थाच्छ तसनिरसिशातसनिम्माकुर्वाविदन्भगधयोद्यन्भ्राजन्मृषि
रिंद्रोमरुद्भिस्थात्सायंयावभिरस्थात्सहस्त्रसनिरसिसहस्त्रसनिम्माकुर्वाविदन्भागमयेतिदधितिला प्रान्य
जटालोमा नारवीनिसंपूह स्योदुंबरेणदंताधावे आयायात्यूहद्दूं सोमोराजायम्मागमनूसमेसुखंप्रमाक्ष्यते
यशासाम्च भगेनच त्युत्साद्य पुनःस्नात्वानुलेपननासिकयोर्मुखस्यचोपर तेत्राणायानौमेतयंपवर्जुर्मेन
र्यपश्रोत्रमेतययेति॥ ॥

ससर्या॥पुनःस्नात्वामलस्तनंहृत्वा॥उपगच्छतेआदत्तेप्राणापानौमेरतिमंत्रेण अस्यार्थः। नत्रप्रजापतिर्यजुःप्राणापानौ
चदनानुलेपे। भोउपलेपनाधिदेवतेमेममप्राणापानौवा पूत्तर्पयप्राणाय। तथामेवन्नुरिंद्रियं। तथामेश्रोत्रंश्रवणेंद्रि
यंचतर्पय॥ ॥

पितरः सुधध्वमित्येतावतामंत्रेण पाण्योरवनेजनंक्षालनोदकं। दक्षिणा प्राचीनावीती भूत्वादद्यात्। शुंधनं शोधनं दक्षिणा
पदेलुप्तसप्तम्यंते। तेनदक्षिणस्यां दिशिनिषिंच्य क्षिप्त्वा चंदनेनात्मानमुपलिप्य जपेत्सुच अहमितिमंत्रं। अस्यार्थः। तत्रप्रजा
पतिर्यजुः सवितानेत्राभिमंत्रणे। हेसवितः। अहमक्षीभ्यां नत्राभ्यां त्वत्सुचक्षाः सुदर्शनो भूयासं। तथा मुखेनसुवर्चाः सुतेजाः।
भूया। सामिति पूर्वत्रसंबधः। तथा कर्णाभ्यां सश्रुत्सुश्रवणो भूयासं भवेयं। अहतं नवीनं सदशं। अनुपहतं वा॥ तत्रापि अमेवेण
मोत्रोरजकस्तच्छोतिरित्त ते वा आच्छाद्यंतपरिधीतापरिधास्याइतिमंत्रेण। अस्यार्थः तदादिद्वयोराथर्वणे। यजुल्लिंगोक्ता वासः

पितरःशुधध्वमितिपाण्योरवनेजनंदक्षिणा निषिच्यानुलिप्यजपेत्सुचक्षा अहमक्षीभ्यां भूयासं
सुवर्चामुखेनसुश्रुत्कर्णाभ्यां भूयासमित्यहतं वासो। धोतंचामंत्रेणाच्छादयीतपरिधास्येयशोधा
स्येयंशोदीर्घायुत्वायजरदष्टिरस्मि। सतंचजीवामिशरदः पुरूचीरायस्पोष संव्ययिष्यइति॥ ॥

परिधानेहेवाससोदेवतापरिधास्येअनेकशुभ्रवस्त्रपरिधानाय। तथा यशोधास्येकात्यानयन्। यादीर्घायुत्वायनिदुष्टविदंत्ल
वनायच। इदंवासः संव्ययिष्येपरिधास्ये। किंभूतः। वाससोदेवतानुग्रहणजरदष्टिरायुःपरिपाकत्वात्। पुरूचीः पूत्रभिबज्ञ
ऽपुत्रधना। दिभिस्त्वः संयोगास्त्रियस्पसः उच्चसेम वायोकिंभूतं वासः। रायस्पोषं रायोधनादिसमृध्येन्योषपोषणंपुष्टिं
मित्यर्थः। किंचाएतत्संबंधेनाहंशतंशरदोवर्षाणिजीवामि॥ ॥

अथो त्तरीयं वासश्च आच्छादय। तेत्यनुषंगः। यशसा मे ति मंत्रेण। अस्यार्थः। हे वासोदेवते। द्यावा पृथिवी द्यावा भूमी यशसा
त्कोमा मां अविदन्। विदेतां। प्राप्नुतामिति यावत्। विहन्ता मे धानुः। विभक्ति वचन व्यत्ययेनावयः। तथा इंद्रा बृहस्पती अपि यशसा युक्तौ। मा विदतां। तथा भगः सूर्योऽपि यशसा युक्तो मां अविदत्। तैरुक्तैः संपादितं यशो मां। प्रतिपद्यतां मयि सर्वदा तिष्ठ त्वित्यर्थः।
यद्वा। तद्यशो मां प्रतिपद्यतां। प्राप्नोतु। अस्यार्थः। मत्तो मा पयातु इत्यर्थः॥ ॥ एकं वस्त्रं अपि परिधानमंत्रं पठित्वा वस्त्रार्द्धं परिधाय द्विराचम्य उत्तरार्द्धं गृहीत्वा उत्तरीयमंत्रं पठित्वोत्तरीयं कृत्वा पुनर्द्विराचामेदित्यर्थः। एतन्मंत्रद्वयं स्वकर्तृकपरिधाने वोद्धव्यं। परकर्तृके नु परि

अथोत्तरीयं यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेंद्राबृहस्पती। यशो भगश्च मा विददू
शो मा प्रतिपद्यतामित्येकं चेत्पूर्वे स्योत्तरवर्गेणाच्छादयीत सुमनसः प्रतिगृ
ह्णातिया आहरज्जमदग्निः श्रद्धायै मेधायै कामायेंद्रियाय ता अहं प्रतिगृह्णा
मि यशसा च भगेन चेति॥ ॥

धापूनेयनेद्रायेति मंत्रांतरमित्यविरोधः॥ ॥सुमनसः पुष्पाणि। या आहरदिति मंत्रेण। अस्यार्थः। तद्वादि ऋषिः भरद्वाजोऽनुष्टुप् सुमनसो देवता। क्रमेण पुष्पादान बंधने विनियोगः। गृह्णामि सुमनसः पुष्पाणि जमदग्निः प्रजापतिः श्रद्धाद्यर्थमाहारत् आददे। ताः सुमनसोऽयं यशसा कान्त्या भगेनैश्वर्येण च सह अहं प्रतिगृह्णामि श्रद्धाद्यर्थं। तत्र श्रद्धा धर्म्मादिरः। मेधा धारणाशक्तिः। कामोऽभिलाषप्रवृत्तिः। इंद्रियं तत्पाटवं॥ ॥

अथेति सुमनसां ग्रहणानन्तरं ता निस्त्वशिरस्य च बध्नाति यद्यशाप्सरसामिति मंत्रेण॥ अस्यार्थः। हे सुमनसः। इंद्रो देवः अप्सरसां उर्वश्यादी नां कुसुमावबंधनेन यद्यशः सर्वजनप्रियत्वं चकार कृतवान्। तेन यशसा संग्रथिताः युष्मान् बध्नामि चूडायां। किंभूतं यशः विपुलं विशालं। एवंभूतं तद्यशो मयि विश्राम्यत्वित्याशिषः॥ ॥उष्णीषेण शिरोवेष्टन वस्त्रेण शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इति मंत्रेण व्याख्यातश्चायं मेखलाबंधनप्रसंगे॥ ॥कर्णवेष्टकौ कुंडले कर्णयोरामुंचति अलंकरणमसीति मंत्रेण। अस्यार्थः।
तत्र प्रजापतिर्यजुरग्निः कर्णालंकरणे। हे कुंडलदेवते त्वं अलंकरणं अलंकारस्त्वं भासि। अतस्त्वया लक्ष्मा तस्य मम भूयो वारंवारं

अथाववध्नीते यद्यशोऽप्सरसामिंद्रश्चकार विपुलं पृथु। तेन संग्रथिताः सुमनस आबध्नामि यशो मयि उष्णीषेण
शिरो वेष्टयते युवा सुवासा इत्यलंकरणमसि भूयोऽलंकरणं भूयादिति कर्णवेष्टकौ। वृत्रस्येत्यंजः ऽक्षिणी।
रोचिष्णुरसीत्यात्मानमादर्शे प्रेक्षेत। छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेश्छदिरसि पाप्मनो मामंतर्द्धेहि तेजसो य
शसो मांतर्द्धेहीति॥ ॥

वा अलंकरणं भूयादस्तु॥ ॥वृत्रस्यासि कनीनकः इत्यादि चक्षुर्मे देहीत्यंतेन मंत्रेणाक्ष्णोऽक्षिणी॥ रोचिष्णुरसीत्येतावता मंत्रेणादर्शे
रूपं पश्येत्। स्वं मेक्षेत। रोचिष्णुः प्रकाशकः॥ ॥छत्रं प्रतिगृह्णाति बृहस्पतेरिति मंत्रेण॥ अस्यार्थः। तत्र गोतमो गायत्री छत्रं तद्ग्रहणे।
हे छत्र। त्वं बृहस्पतेः पितामहस्य छदिः। धर्मादिनिवर्त्तकोऽसि प्रथमं। अतः पाप्मनो निषिद्धाचरणात् मां अंतर्द्धेहि व्यवहितं कुरु। तेजसः प्रतापात् यशसः कान्मां अंतर्द्धेहि मा व्यवहितं कुरु इत्यर्थः॥ ॥

॥४१॥
॥अपरार्क॥

प्रतिष्ठेस्थइ इतिमंत्रेणोपानहौ पादयोः प्रतिमुंचते परिषत्तेपु गयन्नाब्यस्वात्वाद्द्विवचनांतत्वाच्च। तस्यास्यार्थः। तत्र॥ प्र
यजुर्द्धर्ममुपानतग्रहणे। हेउपानहौ तदेवते युवां प्रतिष्ठेस्थितिहेतू स्थः भवथः। अतो विश्वतः सर्वस्मात्परि भवान्मां पातं रक्षत
न॥ ॥विश्वाभ्य इतिमंत्रेण वैणवं दंडमादाते अस्यार्थः॥ तत्र याज्ञवल्क्यो यजुर्दंडस्तद्ग्रहणे विनियोगः। हेदंड। विश्वाभ्यः स
र्वाभ्यः॥ नाष्ट्राभ्यो राक्षसादिभ्यः सर्वतः सर्वावस्थासु मां मां परिपाहि सर्वभावेन रक्ष॥ ॥दंतप्रक्षालनादीनि तत्सावधूनानि
प्राप्य नित्यामपि नित्यमेवमंत्रो भवति॥ अत्रापि। एवार्थे विसः प्रभृतिष्ठपूर्वेष्ठेन्च मंत्रः॥६॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्यामइत्यधिकार

प्रतिष्ठेस्थो। विश्वतो मायातमित्युनहौ प्रतिमुंचते विश्वाभ्यो मानाष्ट्राभ्यास्परियाहि सर्वतइति चैनं चंडमादत्त दंतप्रक्षा
लनादीनि नित्यमपि वासश्छत्रोपानह श्चापूर्वाणि चेन्मंत्र॥ ॥६॥ स्नातस्य यमान्वक्ष्यामः कामादितरोनृत्तगीतवादि
त्राणि कुर्यान्नाव गच्छेन्कामोऽनुगीतगायत्रं चैव गीतेवारम तइति स्यपरं क्षेमेन नक्तं ग्रामांतरन्न गच्छेन्न च धावेत॥ ॥

सूत्रं। तेषु स्नातको धिक्रियते। कामादि तः इतरः स्नानसंबंधशून्याः शूद्रोपि। तान्नाह। नृत्तेति कामं इच्छया ब्राह्मणो गीतं कुर्या
दित्येव। कर्म्मी उपयोगाङ्गी तस्या तद्यथा। ब्राह्मणो न्यो गायत्ति राजन्यो न्य इति। गायति चैव गीतेवार् भतइतिस्यपरं। वच
नमस्ति। अपरग्रहणात्पूर्वन्यायप्राप्तमिति गम्यते। क्षेमइति नक्तं रात्रौ अक्षमे पुन मपि गच्छन्। नच धावेत् इति वर्त्तते। अक्ष
मेक्षधावेदपि॥ ॥

॥४१॥
॥भाष्यं॥

उदपानशब्देन कूपोभिधीयते। वृक्षारोहणं प्रसिद्धं फलानां प्रवयनं त्रोटंनां संधिः कुद्वारं तत्र सर्पणं गमनं विवृतस्नानं
नग्नस्नानं विषमलंघनं प्रसिद्धमेव। शुक्लं चनमश्लील भाषणं। संध्यादित्य प्रेक्षणं प्रसिद्धमेव। तीक्ष्णं सिद्धान्तस्यैव। तस्य च
विशत्वेनावश्य कत्वात्तत्र प्रतिषेधे श्रुतिमाह नवेस्नात्वेति यतः स्नात्वा भिक्षां अपजयति। अपाकरोति। अपहवेइति॥ निपातसमु
दायो निश्चायार्थः। अवयो दृष्टार्थविषयः प्रतिषेधस्तस्य दृष्टार्थत्वादेवाकरणे प्रासे प्रतिषेधसामर्थ्यादृष्टार्थताप्यनुमीयते॥ अ

उदपानावेक्षणवृक्षारोहणफलप्रवयनसंधिसर्पणविवृतस्नानविषमलंघनशुक्लवदनसंध्यादित्यप्र
क्षेपाभिक्षणानि न कुर्यान्निहवेस्नात्वा भिक्षतापहवेस्नात्वा भिक्षांजयतीति श्रुतेर्वर्षत्यप्रावृतो व्रजेदयमेव
ज्रः पाप्मानमपहनदित्य षात्मानं नावेक्षेत जातलोम्नीं विपुं षंढं चनोपहसेद्गर्भिणीं विज
न्येति ब्रूयात्सकुल इति नकुलं भागलमिति कपालं मणिधनुरितींद्रधनुः॥ ॥

प्रावृतश्छत्रादिना वर्षति व्रजेदयं मे वज्र इति मंत्रं जपन्। अस्यार्थः। तत्रापतिर्जगती वज्रो वृष्टिजयोः अपर विरुधिमसं
स्थलो जलकणरूपो वज्रो मे मम पाप्मानं अपहन्न अपहंतु॥ अयं चातपवृष्टिविषय इत्यके। आत्मानं स्वं। अजातलोम्नीं स
मयेप्यनुत्पन्नलोम्नीं। विपुंसी कूर्च्चादिनां पुंस्त्वनाङ्गेति स्त्रियां षढं च प्रसिद्धमेवाएतानि नोपहसेत्। अभिग न्। उपहासशब्दे
भिगमनमुच्यते। गर्भिणीं गुर्वी विजन्येति ब्रूयान्न गर्भिणीमिति। एवमुत्तरत्रापि॥ ॥

॥४२॥
॥त्रयंराम॥

गां धयंतीस्वयमेववत्सेनचाधीयमानां॥ जलादिपिबंतीवा। उर्वरायामनंतरितायां भूमौ नूमिस्तस्यां। तत्र अनंतरितायां [illegible]
आत्मानं परान् तिष्ठन्मूत्रपुरीषेचनकुर्यादितिसर्वत्रसंबध्यते। मूत्रपुरीषसन्निधाने दसैवमार्जनं। विहितंत्वनिन्दादि
नतुकषायादिनातत्सुप्रशस्यते। दृढव्रतसंकल्पायस्यसदृढव्रतः॥ तथाऽवधातवधातादात्मानंपरं वात्रायतेसएव धन्वः
स्यात्॥ तथासर्वेषांमित्रमिवविश्वासस्पदंवस्याइ। मैत्रो हि ब्राह्मणउच्यते। एतेचनिषेधा विवाहावधिकाः। अन्येषां
धर्मवक्ष्यमाणत्वात्॥७॥ ॥तिस्रइतितिस्रोरात्रीस्तस्यसततस्त्रिरात्रंव्रतचर्य्यां [illegible]। अमांसाशनादिस्यादितिशेषः॥ स्त्रीदीनांपं

गां धयंतीपरस्मैनाचक्षीत॥ उर्वरायामनंतरितायांच भूमावनुत्सर्यंस्तिष्ठन्नमूत्रपुरीषेकुर्यात्स्वयंप्रशीर्णेनिकाष्ठे
नगुदंप्रमृजीतविहितंचासोनाच्छादयीत दृढव्रतोवधत्रःस्यात्सर्वेषांमित्रमिव॥७॥ तिस्रोरात्रीर्व्रतंचरेदमांसं
सन्नपमृन्मयपायीस्त्रीशूद्रशवकृष्णशकुनिशुनांचादर्शनमसंभाषावतैःशवशूद्रसूतकान्नानिचनाद्यान्मूत्रपु
रीषेष्ठीवनंचातपेनकुर्यात्सूर्याच्चात्मानंनांतर्दधीतनतप्तेनोदकेनैतत्कुर्वीताऽवज्योत्स्नारात्रौभोजनं॥ ॥

चातामदर्शनंकार्य्यं। कृष्णशकुनिः काकः। तैःसहादिभिः। यस्यपेनपाद भाषणंत्राप्तंतादद्भिःषिध्यते। शवादीनामन्न
मनाद्यान्। तत्रशवान्नं श्राद्धान्नं वा दिवायदृप्यते। शूद्रान्नं भोजनन्नस्यापि शूद्रस्यनापित्तादेरन्नं। सूतिकान्नंशाहादवी
क्प्रसवसंतिश्रआतयेमूत्रादित्रयंनकुर्यात्॥ ॥अंतर्द्धानंवस्त्रादिना॥ तप्तेनोदकेन। अवज्योत्स्यदीयेत्कायन्यत्तरेण॥ ॥

॥४२॥
॥त्राष्यं॥

ससवदनमेवकुर्यान्नापरस्तन्नियमान्॥ ॥दीक्षितपुंसोमार्थंस्वीतदीक्षःसयदिप्रवर्ग्यवान्प्रवर्ग्योमाहवीरस्तद्वान्तर्हिनात्तपादि
मित्रान्तपाधिकरणकानिमूत्राधवज्योत्स्यभोजनांतानिव्रतानिकुर्यात्। सत्यवदनमेववाकुर्यात्॥८॥ ॥अथातःपंचमहाय
ज्ञाः। व्याख्यास्यंतइतिशेषः। महायज्ञाइतिकर्मणोनामधेयम्। तत्रैकोदेवयज्ञोब्रह्मणेस्वाहेत्येवमादिहोमरूपः। मणिके
न्नानिसेवमादिवलिरूपोभूतयज्ञः। पितृभ्यःस्वधानमइतिपितृयज्ञः। हंतकारादितिथिपूजादिर्मनुष्ययज्ञः। यवगहणान्नाव
मोब्रह्मयज्ञः॥ ॥वैश्वदेवंविश्वेसर्वेदेवमनुष्यादयोदेवादेवताअस्येतितत्तोन्नान्। एषांदेवतात्वंश्रूयतेदेवादिभ्योदत्वाइ
षमृजागृहपतिनाभाव्यमिति॥ तस्यावैश्वदेवमन्नंयदहरहःपच्यतेततआदायपर्युक्ष्यहाकारैर्जुहुयात्॥ पर्युक्षणग्रहणात्

ससवदनेचवदीप्तितोघ्यातपादिनीकुर्यात्फवल्पंवाश्वेत्॥८॥ ॥अथातपंचमहायज्ञावैश्वदेवादन्नात्॥
त्पर्युक्ष्यस्वाहाकारैर्जुहुयाद्ब्रह्मणेप्रजापतयेगृह्याभ्यःकश्यपायानुमतयइतिभूतगृहोभ्योमणिकेत्रीन्पर्ज
न्यायाद्भ्यःपृथिव्यैःधात्रेविधात्रेवाद्वारयोःप्रतिदिशंवायवेदिशांवा॥ ॥

मध्यतिश्वदेवासनंयदहरहःपच्यतेतत्रआदविर्यात्किशांकडिकोश्रोतिकर्त्तव्यतात्युदासःस्वाहाकारैरितियज्जुहोति। तस्वाहा
कारेवेवत्रोपेणनमस्काराःयद्वास्वाहाकारैर्जुहुयादिसंप्रवच्यमासार्थमवलात्त्वणेस्वाहेत्येवंपंचहोमैः। भूगृह्येभ्यः
भूतानि। वनिगृह्याणिवतेभ्यःदद्यात्। तितिशेषःसर्वत्रपूरणीयः। तानिसंस्थानविभागेनाहमणिकेत्रीनित्यादि। धात्रेविध्यववति
द्वायेद्वारयोर्द्वारस्यशाखयोर्दक्षिणोत्तरेतायाःवायवेप्रदिशंददाति॥ ॥दिशांचवक्ष्यानंतरपिप्रतिदिशंस्वरूपनाममंत्रैः॥ ततश्चप्राच्येदिशे
नमइत्यादिसिद्ध्यति॥ ॥

॥४३॥
॥त्रयराम॥

मध्येदिग्बलिष्विचतुष्टयस्यैव। अनंतर्यति॥ ॥विश्वेभ्य इति शेषाणां मध्ये बलीनाम्॥ आनंतर्याद्बहोत् ग्राच्यै॥ ॥उपसर इति नर
योरव्यक्तेतरतः। अनंतर्यति। पितृभ्य इति ब्रह्मादिबलित्रयस्य दक्षिणतः पितृत्वावात्र दक्षिणा प्राचीनावीती व भवेत्। न
मस्कारश्चात्र यः श्रद्दधाति सः सर्वबलिष्ठप्रत्येतव्यः। तत्पात्रं त्रिणिज्य प्रक्षाल्य दिग्वलीनां दिग्बलीनामुत्तरापरस्यां वापत्यायां
दिशि यक्ष्मैतत्त इति मंत्रेण निर्णेजनमित्य द्याहस्य निनयेत्॥ उद्धृत्य अग्न षोड शयासमान्नं न तु यन्निमान्नवान्नं वैश्वदेवादन्न
दुग्धुत्य वनेजनानि जल्वा वा वपनायै वदद्याद्धंतं तत इति मंत्रेण॥ हतकारा अपूर्वब्रह्मयज्ञानस्तः नयज्ञो हि हंतकाराद्यसपात्रात्राधि

मध्येऽग्निन्त्रणोत सिायस्सूर्याय विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यस्ते षामुत्तरत उषसे भूतानांच। पतये परं पितृभ्यः
स्वधा नम इति दक्षिणतः पात्रं निर्णिज्योत्तरापरस्यां दिशि निनयेद्य तत उद्धृत्याग्रं ब्राह्मणायावनेज्यदद्या
द्धंत त इति यथा हि भिक्षुकान निथींश्च संभक्तार न्बालज्येष्ठागृह्यो यथार्हमश्नीयात् पश्चाद्गृहपतिः। पत्नी वा पूर्वा वा
गृहपतेः पूर्वोऽतिथिभ्योऽश्नीयादिति श्रुतेः॥ ॥

थ्यतिथिभ्रजातिथि। प्रतसः संपतेनास्थानस्य गृहे वसेदिति तस्माद निर्दिष्टकालोऽपि ब्रह्मयज्ञेन यज्ञस्तत्पूर्वामेव॥ यथाहमित्यपकुर्वा
णास्य ब्रह्मचारिण ग णं इतरेषां भिक्षुणां यक्षस्यो विनमितिवोलजोशः बज्येष्ठा बालजापूर्वाय यथार्हपयस्यत्र अहमेवम
श्नीयुः ततो जाया पत्नी अश्नीयुः पूर्वो वा पत्न्या गृहपतिरश्नातीति श्रूयते न तस्मादिति अस्यार्थः तस्मा दनायद्यदि दृष्टत्तमं
तद्गृहपतिः रश्नाति। कदा अतिथिभ्यो दीतेभ्यो नंतरं मे पूर्वं वपन्या उपवार्थे॥ ॥

॥४३॥
॥श्राप॥

अहरहः प्रतिदिनं देवयज्ञं आकाशादपि कार्यः पितृयज्ञो मनुष्ययज्ञश्च आउदपात्रात् उदकेनाप्यहरहः कार्यः एकं पंचमहायज्ञक्रिया
अहरहरेवेति गम्यते॥ ७॥ ॥अथातोऽध्यायोपाकर्म। व्याख्यास्यत इति सूत्रशेषः। अध्यायेऽध्यापनं तस्योपाकर्म पौषस्य रोहिण्यां म
ध्यमाष्टकायां वा एकपक्षिकोत्सृष्टस्यार्द्धषष्ठान्दसरधमासान्वा मासानशुक्लपक्षे वेदानह्नपक्षे गानीत्येवमधीसतः सर्वोत्सृष्टस्या
द्धिपुनरुपाकरणं स्विकारणमिति यावत्॥ एवंच सत्यध्यापनप्रवृत्तस्यैव तद्भावति। अत एवाग्निमतोऽध्यापनं भवति न। ह्यनग्निमांध्व
हौसग्निसाध्यं कर्म कर्त्तव्यमिति। उषधीनामिति श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रवणा एव प्राप्त्यौषधी प्रादुर्भावे श्रवणे। तदेदुर्भण्यं तस्या एव वि

अहरहः स्वाहा कुर्यादिन्नाभावे केनचिदाकाष्ठाद्देवेभ्यः पितृभ्यो मनुष्येभ्यश्चोदपात्रात्॥ ७॥ अथातोऽध्यायोपाकर्मौषधी
नां प्रादुर्भावे श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्यां श्रावणस्य पंचमीं हस्तेन वा जप्य भागाविष्टा जाउ। तीर्जुहोतित्वा अग्न
य इत्य वेदे तरिक्षाय वाप व इति यजुर्वेदे दिने। सपर्यायेति सामवेदे दिग्विश्वं ब्रह्मसदसस्पथ वर्व वेदे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेति
सर्वत्र प्रजापतये देवेभ्य ऋषि॥ भ्यः श्रद्धायै मेधायै सदसस्पतये नमन य इति च॥ ॥

त्रोषणम्। एवं पंचम्यामपि। तत्रापि मापशोहस्त एवमचति। अत उपाकर्म कालद्वयस्यायं विकल्पः। अपरेनु कालचतुष्टयमाहुः॥ ॥
ऋग्वेदे अधीयमाने। एवमग्नेऽपि व्याख्येयं प्रजापतय इत्यादिवशब्दः सर्वभानस्य नु पृथग्योगकरणं च नुर्णमपि वेदानां तंत्रेणोप
करणे ब्रह्मणे छंदोभ्यश्चेत्याहुति द्वयं प्रतिच्छंदमावर्त्तनीयम् प्रजापतये देवेभ्य इत्येवमादि तंत्रेणेति यस्यादिति॥ ॥

एतदेवआज्याहुतिकमेवकर्मव्रतविसर्गेव्रतदेशेवापिभवति॥ ॥सदसस्पतिमितिमंत्रेणाचार्यो तथाना स्त्रि जुहोति। सर्वेशि
ष्याअनुसवहेवानुवर्त्तवानाउपांशुमंत्रंत्रिःपठेयुः किंतत्ताउहुत्वापकेकाम तथानाहुतिम्। समिदाधानंच भेदेननु
गपद्यना॥ ॥ब्रह्मचारिणस्पेश्चशिष्यस्यपूर्वकाले नत्रागुपदिष्टाविधानेनसमिदाधानमंत्रेणेत्यर्थः। तत्रैवहिब्रह्मलोकं
एवंद्वितीयांतथाततृतीयांमिति॥ ॥शात्रोभवंत्त्वितिमंत्रेण तथानात्रक्षतानायवाना धानामंजितकंणात् देतेरनवसं

एतदेवव्रतादेशानविसर्गेषुसदसस्पतिमित्य तथाना सर्वेनुपठेयुहुत्वोदुवरीस्तित्रस्तिस्रसमिधआदधुर
ऽसपलाशाघृत्ताक्ताःसवित्र्याब्रह्मचारिणश्चपूर्वकल्पेनशान्नोभवंत्त्वित्य तथानाश्रखादंतःप्राश्नी
युर्दधिक्रा इतिदधिभक्षयेयुःसयावंतंगणमिच्छेत्तावत्तस्तिलानाकर्षफलेकेनजुहुयात्सावित्र्याशुक्र
ज्योतिरित्यनुवाकेनवाप्राशनांतेप्राङ्मुखेभ्यउपविष्टेभ्यॐकारमुक्त्वात्रिःसावित्रामध्यायादीन्ब्रूयात्॥

उयंतः। अवर्षयंतः प्राश्नीयुःसर्वे॥ ॥दधिक्रावाइतिदधिभक्षयेयुःसर्वेविहुत्वोपदेशात्॥ सआचार्योयावंतंशिष्याणं
गणमिच्छेत्तावतास्तिल्पात्आकर्षफलकेउदुबरेणचाहुयात्रेणासर्पद्भिस्तिनाजुहुयात्सा वित्र्याःशुक्रज्योतिरित्यनुवा
केनवा। वाशब्दोविकल्पार्थः। ततोधानात्पःस्विष्टकृत्। तासांवा अपनानुपदेशाच्छिलानामेवोपादानम्॥ सावित्री
मपित्रिरुक्त्वाअध्यादीन्मंत्रब्राह्मणयोः॥ ॥

ऋषिमुखा। नीसादोब्रूयादित्यनुवर्त्तते॥ सर्वेजपंतिसहनोस्त्विति मंत्रंअस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्यजुर्ब्रह्मदेवतंजपोइदंब्रह्म
सांगोपवेदःअध्ययनोर्थंसिहसहसहभवंत्राप्तानांसमवेतानां समवेतानांनोस्माकंअस्तुहृदये। स्तुस्थिरं भवतुतास्रसह
मिलितान्नोस्मान्अवतुपापाद्रक्षतुतथात्रमिलितानांनोस्याकंअनध्यापपध्यनश्रद्धादिश्रावणादिनाउपहतमपीदंब्र
ह्मवीर्यवत्अथातयाम षरडः प्रजापतिः ततएथापथावत्वेदवेदस्त्वनुयेन वेदनेन वपनकंचननविद्विषामहेद्विषः॥ ॥
आनीकृतनमपित्रिरात्रंमएकेउत्संगात्अर्द्धषष्टान्मिल्फत्तसर्वेत्सिगोत्राग्लोमनरक्तृतनमिच्छति॥१०॥ वातस्यसर्वदावि

ऋषिमुखानिवद्ध्वानांपवणिछंदोगानांॐसुक्त्वानाथर्वणानांॐसर्वेजपातीसहनोन्मसहने॥ व। तुसहन
इदंवीर्यवदस्तुब्रह्म। इंद्रस्तेहृदयेनयथानविद्विषामहइतित्रिराजन्त्राधायीरंत्वामानरवानामनिक्तंतनमेकेआ
गुत्सर्गात्॥१०॥ ॥वातेमावास्यायांॐसवानध्यायः। श्राद्धाशनेतोक्तावस्यज्जेभूमीचलनाग्नुलाते॥ ॥

स्यमानत्वात्तिशपीतोत्रगत्रास्यः सर्वपदाग्रागानामपितद्दहरनध्यायः आशानेयदुपाध्यायागस्यतेतत्तत्सर्वपदेनसंगृहतइ
त्यपरो शि ल्पिनामप्यध्यापत्रसिद्धिरस्तिआतध्यायश्चगुरुनुषस्थिक्षितस्यनध्ययनमसर्वविषयमित्यन्येमन्यंते॥ ॥
श्राद्धाशनेस्वीकृतेतथाउक्तायुसायेपिसर्वानध्यापतरत्यनुचक्षते। कियावत्। आकालंयस्मिन्कालेउतघुत्सापितत्काल
पर्यंतम्श्राद्धाशनेअजीर्णइत्यपरेउल्काअल्कसांतंअ वसूर्ज्जंविद्यो क्षमानविद्युत्भूमेश्चलनंकंपःएतामुत्पातेअग्निभवे।

॥४५॥
॥अपराम॥

ऋतुसंधिषु वाकालमनध्यायः ऋतुसंध्यै केस्य ऋचोरंतः। अपरस्थया वन्नप्रवर्त्ततेत्राकालिक नाः। ऋत्तिः। तस्याल्भवस्य ते।
अतिमारात्रिः। अपरस्पत्रयदाध्यमहस पंद्रायमहः तत्रानध्यायः उत्सष्टेपुछंदः सुत्रिरात्रंमत्र अभ्रदर्शनमत्राएवंचसतिप्रतिपत्र
नध्यायः स्यात् तत्रतु विद्यमानत्वात् द्विपायामित्यपरेरायी ताल्पते। सर्वरूपं चस्तनीतविद्युद् दिक्षेघातस्त त्रापित्रि
रात्रमनध्यायः। त्रिसंध्यं विविकल्पः अभ्रदर्शनि त्रिरात्रस्तव स एव त्रिसंध्यंमितिव्यवस्था विविकल्प विसपरे॥ मूलपरे नू
त्कोद्रपाणिनधीयीत तथा उदकादौ स्थितः निद्राशब्देन तन्मध्येमन प्रहरोगध्यतेस्मृत्सत्। संध्ये वेलयोरहोरात्र वेदस्य। अ

ऋतुसंधीषु कालसुसृष्टेष्व भ्रदर्शने सर्वरूपे वे त्रिनं त्रिसंध्यमा भूत्कार्द्र॥ पाणिरुदके निद्रायां पूंसल्प वेलपेरतः
शावेग्रामेत्तद्दिनाकिन्त्येधावतो भिनू। स्वपितदर्शनाश्च॥ यभ्युदयेषु वत्कालं निहारे वादित्रशब्दश्च स्वनेग्रामंते
श्मशाने गर्दभोलूकसृगालसामशब्देशिष्टवरितत॥४५॥ ॥

न त्स्वेगावतः अंतर्नध्यायइत्यर्थः दिवाकीर्त्यैचांडाल ग्रामे चनाधीयीत अपरेत्याऊः अंतर्दिवाकि र्त्ये अनध्यायः पद्दिवैकसते
तद्दीवाकल्पं त्रगेवग्यंत। स्मिनिषपेत्रातः अनध्यायः अभिसस्तोमध्याभिशाद्दाः पतितो ब्रह्महत्यादिना। तयोदर्शने। तथाश्र॥स
सर्यं अ ऋतदर्शने। यदयः पुत्रजन्मादि पुत्तकालात्यावं नमित्तमूनिहारानिषु वत्तकाग्राम्यस्यानो सिन्ये श्वादिनां
शब्देश्रूयमाणे॥ शिष्टस्याचरिते अगमने॥ ॥

॥४५॥
॥भाष्य॥

गुरौप्रेते अपोन्यच्चयात् उदकक्रियां कुर्यात्॥ दशरात्रं चोपरमेदध्ययनात्॥ ॥ तानून अस्तोमयागेदाक्षितस्य ऋन्विजीवाज्य
लनमसहातानूनअस्पृष्टं येनससता नूनआतस्मिन्॥ ॥ तथासमानेब्रह्मणियश्चारतिसत्यै ब्रह्मचारिस सध्यापीत स्मि अ
ते त्रिरात्रमुपरमेत्॥ ॥असब्रह्मचारिणित्वेकरात्रम्॥ अर्द्धषष्ठानितिपौषस्यरोहिण्यमध्यपायं उत्सृष्टान्यपि अर्द्धः षष्टोयषु
तानूत्सृष्टान्यपि अर्द्धः षष्ठोप तानूत्सार्द्धपंचमासानधीसोत्सृजेयुः तदुत्सर्गं कुर्युः अर्द्धसप्तमाचेतिकिकल्पः। उत्सर्गश्च
मध्वंऽ मंगानां वा॥ आचार्येणसहशिष्याउभौ कवारतीमामृचजपतितदर्थः। तत्रपरेष्ठा अनुष्टुप्। अश्विनोजपोहेत्र

गुरौप्रेतेयोन्यचेयाद्दशरात्रंचोपरमेत्सता नूनप्रिणिसब्रह्मचारिणिच त्रिरात्रमेकरात्रमसब्रह्मचारिण
र्द्धषष्ठान्मासानधीसोत्सृजेयुरर्द्धसमान्वाथे मामृचंजपंत्पु भाकवीपुवायानोधर्मः पस्पतत्। परिसरव्य
स्यधर्मिणे विसजामहइतित्रिरात्रं ऽसहोष्य विप्रतिष्ठेरन्॥११॥ पोषस्यरोहिण्यांमध्यमायांचाष्टकायामध्यानुत्सृ
॥जेत्॥

श्विनोजपे। हेत्यश्विनोपुवांउभाउभौयतः कचाक्रातत्तद्दर्शनो॥ सुवासुवानो॥ पुष्मत्संपादितोपाधमोनोस्माकंपरिसक्षस्यसुमित्र
णावस्पपरापतत्रक्षणार्थमागतः। तेनधर्मेण विसरव्यानिषिद्धृपादीनिविषामाद्यमनादीनि वा वयं विसजामसजाम।
किंभूतस्पसरव्यस्यधर्मिणः पुपकारादिधर्मवतः। परस्परमनुकूलस्पेत्यर्थः अत्रत्रिरात्रसह वासनियमः विप्रतिष्ठान्
वर्तितएव॥११॥ पौषमासिरोहिणीषु मध्यमाष्टकापि पौषएव। तत्रोध्यापोत्सर्गः शुक्लपक्षेष अर्द्धपंचमासान्॥

॥४६॥
॥नयराम॥

उत्सर्गप्रकारमाह उदकांतंगत्वेति। उदकांतगमनेनचस्नानमुपलक्ष्यते। ततो दर्भादीस्तर्पयंति पुराचार्यसहिताः शिष्याः स्वास्वशृणांत
छंदांसि तृप्यंतामित्येवमादि चार्षीस्तान् संतर्प्य। अपसव्यंप्राचीनार्यसहिताः वातिनोदाक्षिणामुरवाः स्वांश्चपित्रादीन्निविय्य
मानानेतर्पयेयुः। सावित्रीं चातुः कृत्वोनुद्रुत्यपठित्वा विरताः स्मइतीमंमंत्रंप्रब्रूयुः। उत्क्रोत्सर्गंकुर्युरित्यर्थः॥ विरामश्चस्वाध्या
याद्योपाकर्म॥ ततः क्षपयामन द्यायलोमनरवनिकृंतनंच। प्रवचनंचाध्यायादानृषात्पुराणाचार्यानि धवनितरा वार्यात्संव
त्सरं वत्स वयवंपिना पूर्ववत्उपाकर्मवत्। ततस्त्रिरात्रानंतरंशुक्लपक्षेषुछंदांस्याधायारन्। कृष्णपक्षेष्वंगानि। ततोदर्भाम्॥

उदकांतंगत्वा द्विर्देवांश्छंदांसि वेदानृषीन्पुराणाचार्यान्गंधर्वानितराचार्यान्संवत्सरं चसावयवं पितॄणाचार्यान्
न्स्वांश्चतर्पयेयुः सावित्रींचनुरन्द्रुत्य विरताः स्मइतिप्रब्रूयुः क्षपणांप्रवचनंपूर्ववत्॥१२॥ पुण्याहेलांगलयोजनं
ज्येष्ठयाचेंद्रदेवत्यमिंद्रपर्जन्मश्चिनौमरुतउदलाकाश्यपं स्वातिकारींसीतामनुमतिंचदध्नातंडुलैर्गंधैरक्ष
तैरिष्ट्वानदुहोमधुघृत्तेप्राशयेत्सीरायुंजीतेतियोजयेत्॥ ॥

तानेवमेवाधीससर्वथोत्सृज्यउपाकृत्यवाधीयेतेतिसिद्धम्॥१२॥ पुण्याहग्रहणं वापूर्यमाणपक्षोदगयनाद्यनादरार्थम्। लांगल
म्। तस्ययोजनमनुसंधानम्। तच्चप्रथमकृषिप्रवृत्तस्य भवति। ज्येष्ठयावेतिहेतौतती या। अतोपुण्याहेपिज्येष्ठायुताइवतिकु
तः इंद्रदेवत्यंहिज्येष्ठानक्षत्रं। इंद्रायत्ता वह विरिसि॥ ॥ इंद्रादिदेवताविष्णु वा दध्यादिभिरिष्ट्वा॥ इष्टिश्चनमस्कारो भरिद्रापनमरहित
द्विमपिन्नवलिहरणं॥ अनडुहश्चतुः प्रन्तीन्। योजनवलांगलयलि वर्द्यो सीरायुंजतेतिमंत्रेणातत्रेवुधोगायत्रासात्तायोजनो॥

॥४६॥
॥नभाष्य॥

पुनर्भिर्मित्रेण भूमिंकर्षेत्। फालंहलंवा भेतितिविकल्पोमंत्रलिंगात्। इत्रकुमारहरित त्रिष्टुप्॥ सीताकर्षणेनव। एतेमंत्रो
नवाएतैर्मंत्रैनचा। विनियोक्तव्यो। कुतः अग्न्युपदेशात्। यतएतावग्नावुपदिष्टौ। नचाग्निपठितस्योरिहोपदेशो। नच। लिंदृशः
किंवा वपन्नानुषंगाद्यवपनेपि वेतन्मंत्राणामनुष्यंगः॥ प्राप्नोति। नचैतदिष्यते॥ ॥अग्न्यस्यश्रेष्ठस्य चलो वर्द्धस्यामिवैके
घर्यरमलादिनालकारः॥ ॥ एवंप्रकारेणकृष्टेभागंकृषेयुः॥ तचतांइंद्रमित्याद्यायजेत। किंकुर्वन्। प्राहिहाश्वद्धिकाले॥ ॥इद
मपरंकृष्यंतिरम्। स्थालीपाकस्यत्सवपचलक्षणापक्षे। पूर्वततलांगलकृषियोजने। कदेवताइंद्रमित्याद्यायजेत। किंकुर्वन्। अ

शुनंसुफालाइतिकृषेत्फालं चाल भेलनवाग्न्युपदेशाद्वपनानुषंगाच्चाग्न्युमिथितयात्कृष्टतदा कृषेयुः स्थाली
पाकस्यपूर्ववद्देवत्तायजेदुभयोर्व्रीहियवयोःप्रवपंत्सीतायज्ञोवततो ब्राह्मणाभोजनम्॥१३॥ अथातः श्रवणाकर्म
श्रावण्यांपौर्णमास्यांस्थालीपाकः श्रपयित्वाक्षमधानांचैक कपालंचपुरोडाशंधानानांभूयसीः पिष्टान्यभग।
विष्टाज्याऊताहेति॥ ॥

हियवपेः पर्ववत्लांगलयोजनोक्तदेवतासातापरोचवक्ष्यमाणे। अत्रचस्थालीपाकस्यश्रपणानुपदेशात्सिद्धस्योपादनमिति॥१३॥
अथातः श्रवणाकर्मविक्ष्यइतिसूत्रशेषः। ततश्रवण्योमेवपौर्णमास्यांभवति। कथंमित्यतत्राहस्था लीपाकमिति। तण्डुलोपादानम
र्द्धितिश्रपयित्वेत्युक्तेः भर्जनादिनामपिप्रोक्षणात्। अर्थचत्रोह्येसविशेषोपदेशात्॥ धानानामध्ये भूयसिः वर्द्धनाः पिष्टस्य
लोमापोद्या॥ आज्याऊतादेवक्ष्यमाणमंत्राभ्याम्॥ ॥

अपश्वेतेत्यादिमंत्रद्वयस्सर्पाभयंनिवारकंम्। तत्राद्यो: प्रजापतिरनुष्टुप्‌ आपस्त्यौसर्पोपेचितहोमोहेश्वेतपदत्रंगरूपात्। त्वंनासामदीयः प्रजा: राजबांधवैर्वसुकिप्रभृतिभि:। तथावारुणैर्वरुणापत्यैश्चसर्पजनै: सहाज्जिह्मिसजाहित्वाच अपसतिष्ठादेनांदपअपगच्छ किंभूताः प्रजा: सपिंडसोदकसागोभत्वभेदेनसप्तसप्तपुरुषसंबंधभूताः सप्तकुलजाव। तथ्यापितामाताव भार्याचतुहिता नगाना तथापि पितृष्वसामातृष्वसृत्यगोत्राण्यमुनिवेशतिरिति। सर्वाश्च सेवकपश्वादिरूपा: कथंपूर्वेणपुरत:। अथापरेण्यात पूर्वोत्तराप्रजाधूतिवा वारुणादिभि: सहनुभ्यंस्वाहासुतमस्तु॥१॥ एतदेवद्रष्णवति॥ वैश राज्ञावतितिनिश्चेयर्थ्यो। श्वेतस्यदस्यअद्याबोदेअधिपसेअधि ह।

अपश्वेतपदाजाहपूर्वेणवापरेणैव॥ सप्तचवारुणीरिमा: प्रजा: सर्वाश्चराजबांधवै: स्वाहा॥ नवैश्वेतस्याध्याचारे हिर्दशकिंचन:॥ श्वेताय वैदर्व्यायनम: स्वाहेतिस्थालीपाकस्यहुतेतिविल्वेवैश्रवणायश्चावपेयेपौर्णिमा स्येवर्षाभ्यश्चेतिधानावंतमितिधानानाम्॥ ॥

हातप्रदेशोधात्रअहि: कश्चिदपिसर्प: कचनजमंनदद्दर्शपिपरद्वाभापरथयत्वित्यर्थ:। तदर्थंश्वेताप्रशुद्धायप्रसन्नाय वानमस्कारयुक्तस्वाहासुहुतमस्तु। किंभूताय: दर्व्यपिदर्वीकरायवहत्कणायेत्यर्थ:। तदर्थंश्वेतायधाचिदपिस्यायातववैश्रावहकरव। मदत्ययनमस्कारपुजासुहुतेनप्रातोस्याकंसर्पभयंनिवर्तयतिवाकयार्थ:॥ ॥स्थालीपाकस्याहुताश्चतस्त्र: धानानामेकांधानावंतमितिमंत्रेण। तत्र॥ ॥

धृत्ताक्तसक्तुहामेमंत्रभेदेनाहुतित्रयम्। तत्तयहआग्नेयपाद्धिति। तदर्थ:। तत्र अन्नपान्या आग्नेयीयजु: सर्पाधिपतय: सर्पयागे। अग्नेया अग्निदेवत्या: पांडव: पांडुजातीया: पार्थिवा पृथिवीविहारिणा: तेषांसर्पाणामधिपतयेशेषायः वासुकयेवास्वाहासुहुतमस्तु॥१॥ तथाश्वेता: श्वेतजातीया:। वायवा: वायवा: वायव्या: युदेवत्याइतियावत्। अंतरिक्षा अंतरिक्षविहारा: तेषामधिपतयेइतिप्राग्वत्॥२॥ तथाअभिभवंतीसर्वान्नित्या भिभुव: सौर्या: सूर्यदेवत्या: दिव्याद्यु विहारा: तेषाअभूरितिविसर्गश्छांदस:॥३॥ सर्वहुतयपरि

घृताक्ताक्तंसक्तून्‌सर्पयोजुहोत्याग्नेयपांडुपार्थिवानांसर्पाणामधिपतयेस्वाहेतश्वेतवायवांतरिक्षाणांसर्पाणामधिपतयेस्वाहाभिभू: सौर्यादिव्यानांसर्पाणामधिपतयेस्वाहेतिसर्वहुतमेवकपालंध्रुवायभौमाय। स्वाहेतिप्राशनांतेसक्तूनामेकदेशांसुपेन्प्रुषोपनिक्रम्यवहि। ग्रालाया: स्थंडिलुसुपलिप्योक्तायांदिशियज्ञाणांप्रमातरागम तेस्युक्तोवाग्यत: सर्पान्विनेजयत्याग्नेयपांडुपार्थिवानांसर्पाणामधिपतेवनेनिक्ष्वश्वेतवायवांतरिक्षाणांसर्पाणांमाधिपतेवनेनिक्ष्वभिभू: सौर्यदिव्यानांसर्पाणांमधिपतेवनेभिक्ष्वेति॥ ॥

शेषितंसकलमित्यर्थ:। तत्रैकैवाहुति:। तत: स्थालीपाकधानासक्तुभ्य: स्विष्टकृद्धोम:॥ ॥श्रहोल्काधाराभ्यांसहशालायावह्निनिष्क्रमणमूस्थंडिलोपलेपनंचस्वयमेव। उल्कावलौकिकाग्निसंभूतानां। अंतरागमनंचयजमानशालाग्न्योरेव॥

॥४८॥
॥जयराम॥

पथावनिक्तामितिपत्नयत्रदेशोवनेजनंकृतंतत्रबलिहरणम्॥ ॥दर्व्यापिधातंदर्व्यापहसेत्यर्थः।उपपूर्वेहितिरूपग्रहणात्। अप्सरूवेणेपहज्यमितिवत्॥ ॥अलेपनंचक्रमेणप्रतिमंत्रबलिकंडूयनंकंकतैःतानिवर्वेकंकतीया।निप्रादेशमंत्रेण्येक छानिनवंति॥ ॥अजनादिनिवप्रतिमंत्रंयथालिंगंप्रतिबलिहरणंदद्याति॥ सत्ताशेषंवपद्धूवेउपनीतंतूस्छेउलिनेनूप्य

पथावनिक्तदर्व्यापिधातंऽसकुत्सर्पेत्योबलिंऽहरत्स्याग्नेयपांड्रपार्थिवानांऽसर्पाणामधिपएषतेबलि श्वेतवायवीतरिक्षिणांऽसर्पाणामधिपतएवतेबलिःरश्मिभूःसौर्यादिव्यानंऽसर्पाणामधिपतएषतेबलिरिय वन्यज्यपूर्ववत्कंकतैःपलिखत्याग्नेयपांडुयापार्थिवानांऽसर्प्पाणामधिपतेप्रतिषस्ववायवातरिक्षाणांऽसर्प्पा णामधिपतेप्रतिपस्वरत्रंजोपिनत्याःस्वेतिसत्कुशेषांऽस्थंडिलोन्पुयोदपात्रेणोपनीनीयप्रतिष्ठतेनानेस्तस्येम इतिसभिःसपावत्कामयेतनसर्प्पाअभ्यपेपरितिताबत्सततपदरयानिवेशननिःपरिषिंचसरीयपस्श्वेतपा जहीतिद्वाभ्यांरविश्रूर्प्पंत्रिक्षालाप्रतथप्रयच्छति॥ ॥

श्रूणाक्षिस्त्वाउपनीयआम्लाव्योपपरस्थानंसभित्रग्निः॥ ॥तत्रतिष्टणंप्रजापतिरनुष्टुप्सर्पः॥तदुपस्थानेजिवेदांनंग्रहंप्रियरिपाल परित्रामेत्।संतयोरधारयोदधारयाभूनागंपरिषिंचात्॥द्वाभ्यमंत्राभ्यां॥ ॥दवविश्रूर्पंचत्रयस्थुल्कोधाराय।प्रतपनंच कोयानेऽवासंधानात्॥ ॥

॥४८॥
॥भाष्यं॥

कमादिच्छयाअनोन्यत्रापिपक्षादिप्रभृतिषुइजानोयागंकुर्वन्व्रीहियवयोरेवान्योतरंस्थालीपाकश्रपयेत्नैवात्रसंदेहः।पूर्वचोदित तत्वात्व्रीहान्सवान्वाहवीषातिश्रौतेसूक्तव्यंव्रीहियवयवयोरिति।असंभवादिति।यावस्यवरोरसंभवा।निवृत्तिरधनस्तूत्वेस्यतेनपुनरंनः। यक्षानतुयावस्यवरोविनिवृत्तिदर्शनात्कथमेकत्रंश्रपये चहिअसंभवादिति।यावस्यचरे विनिवृत्तिःसा वासंभवात्ननुद्रा अतः असभश्रानवस्त्रान्बितांतरोष्मपालबिद्यादसिद्धेतंडुलपाकेचरुशब्दप्रयोगदर्शनात्॥ ॥क्षेत्रस्यपुरस्तात्पूर्वस्यादिशि।कृष्टफालेनवि लिखितेफलानुपरोधेनस्यविनाशेनविधिनाकार्यः॥यामेवाकःतस्मिःउभयंसंप्रयोगात्उभयंहिफलानुपरोधःकृष्टेवसंप्रयपोक्तंशाक नवात्रविरोधएकतरोपादानेपरस्यवाधापत्तेः॥त।अश्रोव्रीहिकाले विकल्पस्यविद्यमानत्वात्अत्रापिफलएवउपलेपनादिग्रहणंह

कमादीउनोन्यत्रापिव्रीहियबयोरेवान्यतरंऽस्थालीपाकंऽश्रपयत्रपूर्ववोदितत्वात्संदेहोसंभवाद्विनिवृत्तिः।क्षेत्रस्यपुरस्ता। दुत्तरोतोचाश्चचोदेशेकृष्टेफलादुत्तरतोफलानुपरोधेनग्रामेवोभयसंप्रयोगादविरोधा यत्रअपयिष्यंछपालिप्तउल्ला चो तेग्निमुपसमाधायतान्मिश्रोर्दभैस्तीत्वाज्यभागाविष्ठाजाउतीर्जुहोतिपृथिवीद्यौअतिशोदियस्मेपकभिरावताः। तमिहेद्रमुक्षयेत्रिवानःसंतुहेतयःस्वाहा॥ ॥

लेपिच्यः।श्यास्यादिति।तन्मिश्रोव्रीहिभिश्रामिश्रौयवकालेयकशाष्पमिश्रैःस्तरणंम्॥ ॥अज्याऊताएथिवीत्यादिपंचभिर्मंत्रैत्रयेणपं च।अथमत्राथा।तत्रपंचानाप्रजपतिअपयोरनुष्टपाइतियादि प्रतिशापक्तिजगसआज्यहोमेपृथिव्यादिदेवतायस्मैइंद्रायइंद्रमुपासि नुष्ठिताः।अदिशोविदिशःकिंभूताः।कभिकां।तभिरावताःपूर्णाःतमिद्रइहसीतायज्ञउपक्षयेसनीयमाक्षयेइंद्रस्यहेतयोबऊआ यानिवाःकल्याणकारिण्यसनुतास्मैवस्वहासुऊतमस्त॥१॥

हेवत्रहनआस्मिन्कर्मणिपिसीतायज्ञेयपक्षिविनेमपमुपुपेक्षितइश्तत्सर्वमिममसमध्यतांमूर्किंभूतस्याचरत्नुगेहेण्या॥२॥ग्रातं॥
शरदो वत्सरा सीवतः॥तुभ्यंरचाहेतिसमानंसर्वत्र॥२॥ ॥सपत्तिः धनाढ्यपवयः॥भूतिरैश्वर्यंभूमिराश्रयः व्रष्टिरभीष्टस्य
ज्यैष्ठश्रेष्ठ्यवसतामेव। श्रीः प्रतिष्ठासंपत्सादिगण्णा रहयस्त्रातसनून्य द्वियांप्रजांपुत्रादिवेगम वनुत्तरत्नुइद्रोवाएतत्पुक्तांप्र
मवचवित्तिः॥३॥यस्यासीतायाः सद्भावेवैदिकलौकिकानांश्रोतस्मार्त्तानांकर्मणांभूतिः संपत्रीर्भवतितमिंद्रपत्नासताम्

यन्मेकिंविद्युसितमस्मिन्कर्मणोवत्तहन्। तन्मेसर्वं समद्युताजीवतःशरदःशतं स्वाहा॥२॥संपत्तिभूत्तिर्भू
मिकष्ठिर्ज्यैष्ठ्य॥श्रेष्ठ्यं श्रीप्रजाहावुस्वाहा॥३॥यस्यावेदिकेन्वैकिकान्यं भूतिर्भवतिकर्मणामूइंद्रपत्नीमुपह्वा
येसीतांसमेत्वनपायनीभूयात्कर्मणिस्वाहा॥४॥ अश्वावतीसूनताचतीविभर्तियाप्रपभूतोअतंद्रिता
रवलामालिनीपूर्वनिघ्निकर्मण्युपवक्ष्यद्भुवांसामेत्वनपायीनाभूयात्स्वाहेतिस्थालीपाकर्म प्रतिकर्मस्प्जु
होतिसीतायैपजायैशमायेभूत्यारति॥ ॥

यक्ष्मोसीतमिमनुनपायिनाअदनीयादिवृद्धिकारिणींकर्माणिकर्माणिप्रतिकर्मणिप्रतिकर्मभूयात्।तस्यैस्वाहा॥२॥तामेवव
त्रिनुष्टिअश्वावतीअश्वादिसपत्केत्रएवंगोमत्यादोस्त्रनूतामधुरवाक्अततिसाव नासत्तीपत्रापभृतोजीवान्।विभत्तिपु
ष्टिं।किंभूतारवतमालिनीसन्परष्टिरवनी॥उर्वासर्वस्यलैपत्तुतांद्भुवस्थिरांमस्मिन्कर्मन्यपक्षाप्येउपकुतावपामेमत्रअनपा
पिनीदुःखाद्वसिनीभूयात्सवन्तु।तस्यैस्वाहा।स्थालीपाकस्याऊतीमन्तस्त्रएव॥ ॥

॥५०॥
॥गणाध्यं॥

एकेषामाचार्याणांमतेमंत्रवत्रदानंपयामंत्रंहोमंत्रहोमोननुस्वाहाकारेणकुतः।स्वाहाकारप्रदानाइतिश्रुतेः॥श्रुतोजुहोतीनांस्वा
हाकारप्रदानताश्रूयते।इदंनुस्मात्तंकर्मननुषट्।कारेणवावैस्वाहाकारेणचादेवेभ्योन्नंत्रदायतइतिसामान्योक्तेरत्रापितत्प्र व
र्त्तता मितिचेत्।नपात्रवषट्कारप्रवृत्तिःयाज्यापुरोनुवाक्यावत्त्यहिवषट्कारश्रवणम्।तत्स्तहद्यावास्वाहाकारोप्यत्रनप्रव
र्त्ततो।तत्राविनिवृत्तिः।मंत्रवत्रदानमहास्यनिरासः।वृतस्मार्त्तेपिकर्मणिस्वाहाकारप्रदानत्वस्यविधानात्।तच्चथाच्छंदोगप
रिशिष्टकात्यायनः।स्वाहाकारवषट्कारानमस्कारादिवौकसान्।हंकारतकारोमनुष्याणांस्वधाकारःस्वधाभुजामिति
अत्रावसरेसीतायज्ञेवेत्तिस्त्रातिदिष्टास्थालांगसयोजनदेवतात्यस्त तोपात्तेमस्थालीपाकेनहोमःस्थालीपाकहोमाधि

मन्नवत्रदानमेकेषांस्वाहाकारप्रदानाइतिश्रुतेनिवृत्तिस्तरणशेषकुशेषुसीतागोप्तृभ्योबलिंहरतिपुरस्ता
द्धीध्येनत्रासतेसुधन्वानोनिषंगिणःतेत्वापुरस्ताद्गोपायन्त्वप्रमत्ताअनपायिनोमएषाकरोम्यहंबलिमेत्याहरा
माममिति॥ ॥

कारात्॥ ॥तश्चस्विष्टकृदादिस्तरणेयेषेन्नावंगलास्वएवकेशास्तेषुवालिवांपुरत्राधेतरत्यादिमंत्रैःप्रतिमंत्रान्।अथमंत्रा
र्थःतत्रचनुणांपरमेष्ठीयजुर्लिंगोक्ताबलिहरणे।हेत्वातेयदेवासुधन्वानःशोत्रनैषमंतःनिषंगिणःसत्तूणीराःतेत्वपुरस्ता धनुर
त्पूर्व भागेत्रा। संतोतिष्ठंति।अवैधा यजेत्वात्वांपुरस्तात्प्राच्यांदिशिगोपायनुरक्षन्तु।किंभूताःअप्रमत्ताःसावधानाःअ
नपायिनःकष्टहराः।अरवैषानमस्करोमि।वलिंवेक्षोत्याहरामिदंत्रिः॥ ॥

अथ एवं दक्षिणतस्तव दक्षिणपार्श्वे ये अनिमिषा निमेषमकुर्वाणाः। वर्म्मिणः सन्नद्धाः। शेषं समानम्॥ ॥ अथ एवं पश्चात्प्रतीच्यां दिशि। अनुवः असमंताद्भुवाः प्रभुवः प्रकृष्टत्वेन भूचाः। तानेवाह। भूतिर्भूमिः पार्ष्णिश्चनं कुरिरित्येवं नामानः। शेषं समानम्॥ ॥ अथ एवं मुत्तरत उत्तरपार्श्वे। भीमाः भीषणा॥ जवे वेगेन वायुना समास्तुल्याः क्षेत्रे पसंग्रहे अ निचावर्त्तमानांस्त्वे गोपायंतु। शेषं समानम्॥ एवं मंत्रलिंगान्वित एषु दिक्षु वासदानम्॥ ॥ अक्ततान्न धानदेवतासंबंधिनो बल्याद्या

अथ दक्षिणतः तेनिमिषंचयषा वा पा असतोति वा दक्षिणतो गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नमएषां कस्महं बलिमेभ्योहर मित्यर्थः पश्चाद् ध्रुवः। प्रभुवो भूतिर्भूमिः पार्ष्णिः शुन रिः क्षेत्रा पश्चाद् गोपायंत्वप्रमत्ता अनपायिनो नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरा नाम मित्यथोत्तरतो भीमा वायुसमा जवे। तत्वा नरजः क्षेत्रे खये गृहे नगोपायत्वप्रमत्ता अनपायिनो नमएषां करोम्यहं बलिमेभ्योहरा नाम मिति। प्रक्ततादन्यस्मादाज्यात् रावणं च पूर्ववद्द्‌कर्म पश्चोप पञ्जरन्न चरितत्वात्सं ५ स्थिते कर्मणि ब्राह्मणान्भोजयेत्॥१७॥ इति श्री पारस्कराचार्यकृते गृह्यसूत्रे द्वितीयकांडम्॥२॥ ॥

पाद्यं स्थालीपाकादन्योयः पिद्दोपात्तश्चरु हस्तस्यात्। स्थाल्येनाज्यशेषेन च पूर्ववत्। लांगलयोजनवत् इंद्रं पर्जन्यमित्यालोबलिहरणं॥ ॥ स्त्रियश्च आवरितत्वाद्दरावाराद्बलिकर्म कुर्युः॥१७॥ इत्याचार्य वलभद्र लुतज्ञ वरामकृतेसज्जुनव नेगस्ये द्वितीयकांड विवरणम्॥२॥ ॥ ॥

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनं। व इति शेषः। अनाहिताग्निरवैतानिक पालनिक इति पर्यायाः॥ तस्य नवप्राशनमिति कर्मणो नामधेयम्। अन्नव र्थसंसाकरणात्। केवेतत्र वमन्नं प्राश्यते नाकृत्वा॥ न त्वत्तकिन वमात्रं प्रतिषिद्धं उत्तकनिपयानीत्यारंभः। शामाकव्रीहियवानामेव नियमो नान्येषाम्। यथाह गृह्यासंग्रहकारः। न वयस्लीकारस्था उश्यामाकाव्रीहयो यवा॥ नाश्रीयात्तान कृत्वे व मन्यश्च नियमः स्मृतः। एक्षवः सर्वशृंगाश्च नीवाराश्चांपवाहोलाः अकृताग्रयणेश्रीया नेषामुक्ता हविर्गुणा इति पुस्तु अपि तेन नवमात्र प्रतिच्छेधस्तदाहिताग्नि विषयः॥ ॥ शारद्वसंतयोर् वतद्भवत्वो वित्यात्। नवान्नपौर्णमास्यादिकल नियमः अनाग्रयत्वात्॥८ ॥ आज्याहुति द्वि शतायुधायेच्चत्यो मंत्राभ्यां प्रतिमंत्राम्। अथ मंत्रार्थः। तत्रद्वयोः प्रजा

अनाहिताग्नेर्नवप्राशनेन व पूं स्थालीपाक पूं अपपिलाज्यतागाविद्धाज्याहुती जुहोति शतायुधायन्। वीर्याय शतोतये अभिमातिषाहे शतं योनः शरदो जाजनिंद्रो नेषदति दुरितानि विश्वा स्वाहा॥ ॥

पतिस्त्रिष्टुप् आद्यस्येंद्रोपरस्य विश्वेदेवा आज्यहोमे। स इंद्रः नोस्मान् शतं शरदो वर्षाणि अजाजान् जीवयतु। यद्वा नोस्मदधान्यं जनयतु। नत्र नइति तत्रम्। तेन नोस्माकं दुरितानि दुर्ज्वलनानि पापानि वा विश्वा विश्वानि लवाणि अतिनेषत् अतिनेष्यति। तस्मै स्वाहा सुहुतमस्तु। किं भूताय। शतायुधायन्नु तमयपरिमितान्यायुनि यस्य तस्मै। तथा शतवीर्याय अपि मितिशक्तये। तथा शतोतये अनलीलय॥ ५ तथा अभिमति साहे अभिमातयः अशातयः तान् सहते जयतीत्यभिमा
षाट् तस्मै

हे सर्वे देवाः ये चत्वारः पथयः पथानः देवपितृमनुष्यसर्प्पाणां मार्गाः देवयानाः देवतं क्रीडासंपादयंतः देवा दिर्व्वि गम्यि ... या
अंतरा द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्योर्मध्यस्थाः॥ पृथ्वी शब्देनात्र प्राध्ये चौ वल्लं लक्ष्यते। वितो विपस्कत्याः अ ती। निर्म्मला इत्यर्थः
यद्वा। विविधत्वं यंति भिन्नत्वेनेत्यर्थः। तेषां चतुर्णां पथ्यां मध्ये यः पंथा अजी जिजपत्वं परे रनमिल्ल वनानि तिया वत्। आवहा
पापयेत्। तस्मै पथ्ये नोस्मान्नूपरिधत्त परिदत्त समर्पयतेत्यर्थः। तं पंप्पान भस्मान्प्रापयेत्यर्थः। इहा अस्मिन् कर्मणि कृतेसति।

ये चत्वारः पथ्यो देवयाना अंतरा द्यावापृथिवी वियंति। तेषां यो अज्यानिमजीजिमा वहत्तस्मै नो देवाः
परिधत्तेह सर्वे स्वाहेति स्थाल्ली पाकस्याग्रयणदेवताभ्योज्ञत्वी जुहोति स्विष्टकृते वा॥ ॥

अनेनेन कर्मणाप्रतोषं प्राप्त्यर्थः। किंभूतामजीजिम्। अज्या निज्या निर्ग्लानिः हातिर्वतिइति ताम्। क्षेमेण। भिष्टपदयाप्ति
हेतुमित्यर्थः। सुभ्मलं स्वाहेत्युक्ताप्र्यत्॥ ततश्च स्थाली पाकेना ग्रयणदेवताभ्य इंद्राग्नी विश्वेदेवा द्यावापृथिवी इत्येताभ्यो
ज्ञत्वा जुहोत्याज्याज्ञतिं स्विष्टमग्न इति वक्ष्यमाणमंत्रेण। स्विष्टकृते वेति स्थाल्या स्विष्टकृद्धोतं विधाय वका त्पुनरप्या
ज्याज्ञतिं स्विष्टमग्न इत्यतेनैव मंत्रेण पूर्ववज्जुहोति। स्विष्टमग्न इति मंत्रेण स्विष्टकृद्धोमस्योन्नयतआज्याज्ञतीन्नव
त इत्यर्थः॥ ॥ ॥

स्विष्टमग्न इत्यस्यार्थः। तत्र प्रजापतिर्विराडग्निराज्यंहोमे हे अग्ने प्रजापते। यत्स्विष्टकृते ऊं तंतात् अति अतितः उ यतः आद्य
वते वपणाहिपूर्णं कुरु। देवः प्रकाशात्मा भवान् सकल पतिवार्युतान स्मान् अविष्यत् अवतु। किं भूतान्। पृतनाः सेनाः त
द्रूपरिवारका नित्यर्थः। यद्वा। पृतना इति पंच म्यर्थे प्रथमा। तेन पृतनाल्पः शत्रुसेना भ्योस्मानच्चवितिः। किंच। नोस्माकं सुगं
सुगं सुगम्यं अविराड् हित्रूपं पंथां पंथानं प्रदिश्य नदहहे वाहि अगच्छानु एवार्थो। किंच। नोस्मभ्यं ज्योतिष्मत्। प्रकाशयुक्तं। कीर्ति
युक्तमित्यर्थः आणोतु विश्वचर्षणिः॥ जरं जरारोगादुपरवः तद्रहितमायुर्द्धेहि वितपः आशंसेत्यर्थः यद्वा ध्येदिधेहि देही

स्विष्टमग्ने अतितृणाहि विश्वां श्च देवः पृतना अविष्यक्। सुगं नु पंथां प्रदिशन्न एहि ज्योतिष्मद्धेह्यजरन्न आयुः
स्वाहेत्यथ प्राश्नात्यग्निः प्रथमः प्राश्नोतु सहि वेद यथा हविः शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्षणिः॥

सर्थः। तदापकृतोनर्थकः तु भ्यं स्वाहेति॥ ॥अथ माहव्याहृत्यादिहोमांतरंमू प्राश्नाति संस्रवम् अग्निः प्रथम इत्यादि तन्मेस्यो
नख्यते न ऋग्द्व्यात्मकेन मंत्रेण। अस्यार्थः त्वप्रजापतिः क्रमेणानुष्टुप्त्रिष्टुभो जाठरोग्निः सस्त्रचप्राशाने। इंद्रविरग्निर्जा वरः
प्रथमो मुख्यः अश्नातु भुनक्तु। स एवाग्निः हियतः यथा यादृशं पावनं पोषणं वदंहविषेर्दजान्यति। अतोल्पभ्यमोषधी
र्ग्राम्या आरण्याश्च शिवा सुखकरीः कृणोतु करोतु किंभूतः विश्वचर्षणिः सर्वधान्याधिपः॥ ॥

हे देवा इंद्रादयः। पूपनोस्मान् प्रतिश्रेयः एवं नवान्नप्राशनं नवमारोग्ययमन पितृसम्यक्प्रा ... भूतान्॥ ...
न पुष्मत्प्रसादेन नवान्नप्राशनाईहान्। किंच हे पितो अन्न त्रीहि चयं त्वत्प्रसादप्राप्तसामर्थ्यस्त्वात्वां स्तमशीमहि मन्यक ...
मेवाशीमहि अश्यामाके साधनेन त्वया अनुग्राहकेण वत्प्रसाद एव तत्र करणमित्यर्थः। किंभूतेन त्वया। अवयेन पाथे
मेनशंव त्वेत्यर्थः किंच। हे पितो अन्न सत्वमस्मात्त्रिरेवं विधिना प्राशितः सनन्नोस्मान् आयिशस्च वल्लादिहेतुत्वेनास्मत्कु
क्षिशविशास्वकिचा। मयोभूः। मपसुरवं तद्रूपो भूः ।तथाशाकल्पाणायशमित्यप्यवयम्। तथातोकाम अपत्याया तय्य।

भद्रान्नः श्रेयः समनैष्ट देवास्त्वया वसेन समशामहि त्वा॥ मनोमयो भूः पितो आविशस्व शातो
कापतनु वेशयोन इत्यन्नपताषयावा॥ ॥

ननु वेशरीरा वप वयायनायस्पोन अपरिणामेन सुरवकरः सेवनीयो वा अभूर्भव॥ यत्र बहुतं प्राशवशान्नानं तत्रायं गुण
विधिः॥ ॥अन्नपतायपावी अन्नपत्तेन्नस्पनोदेहे॥ सनप प्राशनं कार्यम्। अन्नपतिशब्दो विद्यते यस्मोसेयमन्न
पतायाद्यप्रत्यपमंत्रस्मरंति। तत्र परमेष्ठी वहतो लिंगोक्ता समिदाजुतो॥ याद कोयं विकल्पः अपरेत्वाऊः वा
शब्दश्च कारार्थे। अतः समुच्चय इति॥ ॥

अथ वानां प्राशने मंत्रविशेष उच्यते एवमिति। तत्र प्रजापतिर्जगस इंद्रोयवान्नप्राशने। उप वार्थे एतं एतत् त्र सक्षं संस्यत् प
गोक्षं अन्नम्। पुमिश्रणे तिलायते स्मिन्निति यवः परमात्मा। तत्प्राप्तिसाधनत्वात् तदपमपि यवा तत्र पंचमरुतो देवविशेषः सर
स्वत्याः सरइत्सुद कनाम। तद्वसा तद्याः अधिचनाप उपरिवनेषु वेदारेषु च हलेषुः हेष्टवंतः। यद्वा स्तरोस्याम चिसरस्वती
पृथिवी तस्या अधि उपरि वनाप संभजनाय। वनसंभक्तो पंचमहायज्ञाद्यप्यंनित्यर्थः। किंभूतं। मधुना मधुररसेन सं
युतं संसक्तं अथवा एतं च पदार्थपरं ब्रह्म तत्र यवं मिश्रीभूतं कचमापन्नं कर्मन्भूमो वनाय अतन्निरसनाय वहलेषुः अहर

अथपवाना मेतमुत्प मधुनासंयुतं वयं सरस्वत्यान्यवि वनामवहलेषुः। इंद्रसीन्सापतिशातक्रतुः
कानाशा आसन्मरुतः मुद्रान च इतिततो ब्राह्मण भोजनम्॥१॥ ॥मार्गशीर्ष्यपौर्णमास्यामाग्र
हायणकर्म॥ ॥

नंतः। मुपाहद्दुस्त्यिर्थः। नसाधनत्वेन प्रथममिदमपि कर्मचक्रुरिति विवक्षितम्। तत्किमित्यतन्माह। यत इंद्रः शतक्रतुः
अवः सारस्पलगिल्लस्प पत्तिरासात वभूचा मरुतश्च कीनाशाः कृषिवलः कर्षकार इत्यर्थः। सुदानवः शोभनस्प
नोगादेर्दानवदानारः आसन् वभूवु। तदनेन नययो तास्त्रिः प्रशस्यते॥ मार्गशीर्ष्यां शुक्लपंचदश्यामाग्रहायणी
कर्म। कर्त्तव्यमितिसूत्रशेषः॥ ॥ ॥ ॥

तकधम् स्थालीपाकमिति। स्थालीपाक श्रपणमाज्यभागहोमोपलक्षणं। तेनाजभागानंतरमाज्येन... दी। न वैश्वदेवस्येति तंत्रा... मामाऊतिध्यं श्रवणाकर्मणि पथत्तघान्नापिऊत्वापराश्व तत्रो जुहोतिपा नाइत्येव मा दि वाक्ष्यमाणमंत्रैः प्रतिमंत्रम्॥ अप्पमत्रार्थः। तत्रयोजमारतिद्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप् रात्रिराज्यहोमे। तत्र धेनुरूप णा ता वद्री त्रिः प्रस्तूयते। यांरात्री आयतीं आगच्छताजनोजनाः। संतः प्रति नंदतिप्रजाय्याय नदात्री त्वेनादसद्गुण्ॅ मर्द्दयति। वानादागच्छंती धेनुमिवायाचरात्रीम वन्सरस्य प्रजापतेः पत्नीयत्तसंयोगान्नाग्योपा। पत्सुपर्णिपत्तसयोग

स्थालीपाकं श्रपयित्वाश्रवणावदाजाऊतीत्वापराजुहोतियांजनाः प्रतिनंदंतिरात्रं। धेनुमिवापतीमासं वत्सरस्यपापत्नीसानो अस्तु सुममली स्वाहा संवत्सरस्य प्रतिमांयात्वां रात्रीमुपास्महे। प्रजां सुवीर्यां हत्वा दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा॥ ॥

इति स्मरणात्। संवत्सरो वै प्रजा इति श्रुतेः। धेनुपक्षे संवत्सरस्य पत्नी प्रजायालपित्री चेन। स्वाहेत्युक्तार्थम्। सा रात्रिर्नोस्माकं सु मगलाशोभनकल्याणकृ श्रीअस्तु भूयात्॥१॥ यारात्री संवत्सरस्य प्रतिमा आकृतिर्जायेति यावत्। अर्द्धो वा एष आत्मनो पत्नी जायेति श्रुतेः। अहोरात्रे हि संवत्सरस्य शरीराम्। तद्भावभावात्। तां रात्रीं उपास्महे आराधयामः। तत्फलमाह। प्रजां पुत्रादिरूपां सुवीर्यं शोभनैश्वर्यं दीर्घमरवंडितमायुश्चव्यश्नवै प्राप्नवानि। स्वाहेत्युक्तार्थम्॥ ॥

संवत्सरायेतिद्वयोर्विराड्त्रिष्टुप्त्रिष्टुप् प्रथमस्य संवत्सरादिर्यचदेवता द्वितीयस्य नक्षत्र आज्याहोमो हेस्तीतारा सर्वतो यम्यः संवत्सरादिसंज्ञिकाभ्यः कालविशेषदेवताभ्यो बृहपथा तद्धानेमः नमस्कारं कृणुते न कृण्वते। हविसमपयती त्यर्थः। तासां च प्रसदात् सुमतौ शोभनबुद्धौ वर्त्तमाना वयं ज्ञो कविरंजीताः दोषाणां दुष्टानां च जेतारः अहताः अनुपहताः स्याम ल मेतिश भिना किं भूतानाम्। यज्ञियानां यज्ञार्हाणाम्॥ ॥ग्रीष्मो हेमंतः। उत अर्पर्यिर्वसंतेपि। नोस्माकं शिवाः कल्याणकृतो भवन्तु।

संवत्सराय परिवत्सराय परिवत्सरायेदावत्सरायद्वत्सरायावत्सरायकृणुते बृहन्नमः। तेषां वयं सुमतौ यज्ञियानां ज्योगजीता अहताः स्याम स्वाहा। ग्रीष्मो हेमंत नो वसंतः शिवा वर्षा अभयानू। शरत्नः स्योना भूतानां शतं शरदानां निवात एषामभये वसेम स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति सोमायमृगशिरसे मार्गशीर्षपौर्णमास्यै हेमंतयेवेति॥

अथा च पर्या शिवा संतु॥ शरव यो नोस्माकमभयाना... कृअस्तु। ग्रीष्मायदयस्तवो वर्षा हिमामद्ध्य भुजः कालावयवाः। तेषां ग्रीष्माद्यधिष्ठातृ नां प्रजादातृ वयं एषां सचनक्षत्रादीनां निवातो अनर्दित प्रदेशे आश्रयेवा। अभयानि भयरहितेत्वमे न तिष्ठामेत्यपि प्रार्थना किं भूतानाम्। शतं शरदानां वर्षशतसंबधिनाम॥४॥ ततः स्थालीपाकस्यावपवेनसोमादि... नुभ्यो नाम मंत्रैः प्रतिमंत्रम्। तत स्विष्टकृद्धोमः॥ ॥

॥५५॥
॥ग्रयराम॥

प्राशनांते सक्तुशेषं ष्पसंस्थाप्य निष्क्रमणप्रभृति स भ्यो बलिदान विधिः सर्पेभ्यो मार्जन ॥ [illegible] ॥ क्रमे

वद्भवति ॥ ॥मार्जनांते उत्सृष्टो बलिरित्येवमाह यजमानः ॥ ॥समाप्तमिदमाग्रहायणीकर्म्मः ॥ ॥अथ प्रत्यवरोहणकर्म्मा लि

रभ्य । तत्राग्निमपरेण तृणैः स्रस्तरमास्तीर्य । तदुपर्यहतं व वासस्तमास्तीर्य । अस्तृत तः स्नाना हतवाससश्च संततः स्तरमारं

प्रत्येवरोहंतीति तं प्रतीति ॥ ॥तेषां च प्रत्यवरोहंतां दक्षिणतस्त्वाः मायजमानः । जापा व पत्नी तदुत्तरतः । तदुत्तरतो यथा

कनिष्ठमपत्यानि भवंति ॥ ॥उदपात्रादिनिधानत्वदृष्टार्थम् ॥ ॥आयमग्निपरयन्नाह पतिजपत्ययमग्निरिसमुमंत्रम् ।

प्राशनांते स शाष शूर्प्पेस्तुप्योपनिष्क्रमणप्रभृत्या मार्जनान्मार्जनांत उत्सृष्टो बलिरित्याह । पश्चादग्नेः

स्तरमास्तीर्य्याहतं व वासश्च प्लुता अहतवाससः प्रत्येवरोहंति दक्षिणतः स्वामी जायोत राय यथा कनिष्ठ

मुत्तरतो दक्षिणतो ब्राह्मणा सुपवेश्यो तरत उदपात्रं शमा शास्वा सातालोष्ट मनो निधायाग्निमीक्षमाणे

जपत्ययमग्नि वरित्तमोयं भगवत्तमः सहस्रसानमः ष्वदधातुना विति ॥ ॥

अस्यार्थः तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् वग्नस्तदुपस्थाने ः अयमा वपथ्याग्निः वारतमः अविल्य शक्तिः भगवत्तमः श्वपेदिष

गुणाश्रयोम् । सहस्रं स च तदृत्ता तिसहस्रसाहः तेषुतमः नानार्थप्रदसुख्यः । सुवीर्यः शो भनेएववीर्य्यंयस्यसोयं नोत्रा

वाजासापनीमपरिकैरोश्रोष्ठश्रेष्ठे कर्मणि दधातु स्थापयतु ॥ ॥

॥५५॥
॥भाद्य

ततोग्नेः पश्चाद्भागोपस्थित्वा प्राचं प्रागग्रं अंजलिं करोति देवीं ना व भित्या दितिस्त्र भिर्ऋग्भिः तासां क्रमेण प्रजापत्यस्त्रिस्तरस्त्वल

ऋषयो गायत्री छंदः अदितिर्द्यौर्मित्रावरुणौ च उपस्थाने । एवं मंभलि विधायारोह लि षेशात त्र विधानमाह । यजमानो ब्रह्मा

णमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रत्यवरोहामेति मंत्रेण पृच्छति । प्रत्यवरोहदमिति ब्रह्मणानुज्ञातः प्रस्तरमवरोहंति आयुः कीर्तियशो

बलं तीद्य प्रजा मिति मंत्रेण । तत्र आसुरी गायत्री लिंगोक्ता आरोहणे अयुराद्यारोहद्भूमि भेमेति नार्थना ॥ ॥उपेती उपनी ता

जापति सुहेमंत इस मुमंत्रम् । यस्यार्थ तत्राश्वलायनः प तेवोजजपेनोस्माकं सुशोभनो हेमंतः प्रतीधिपतासपद्यताम् ॥

॥ ॥

पश्चादग्नेः प्रांचमंजलिं करोति देवीव मति तिसृतिः प्रस्तरमारोहंति ब्राह्मणमामंत्रयते ब्राह्मन्प्रत्यवरोहामेति

ब्रह्मानुज्ञाताः प्रत्यवरोहंत्यायुः कीर्तियशो बलमन्नाद्य प्रजामित्युपेत जपति सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्माः

प्रतिधीयतां नः शिवा नो वर्षाः संतु शरदः संतु नः शिवा इति स्योना पृथिवी नो तवेति दक्षिणपार्श्वैः प्राचि

रसः स विंशत्युपोदुत्तिष्ठत्युदायुषा स्वायुषोत्पर्जन्यस्य वृष्ट्या पृथिव्या सप्तमिद्धीमभि दिसे वं द्विरपरं ब्र

ह्मानुज्ञाता अधः शयीरंश्च तुरो मासानयथेष्ट वा ॥२॥ ॥

॥ ॥स्योन पृथिवीति द ष्पर्वण्णो गायत्री पृथिवी शां तिकरणे अतेनेन स्रस्तरे स्वयंति ॥ ॥ततमुभययुगपत् उदुत्तिष्ठति । उपार

रणः उत्तिष्ठंति उदायुषेति तन्मंत्रेण ॥ अस्यार्थः । तत्र गौतमो गायत्री अग्निस्तपस्थाने । उद्गासुषादीर्घायुषा शो समंत्रक द्विरपरं ब्रह्मा

नुज्ञाताः प्रस्तराद्दोहा दिकुर्युः नरजीवितेन उत्क्रष्टस्य पर्जन्यस्य वृष्ट्या । पृथिव्याः सप्तमिद्धर्मभि अर्षं स्थानेः सह भ वानेति ।

उपाप्रार्थना ॥ ~॥ एवमेव ॥ ॥

अथकाः भवंतीतिशेषः। सस्कारंश्चापंसमय तेगोतमादिनिः। सकृत्करणंचास्य। अभ्यासस्याश्रवणात्। वक्ष्याह एंद्रास्या। ८। इष्ट्या
तिचमध्यापार्षचिनुरीयाशाकाएकेचनुर्थ्यानिर्दिष्टाः। तद्दिष्टा तेन निर्दिष्टाः तद्दितां तेन निर्दिष्टाः प्रत्यष्टकं तदेवत्योहोमोपध्यास्य
दिति। इष्टानां तत्साधनभूतद्रव्यमाहअ पूपमिति। अपूपोमंडकः। मांसमद्य भागवेति वक्ष्यति। शाकंकालशाकमष्टका
द्वयं॥ ॥प्रथमाष्टकाआग्रहायणीसमेनंतरपक्षाध्यां भवतीतिशेषः आज्याभागोहुत्वेत्य वसरज्ञापतम्। तत्रज्या
तीष्टृक्तमंत्राणां त्रिपूंशदिसाद्दिशानाप्रजापतिस्त्रिष्टुब्भ्यानुपलिलिंगोक्ताआज्याहानि। अष्टकायासूदधिष्टा त्रिदेवत

उर्दमागहायणासिस्त्रोष्टका ऐंद्रीवैश्वदेवीप्राजापत्सापित्र्येत्यपूपमापूंसचाकेर्यथासरव्यंप्रथमाष्टकाय
क्षापम्पापूंस्थालीपाकपूंअपयित्वाज्यभागा विप्वाज्याहुतीर्जुहोति त्रिपूंशास्वसार छपपातिनिष्क्रतापूं
समानंकेतुप्रतिमुंचमानाः। ऋतंस्तान्वतेकवयः प्रजा नीमर्मध्येछंदसःपरिपतिभास्व॥॥

पास्त्रिंशत्तिथयः स्वसारः भगिन्यः। नाश्चाष्टकायाउपसतीपंतिगच्छंतिहविर्भागिनः नीस्वाहा। हरणाध्यामुल्पत्वादष्टकाय
साद्वारात्यापित्रानुवंतीथेत्यर्थः। किंभूताः निभूतस्तुद्धसमा भंतुल्पाकेतु विंद्रवद्ध। दिव्रूपंमतिसुनगानाः धारपंस
भूत्सहेमंतादीनृतन्वतेसंभूय विस्त्रादपि। पुनःकिंभूताकवयः अ तदृर्शिनाः प्रजानंतीः पूर्वकालस्वरूपंजानानाः
छा तन्वतेव्यापकत्वाच्छेदेन रः तेस्यमध्येपारपतिन्यावर्त्तते॥ कीदृश्यः। भास्वतीदीप्ति नसः। ताभ्यः स्वाहाम
हुतमाणः स्विविसर्वत्रसमानम्॥ ॥

पारात्राज्योति तान्आप्यायनद्यानुऊर्जदिकत्री। नक्षत्रप्रचुरावा। देवीदेवतारूप॥ संसारचक्रेक्रीडंतीति। वा। नभत्रा
कारांश्रातिमुचतेआवृणोति। एतेनस्वरूपंव्याख्यातम्। सूर्यस्यव्रता निदिवसो। चितकर्माण्यव्यावर्तोणो तिनप्रवर्तंतेइत्यर्थः।
यस्पारात्र्यांपरा वीमावादयः। अस्यामानुः पृथिव्या उपस्थेउपरिस्थिते वस्तुविशेषणपश्यंति॥ द्यौः पिता पृथिवीमातेति
श्रुतेः किंभूताः पशवः। नानारूपाः विडालाद्यनेकभेदभिन्नाः। जायमानाः उत्पद्यमानाअपि। जन्मादिनमारभ्येत्यर्थः॥ २॥
॥ ॥ एकाष्टकाचतुर्थ्यायावर्षासुप्रसिद्धासा तथायावर्षासुसातध मानाजपसाशास्त्रविहितधर्मेणा भगंश्रेयः आ पाप

ज्योतिष्मतिमुचतेन भोरात्रादेवासूर्यस्यव्रतानि। विपश्यंतिपशवोजायमानानारूपामातुरस्याउपस्थेस्वाहा एक
वृका तपसातप्यमानाजजानमे र्भमहिमानमिंद्रम्। तेनदस्यूञ्सहंतदेवाहंतासुराणामभवद्धवाभिःस्वाहा॥ ॥

विशापरूपं। इंद्रंपरमैश्वर्ययुक्तं। महिमानंमहांतं। अप्रतिहतमित्यर्थः। जजान जनितवती। तेनगर्भेणदेवाइंद्राद्यादस्यूस्पून्श्री
पक्षान्व्यसहंतपराजितवंतः। यद्वातान्विशेषेनस्वप्रहारंअसहंयंत। अंतर्भूतो भापिन्र्बोद्धव्यः। यश्चगर्भः शाची।
भिः स्वनुष्ठितकर्मभिः असुराणमपकारिणांशत्रूणां हंता हिंसको भवतु अ नूतशावातिकर्मणि। नाधेयंग

यामाध्यापौर्णमास्याउपरिष्टादष्टका तत्राष्टमीज्येष्ठयासंबध्यते। साप्येकाष्टके व्याचक्षते॥ अप्याष्टकास्वा भनि...
प्रसह। हेरात्रेः पूपमात्मगुणेः कृत्वा अनुजां वानीयसीमपिमां अनानुजां। न अनुजा अननुजाता अनानुजां। दीर्घरित्वा
स्सः। ज्येष्ठां अकर्त्तितिं वत्सः। अहं वसत्संयुष्मत्कृन्मसुपकारायथार्थं विदंती। किर्त्तयंतीएतत् अनानुजा त्वमान्विच्छेश्चि
र सिध्परं ये। यथास्यपजमानस्यसुमतोशोभनमितित्रदानेभूया। सं भवेयम्। तथापूयमप्येवं विधा भवेया किंतु। युष्मान्प्र
तिब्रवीमि। वोयुष्माकंमध्ये अन्यारात्रयः अन्यां रात्रिआति अतिम्पमाप्रयुक्तप्रतिपक्षा। भूत्वायजमानकार्यमाविच्छेदनु

अनानुजामानुजाम्मामकर्त्तसिसंवदंसन्विच्छएतत्। भूयासमस्पसुमतौयथापूपमन्या वो। अन्यामतिमाप्रयुक्त॥ ॥
स्वाहा॥ अभूत्ममसुमतौ विश्ववेदा आष्टप्रतिष्ठामविदद्धिगाधम्। भूयासमस्पसुमतोयथापूपमन्यामतिमाप्रयुक्तस्वाहा॥ ॥

मिथोनुरागिण्यो भूत्वायजमानकार्यस्समाधयथित्यर्थः॥ ॥अभूदित्यादित्यादिनापुनस्ताः प्रत्याह। हेभगिन्यः। ममसुमतौ
शोभनिष्ठायां वर्त्तमानोयजमानः विश्ववेदाः सर्वधानो भूत्भवतु। विश्वानिसर्वाणिवेदांसिशाना तिवायस्यसः। किंप्रतिष्ठां
सम्यकस्थितिउत्कर्षं वा आष्ट अश्नुताम्। गाधं वा भिलाषजातं अर्थं अविदत् विंदतु। हिशब्द एवार्थे। भूयास मित्या
युक्तार्थम्॥ ॥

याः पंचरात्रीः षीःयुषसोनुगताः तत्स्वरूपमाह यवंदोहाः। यजमानस्याधिकारादिरूपादोहादोस्यायासांता॥ ॥तथागोसंवत्सर
या। त्मिकाम्। पंचनाम्नींसंवत्सरपदि वत्सरेदा वत्सरेद्धत्सर वत्सरा एवाम्। अथवा। नंदा भद्रा वसुरभी सुशीला सुमना स्तथे ति
शिवधर्मे प्रतिपादितनाम्नीम्। यस्याः पंचऋतवोनुगता वत्साः किंचदिशः पूर्वाद्या ताः पंचदशेनस्तोमेन ताः समा
नमूर्द्धासिमानस्तुल्यौतानुयाकर्त्तुप्रथमांताः पदार्थाः कमर्थं ताः। तभ्यास्वाहेतित्युक्तार्थम्॥ ॥पात्रिः ऋतस्यपत्स्यसं

पचस्यु षारनुपंचदोहागांपंचनाम्नीमृतवोनुपंवापंचदिशः पंच दशेनत्ताः समानमूर्द्धाधिलोकमेकं स्वाहाऋत
स्पगर्भः प्रथमाव्युषियामेकामहिमानबिभर्त्ति सूर्यस्यैकाचरतिनिष्कृतेषु धर्मस्येकास वितेका नियच्छतुस्वाहा॥ ॥

स सस्यवाब्रह्मणोवा गर्भः आश्रयः कारणंवाप्रथमा आद्या। सामंप्रात रित्यादित्रथमत्व निर्देशात्। पिषीअं धकारस्यमपनयं
ती। एकाकृत्स॥ अपां जलानांमहिमानंमह। त्वंचंद्रादिरूपं विवर्त्तिधारयतिपुष्णाति वा। या वेकासूर्यस्यर वेनिष्कृतेयुनिम्ने
षु अस्तमयेषु चरतिव्यवहरति॥ एका वश्युक्ता धर्मस्यातपस्यनिष्कृतेषु चरति। तामेकांसवि ता नियच्छतुसुस्वास्वदा
चाकारोतु॥ अष्टकाशेषणवासर्वम्॥ ७॥ ॥

॥५८॥
॥जयराम॥

सौवा एकाष्टकारात्रिर्देनुरूपेण स्तूयते। नुष्टु व्याया प्रथमाष्टकारात्रिः व्यौच्छत् विपरीत वती। उच्छ विपस्रो॥ सा रात्रिः यमे स्थि नेष्ठ्ते सति धर्मेचाजया धेनुः पयस्विनी गोर भवत् अभूत। श्राद्धादिरूपहविः संपादनद्वारायमस्याप्य भीष्टं प्रदा दित्यर्थः। सा नोस्माकं पयस्वीनी अनिष्टदात्री भूत्वा उत्तरामुत्तरां उत्तरोत्तरां समां वर्षया वज्जीव अस्माकं पुत्रपश्वन्नधनादिकामान् पु पूरयत्वित्यर्थः। पुरुषव्य त्यय श्छांदसः॥८॥ पा रात्रिः शुक्रा शोविभ्रता॥ रूप भाव र्षणशीला श्रेष्ठा वाल भसाने भसि स्थितेन ज्योतिषा सहागीगांत् आगता। अतो विश्वरूपा नानारूपा तदेवाहश बलीक ॥ शुक्तहस्तारूणमपनिदेन्।

प्रथमाव्योच्छत्साधेनुर भवद्यमेसा नः पयस्विनी धुक्ष्वोत्तरमुत्तरांꣳसमांꣳस्वाहा। सुक्रऋषभः नभसाज्योतिषा गाद्विश्वरूपा शवली अग्निकेतुः। समानमर्थꣳस्वपस्यमाना बिभ्रतीजरामजर उषआगाः स्वाहा॥ ॥ ॥ ॥

अग्निकेतुः होमार्थमुद्धृतोग्निः केतुः प्रकाशः चिन्हतिलकोवा यस्याः सा। अग्निमद्दिप्रकाशा उषा काले सूर्यतेजः संभेदद्भा भा वति॥ समानं तुल्यं अर्थं प्रयोजनं शोभनतया अपस्यमाना संपादयती। उषः काले पुण्यकर्माणि क्रियते इति। यजमानेजरां तिर्दृष्ट्दीर्घजीवनं बिभ्रता धारयंता। हे अजरे उपः त्वमागाः आगतासि॥ अजरे इति विशेषणस्य सर्वदैकरूपत्वात्॥ यजमानविशेषणं वा॥ ॥ ॥

॥५८॥
॥भाष्य॥

अथोषोरूपायातास्तौति द्वारेण स्वरूपणमाह। इयमुपा आगात्। आगता॥ किंभूत॥ ऋतूनां वसंतादिषणां प्रथमा मुख्या पत्नी पालयित्री। उषः कालादृतोः प्रवृत्तिर्भवति ति प्रथम । पत्नी भापचि॥ ऋतुभिः सहसंधानात् अन्हां वासराणां नेत्री प्रापयित्री। उषसो नानाम नं वाँत्। तथा प्रजानां जनित्री सवित्री॥ निद्रापगमेन जागरणधर्मत्वात्। हे उषः यतस्त्वं एके च सती बहुधा बहुप्रकारेण व्युच्छसि प्रकाशपं। अनेक तु धर्म्मत्वात्। अतः स्वयमजीर्णासिता अन्यत्सर्वं प्राणिजातं जरयसि चयौ विहानक

ऋतूनां पत्नी प्रथमेयमागादह्नां नेत्री जनित्री प्रजानाम्। एका सती बहुधोषो व्युच्छस्यजीर्णा त्वं जरयसि सर्वमन्यत्स्वाहेति स्थालीपाकस्य जुहोति शांता पृथिवी शिवमंतरिक्षꣳ शं नो द्यौरभयं कृणोतु। शं नो दिशः प्रदिश आदिशो नो होरात्रे कृणुतं दीर्घमायुर्व्यश्नवै स्वाहा॥ ॥

करो चीयात। यास्यामः। वपसोपवयाद्धा। अथवा रविरश्मकर्दंबप्रसारेण स्वयं जीर्णासिता अन्यत्सर्वं निमेषादिसंवत्सरांतकालाच्च पवजातं जरयसि अपनयसि। तथा च यास्कः। रात्रेर्जरयित्वा जारः स्त्तपइति। ततस्स्थालीपाकेन शांता पृथिवीत्यादिनो मंत्रचतुष्टयेन चतस्र आहुतयः क्रमेण। अथ मंत्रार्थः तत्र तत्रैयाणां प्रजापतिः पङ्क्तिर्गिगोक्ता होमे। शांता सुखस्वरूपा पृथिवी नोस्माकमभयं कृणोतु तथा शिवं मंगलमंतरिक्षं। यथा शं सुखरूपा द्यौरपि कृणोतु तथा दिशः प्राच्याद्याः प्रदिशो चांतरदिशः। आदिशः सर्वा नोस्माकं शं कृणोतु॥ ॥ ॥ ॥

॥५८॥
॥जयराम॥

आपोजलानिमरीचीः मरीचयः मेप्रदेहगेहादिसर्वंपरिर्पानुरक्षंतु।धाताअपांधारयितासमुद्रः।सिंधुः मेइतिपदंतत्र अतः सर्वत्रसंबध्यते।तेनमेममपापंवृजिनंअपहंतुदूरीकृत्यनाशयंतु।कीदृशंपापम्॥तदेवप्रपंचयति।भूतंव्यतीतं भविष्यदागामि।ततविश्वंपापंअलंततनिःकृतानुनात्वितियावतत्कृतास्छेदने।यद्वा।भूतंदक्षादिभुव्यतातं भविष्यञ्चते ष्वेववर्त्तनंअ।नीष्टंधानादिनिकरं विश्वंसर्वंभिक्तं ततः।अनवद्धत्रंकरोतु।ततएतैरनुगृहीततस्यमेब्रह्मा वेदः अभि गुप्तः।श्रुद्धश्रवणादिनानयेहतोस्तु।ततोभिगुप्तेनवेदनाहंसुरक्षितः धर्म्मनिष्ठानेतिः प्र हंस्यानवचम्।सर्वैर्वासुरक्षितः।

आपोमरीत्वाः परिपांतुसर्वतो।धानासमुद्रोअपहंतुपापम्।भूतंभविष्यदकृतद्विश्वमस्तमेब्रह्माभिगुप्तः सुरक्षितः स्याम्‌ स्वाहा।विश्वेआदित्यावसवश्चदेवारुद्रागोप्तारोमरुतद्विश्वमस्तुसंतु।उर्जंप्रजाममृतं दीर्घमायुःप्रजापतिर्मपियामेष्ठीदधातुनः स्वाहाष्टकायैस्वाहेति॥ ॥

॥२॥ विश्वेदेवास्त्रयोदशआदित्याद्वादश।वसवोष्टौरुद्राएकादश।मरुतोदेवविशेषाएकोनपंचाशत्।एतेनोस्माकंगोप्तारो रक्षितारः संतुभवंतु।परमेष्ठीप्रजापतिश्चमपीउर्ज्जमन्नंप्राणंचलंवा।प्रजांपुत्रादिरुपामअमृतंअमरणंधर्म्मत्वं।परमा नंदंचा।तथादीर्घमायुश्चिरंजीवितंचदधातुसुस्थितंकरोतु॥३॥अष्टयेस्वाहेतिचतुर्थिमाहुतिंहुत्वा येनेद्रापस्वाहेसे कामाहुतिंहुत्वो भयाः स्विष्टकृत्॥ ॥इतिप्रथमाष्टका॥ ॥

॥५९॥
॥श्रीः॥

मध्यमाष्टकापोषस्यकृष्णाष्टम्यां।सावगवागोपशुना भवति।तस्याश्चकल्पश्चुपरिष्टाद्वक्ष्यते॥ ॥तस्यैवपांनांभिस्थाच मविशेषंजुहोतिबहवपामितिमंत्रेण तस्यार्थः।तत्रादित्यास्त्रिष्टुप्‌जातवेदाचपाहोमे।वहप्रापयाशेषस्पष्टं॥ ॥पुनरवदा नहोमोविश्वेभ्योदेवेभ्यः स्वाहेसकाहुतिकः।वैश्वदेवीनिसंज्ञाबृानात्।श्वः स्वबसिामष्टका।ताश्वस्तनेहनिअ ष्टकास्तु पार्श्वेस सव्यपर्मिंसिंमादायपरिवृत्तेसर्वतआच्छादितेआवसथ्यागारेपिंडपितृयज्ञवत्कर्मभवति।इयास्तु।विशेषः स्त्री भ्यश्च भ्यश्वापिपिंडान्ददाति॥ ॥कृ षुस्त्रीपपिंडसमीपरवातगर्त्ते सुरयाविहितमपेन।पर्वतोनतपेणाहेतुभिः स

मध्यमागवातस्यैवयांजुहोतिवहवणंजातवेदः पितृभ्यइतिश्वोन्वष्टकासुसर्पसांपार्श्वेस सव्याभ्यापरि वृत्तंपिंडपितृयज्ञवत्स्त्रीभ्यश्चापसेवनंचवक पु स्यातर्पणेनचांजनानुलेपनंस्रजश्चाचार्यमितेवासि भ्यइच्छन्म. वर्षेवनुराशयाशाकाष्टका॥३॥अथातः शालाकर्मपुण्याहेशालाकोरयेत्स्पात्रअवटमन्दिु होसध्रुनायभौमायस्वाहेति॥ ॥

कुंभिः रूपसवृमं पिंडेषुअंजनानुलेपनस्रजश्चददाति॥ ॥आचार्यायतथातेवासिभ्यः शिष्येभ्योनपसेभ्यइच्छयाददाति॥ मधौवैद्धा वर्षेचितुरीयाशाकाष्टका॥भवतीतिषूवः॥३॥अथातः शालाकर्म।वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः॥शालागृहमित्येनर्थे तरम्।लावपुण्याहकार्य।पुण्याहग्रहणंचादगयनापूर्णमापापक्षेयोरनादाराथम्।तस्याशालायायोपरस्तमभिजुहोति।अवुसंक्र रत्वातत्र सवदहोमः।मलापस्चिवलावैचपमल्लंस्तंभानाम्।धवलाटहेहेतुचतुर्ध्विदुडावटहोमे।अच्युताकोणशिलास्थानेषुहोमः॥ स्तंभस्थानीयत्वाच्छिलानाम्।तत्रहोममंत्रः।अच्युतायेति।अस्यार्थः।अतन्नप्रजापतिरनुष्टुप्।इंद्रोचरहोमेअच्युतायत्प्र

।। ६१ ।।
।।लयराम।।

इमामुच्छ्रयामि सेवना दिमंत्राणां विश्वामित्रः ऋषिः क्रमेण त्रिष्टुप्पङ्क्तिः जगत्यनुष्टुभः छंदांसि वास्तोष्पतिर्देवता शालानिर्माणे विनियोगः। इमां शालां धारणार्थं उच्छ्रयामि उत्थापयामि। किंभूताम्। भुवनस्य भुवि लोकस्य भुवने भुवनैकदेशवर्तिनो गृहस्य वा नाभिं आधारम्। वसोर्धारां धनस्य धारां स्तुतिं धरित्रीं च।। वसूनां गोमहिष्यश्वसुवर्णरत्नादिविविधानां प्रतरणीं प्रसारणीमिति यावत्। इहैवात्रैव धुवां शालां गृहं निमिनोमि स्थापयामि। कीदृशीं शालां ध्रुवां स्थिरां। इयं च शाला क्षेमे निरुपद्रवे प्रदेशे घृतं सुखं उक्षमाणा सिंचंती अस्मात्प्रापयंती तिष्ठतु स्थिता भवतु।। ।। हे शाले त्वं अश्ववती अश्वयुक्ता गोमती गोभिर्युक्ता सूनृतावती प्रियसत्यवाक्यवती। उच्छ्रयस्व उत्थिता भव।। किमर्थम्। महते सौभगाय भाग्योदयाय। हे शाले त्वा त्वां अधितिष्ठाय शिशुराक्रंदतु बालकः क्रीडतु

त्वं नमुच्छ्रयामि मामुच्छ्रयामि भुवनस्य नाभिं वसोर्धारां प्रतरणीं वसूनाम्। इहैव ध्रुवां निमिनोमि शालां क्षेमे तिष्ठतु घृतमुक्षमाणा।। अश्ववती गोमती सूनृतावत्युच्छ्रयस्व महते सौभगाय। आ त्वा शिशुराक्रंदत्वा गावो धेनवो वाश्यमानाः।। आ त्वा कुमारस्तरुण आ वत्सो जगदैः सह। आ त्वा परिस्रुतः कुंभ आ दध्नः कलशैरुप।। ।।

सहाशेरतां कुर्वंतु जातावेकवचनम्। अथवा बालाः क्रीडार्थं परस्परमाह्वयंतु।। यथा धेनवः प्रसूताः गावो प्रसूताश्च वाश्यमाना आक्रंदंतु रति क्रियां विपरिणम्य संबंधः।। ।।आ त्वा त्वाम् अधिप्रेत्य तरुणः समर्थः कुमारो बटुः आक्रंदतु वेदघोषं करोतु। एवं वत्सः स्तनंधयाः स्तनपानार्थमाक्रंदतु मातरमाह्वयतु। जगदैरनुगैरश्चैः सह। तथा परिस्रुतः उत्सिच्य कुंभो दध्नः कलशैः दध्यादिकलशैः। सह उपसमस्समीपे पूर्ववत् आक्रोशतु। एते युक्ता भवेत्यर्थः।। ।।

।। ६० ।।
।।भाष्यं।।

पुनः पिता त्वां प्रार्थयते क्षेमस्यपति हे शाले सुभगे सुंदरि। सुसमृद्धदेवा त्वं नोऽस्मभ्यं रयिं धनं धेहि देहि। अस्मासु धारयति वा। किं विशिष्टाम्। क्षेमस्य रक्षणस्य पत्नी स्वामिनी। बृहती स्वरूपेण गुणैश्च महती। सुवासा शोभनेन वस्त्रादिसमृद्ध्या शोभनं वसनं निवसनं येषां सा। हे शाले नोऽस्मभ्यं सुवीर्यं शोभनवीर्यं शक्तिं पुष्कलं प्रजाहेतु वा धेहि दधातु पि विशेषणं वा। दानादिसुक्तशक्तियुक्तं धनं देहीत्यर्थः। किंच। नोऽस्मान् अभिअभितः अस्मासु सर्वभावैन रयिः धनैः पूर्यतां पूर्णाः क्रियंताम्। धनेनास्मान् पूरयेत्यर्थः। किं विशिष्टा रयिः अश्वावत्। अश्ववती गोमत् गोमती। ऊर्जस्वत् रसवती वि ... तान्वे। वनस्पतेः पर्णमिव। यथा वनस्पतेः पर्णानि वसंतादौ

क्षेमस्य पत्नी बृहती सुवासा रयिं नो धेहि सुभगे सुवीर्यम्। अश्वावद्गोमदूर्जस्वत्पर्णं वनस्पतेरिव। अभि नः पूर्यतां रयिरिदमनुश्रेयो वसान इति चतुरः प्रपद्यते ऽन्तरतो ऽग्निमुपसमाधाय दक्षिणतो ब्रह्माणमुपवेश्योत्तरत उदपात्रं प्रतिष्ठाप्य स्थालीपाकं श्रपयित्वा निष्क्रम्य द्वारसमीपे स्थित्वा ब्रह्माणमामंत्रयते ब्रह्मन्प्रविशामीति ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशात्यृतं प्रपद्ये शिवं प्रपद्य इति।। ।।

पूर्यतां तथा। एकत्वमत्र ज्ञातव्यं।। यद्वा अश्वावदित्यादीनि पर्णविशेषणानि। अश्वावत् अश्वव्यवहारयोग्यमित्या दिबदंस्थानं वसानः। अधिवसन् अहं पूर्यतां पूर्यैः पूर्णो भवानीत्यर्थः। अधिवसानेमपि परिपिपूर्यतामिति वा।।१।। इति शब्दः ब्रह्मोपजय संबंध्यते। तत्रत्वात्। इति चतुरः एवं चतुरः स्तंभानुच्छ्रयति। इत्येतन गृहे तु शिलान्यासे एवैतेन मंत्रेण। ब्रह्मोपवेशनग्रहणं तु दर्शादौ वसरस्थाय नार्थम्। प्रणीताद्योधिकमेतत्। प्रविशा ब्रह्मानुज्ञातः प्रविशति। ऋतमिति मंत्रेण। तदर्थः सुगमः। तत्र मेष्टीयजुः शाला तत्प्रवेशो।। ।।

आज्यसंस्कृतेप्यत्यवसरविधानार्थमाज्याहुतीनां ॥ ततआधारादि। अपराश्चतस्रो वास्तोः पतेरित्यादिचतुर्भिर्मंत्रैः। तदर्थः। तत्र वास्तोष्पतेरित्यादिवतसृणां च सिष्टस्त्रिष्टुप् इंद्रोन वशालायामाज्यहोमे। वसतेर्निवासकर्म्मणीतिनिरुक्ताद्वास्तुगृहं। तस्यवास्तोः पतेस्वामिनूर। वास्तोष्पतिर्गोपितिरितांद्रपर्यायः। अस्मान्रक्षितुंप्रतिजानीहिप्रतिज्ञांकुरु। शकुविसर्थः। कथमस्वावेशः स प्रवेशोनोस्माकंनवाभवादीर्घस्छीदसः। अस्मानुत्तमान्विधायप्रतेशायेत्यर्थः। किंच। अनमीवः अमीवेपापंरोगोवातद्विरोधी॥। किंच। यत्किंचिद्वयत्वात्वाईमहेप्रार्थयामहेतद्वस्तुजातप्राप्यतस्मान्जुषस्वप्रीणयस्वाप्राप

आज्यः संस्कृतोहरतिरित्याज्याहुतीलाएराजुहोतिवास्तोष्पतेप्रतिजानीह्यस्मान्स्वावेशोअनमीवोभवानः यत्वेमहेप्रतितन्नोजुषस्वशन्नोभवद्विपदेशंचतुष्पदेस्वाह॥ वास्तोष्पतेप्रतरणोनएधिगयस्फानोगोभिरश्वेभिरिंदो। अजरासस्तेसख्येस्यामपितेवपुत्रान्प्रतिनोजुषस्वस्वाहा॥ ॥

यस्वांप्रापस्वेतिवा। प्रार्थथानानस्मान्प्राणयित्वात्वमंपित्रीतोभवेसर्थः। किंवानोस्माकंद्विपदेमनुष्यवर्गेसुमंगलस्वरूपोभवाच्चतुष्पदेपशुवर्गायिशं "सुखरूपोभव। स्वाहाकारोमंत्रावसानज्ञापनार्थप्रदर्शितः सर्वत्र॥ ॥देवास्तोष्पतेत्वमस्माकंप्रतरणः आपन्निस्तारकः एधिभवः किंभूतानांगोभिर्गवादिभिर्द्विपाफेः। अश्वेभिरश्वादिभिरेकशफैर्युक्तानाम्। किंच। हेइंद्रोपरमेश्वर। गयस्फानः प्राणवर्द्धकश्चैधि। प्राणो वैगयः इतिश्रुतेः। किंच। तेतवसख्येमैत्र्यांसतिवयमजरासः अ णसंपारोमभूयास्म। पुत्रान्प्रतिपितेव व वामस्त्वंनोस्मान्प्रतिजुषस्वप्रीतोभव॥ ॥

हेवास्तोष्पतेतनवशग्मयासुखरूपया। शीवंशग्यमितिसुखनामंमनी। संसदासभयासक्षीमहिसंबध्योमहिवयमचवसमद्रयो। किंभूतया। रण्वयाशास्त्रीयरणंनंउपन्यासंकुर्वणारण्ण्वतया। गातुमगत्यायज्ञवत्या। अथप्रधानयान। त्वंवनोस्मान्स्वस्तिभिः अभिष्टफलैः सदापातआप्यायरक्षत॥ ३ ॥ हेवास्तोष्पतेइंद्रत्वंअमीवहापापरोगपाडादिनाशकोपतः। अतोनोस्माकंसखाइहामुत्रबंधुरोधिभवा। किं। कुर्वत्। विश्वाविश्वानिब्रह्मादिस्तंचपर्यंतानिरूपाणिशरीराण्याविशत्। संस्वोसुसर्व

वास्तोष्पतेशग्मयासंसदातेसक्षीमहिरण्वयागातुमत्या। पाहिक्षेमउतयोगेवरन्नोयूयंपातस्वस्तिभिः सदानस्वाहा॥ अमीवहावास्तोष्पतेविश्वारूपाण्याविशन्। सखासुसेवएधिनः स्वाहेतिस्थालीपाकस्यजुहोत्यग्निमिंद्रंबृहस्पतिं विश्वान्देवानुपह्वयेसरस्वतींचवाजींचवास्तुमेदत्तवाजिनःस्वाहा॥ ॥

शरीररूपेणस्मास्वनुकूलोभवेत्यर्थः। किंभूतः। सुसेवः शोभनसुखहेतुः॥ ॥अग्निमिंद्रमित्यादिपाणविश्वामित्रोनुष्टुप्लिंगोक्ताहोमे। अहमग्न्यादीन्देवान्हविर्ग्रहणायउपह्वयेमपसमापमाह्वयामिनकेवलमेताएन्सरस्वतींवाचंवाजींअन्नमयींसीतांवाहेअग्न्यादयोदेवायूयंआगत्यमेमत्स्यंवास्तुगृहंदत्तद मममदायत्तंकुरुतेत्यर्थः। किंभूताः। वाजिनः अन्नवतः वेगवंतोवा। अनेनोत्तरमंत्राअपिव्याख्याताः॥ ॥

विरोधेस्तव्यंतेएतान् पर्णदीनुपद्धयेइसनुषंगः। उपद्रूवतांप्रपद्येशरणंव्रजेः। गदैरनुचरैः सहव मानान्॥ ।तत्रवेशाउषसं। दे वा द्योतना। यिकाम्। महापथां। अनेकसर्गविद्भुसुरवामित्यर्थः॥ ॥ इदंवा। स्तुस्योनंसुरवसेव्यंसुरवरूपत्वात्। शिवंकल्याणरूपत्वा त्। शिवंकणरूपम्। शांतचा। वा वास्तुकगृहंमस्य॥ दव ब्रह्मप्रजापतावेदब्राह्मणोयुवादत्तंप्रपद्धनं। हेसर्वदेवताः पूयमपिचकारा दक्षेति

सर्पदेवजनान्सर्वान्हिमवंतंनगेश्वरम्। वसूंश्चरुद्रान्। दित्यान्नाशानंजगदः सहाएतान्सर्वान्प्रपद्येहंवास्तुदमेदत्त वाजिनः स्वाहा॥ पूर्वा मपरा वोनोमध्यंदिनासह। पदोषमर्द्धरात्रं व्युष्टांदेवां महापथाम्। एतां सर्वान्प्रपद्ये हंवास्तुंमेदत्तवाजिनः स्वाहा॥ कत्तरिं वा चिकत्तरिं विश्वकर्माणमिमोषधी। श्वचनस्पतीन्। एतान्सर्वान्प्रपद्यातेहं वास्तुमेदत्तवाजिनः स्वाहा॥ धातारंवा विधातारनि नोनांच तिंसहाएतान्सर्वान्प्रपद्येहंवास्तुमेदत्तवाजि नः स्वाहा॥ स्योनंशिवमिदंवास्तुदत्तंब्रह्मप्रजापती॥ सर्वाश्चदेवताः स्वाहेतिप्राशनं॥ तेकांस्चेसंभारानो योदुंबरपलाशयनिससुराणिशाद्वलंगोमयंदधिमधुघृतकुशान्यवश्चासनेोपस्थानेषुप्रोक्षेत्॥ ॥ ॥

द तिक्रियविपरिणामः स्वाहेतिप्राशुक्तम्॥ ॥कांस्येकांस्यपात्रेसंभारानुदुंबरस्येत्योदुंबरपर्णोलोदीनउप्पसस्थाप्य। तत्रौ दुंबरपत्राणिससुराणिक्षीरेणासुरयाचाप्तानि। नोरूपहारेश्वास्तनेषुगजदंतादिनिउपस्थानानिदेवतायतनादीनिचप्रोक्षेत् आसनान्युपस्थानानिचवास्तुशास्त्रप्रसिद्धानिन्शालाभवन्यवा॥ ॥ ॥

पूर्वेसंधौकुंद्योरो अभिमृशतिस्प्रशातिश्याच्छत्वेतिमंत्रेणा। तस्यार्थः। तदादिचलुर्णांप्रजापतिर्यजुर्लिंगोक्ताः स्पर्शनि। हेशाले त्वांतांपूर्वेसंधौश्रीलक्ष्मीः कीर्तिश्चगोपायंतां। एवंमुत्रापिव्याख्येयम्॥ ॥ दुर्कतेजः प्राणनमस्तेः सूनृतानुरोमनावाक्। ॥ निष्क्रम्यगृहीद्वही निर्गत्यदिशउपतिष्ठतेते तिकेनोचमेत्यादिभिर्मंत्रैश्चति मंत्रमद तदर्थः।

पूर्वसंधावभिमृशतिश्रीश्चत्वायशश्चपूर्वेसंधौगोपायेतामितिदक्षिणेसंधावभिमृशतियज्ञश्चस्त्वादक्षिणावदक्षि णेसंधौगोपायतामितिपश्चिमेसंधावभिमृशत्यन्नंबलात्राह्मणाश्चपश्चिमेसंधौगोपायेतामित्युत्तरेसंधावभिमृश त्यूर्वाजित्वासूनृताचोत्तरेसंधौगोपायतामितिविश्रम्यदिशउपतिष्ठतेकेनावमासुकेतापुरस्ताद्गोपायतामित्यग्नि र्वैकेतादित्यः सुकेतातौप्रपद्ये ताभ्यांनमोस्तु तौमापुरस्ताद्गोपायतामित्यथदक्षिणतोगोपायमानंचमारक्षमाणंच दक्षिणतोगोपायतामित्यहवैगोपायमानंरात्रीरक्षमाणातेप्रपद्ये ताभ्यांनमोस्तु तेमादक्षिणतोगोपायतामित्यथप श्चाद्दीदिविश्चमाजागृविश्चपश्चाद्गोपायेतामित्यन्नंवैदीदिविः प्राणोजागृविस्तौप्रपद्येताभ्यांनमोस्तु तौमापश्चाद्गोपायतामित्यथो त्तरतोस्वप्नश्चानवद्राणश्चोत्तरतोगोपायेतामितिचंद्रमावास्वप्नो वायुरनवद्राण स्तौप्रपद्ये ताभ्यांनमोस्तु तौमोत्तरतोगोपायतामिति॥ ॥ । । ।

सुगमः। तत्र वरुणां प्रजापतिस्त्रिष्टुप्लिंगोक्ताउपस्थानेगोपायतामित्येतेतसदावृत्तिर्गोपायनस्या। नोष्टत्वेनात्याहास्त्व नार्थः॥ ॥

॥६३॥
॥जयराम॥

निष्ठितान्निष्पत्रां प्रपद्ये प्रविशामि धर्मस्थूणाराज मितिमंत्राभ्याम्। तदर्थः। तत्रद्वयोर्ब्रह्मा जगतीबृहत्यौ। लिंगोक्ताः प्रवेशने। धर्मस्थूणां राज धर्मयुक्तं स्थूणाराज्यमद्भुता स्थूनानाम्। श्री स्तूपं लक्ष्मीस्वरूपं। बलदंडिकारूपस्त्रीयुक्ताम्। आगारे हि सैषो वध्यते। स्तूप स्वरूपाभिधानम्। अहोरात्रे तदेव तद्द्वारं फलकेद्वारकपाटे। लोकालोकरूपत्वात्। इंद्रस्य इमे गृहाः। इंद्रदेवत्वात्। वसुमतः धनिनः। वरूथिनः रक्षकाः। बहुप्रजा रोगा। तानेतानहं प्रपद्ये अधिवसामि। प्रजया पुत्रादिरूपया सह। पशुभिर्गवादिभिश्च सह॥ ॥ यत्किंचिन्मेमम वस्त्वस्तितेन सह वास्तोष्पतिनोपद्रुतः सन्नहं शालत्वां वचा प्रच्चोकिम्। नोस्मान् गृह्णा र

निष्ठितां प्रपद्ये धर्मस्थूणाराजः श्रीस्तूपमहोरात्रे द्वारफलंके। इंद्रस्य गृही वासुमंथातो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये सह प्रजया पशुः सह॥ यन्मे किंचिदस्त्युपद्रुतः सर्वं बीगपासखायस्ताद्युसंवृतः। तां त्वा शालेरिष्टवीरा गृहान्नः संतु सर्वत इति ततो ब्राह्मण भोजनम्॥४॥ अथातो मणिकावधानमुत्तरपूर्वस्यां दिशि यूप वद् वटं खात्वा कुश॥ नास्तीर्याक्षतानारिष्टकांश्चान्यानि वाभिर्मंगलानि॥ ॥

गृहस्थानप्राप्य सर्वं देवा इमे गृहा वा अरिष्टवीराः अरिष्टा निराधिव्याधयो वीराः पुत्रादयो यस्तथा संतु सर्वतः सर्वभावेन। किंभूतो हं। सर्वगणसखायसाधुसंवृतः। सर्वेगणा रिपुवर्गाः सखाय मित्रसमूहाः यस्य सः। साधुतया अन्यैः साधुभिर्वसिं वृतत्राश्रितः॥ ततरत्युक्तार्थः॥४॥ अथ मणिकस्य अलिंजरस्यावधानं स्थापनं। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः। अग्नेरुत्तरपूर्वस्यामाशायां दिशि। यूपवदिति दिवस्पत्वेय हानं। आदेनारी इत्यवटखाननम्। तेतत्र कुशास्तत्म्। अक्षदीनां वपेक्षयः तत्र मंगलानि हरिद्रा दध्यादीनाम्॥ ॥ ॥

॥६३॥
॥जयराम॥

न। स्मिन्नवटे मणिकमिनोति स्थापयति। समुद्रोसास्य दिनाशं ऊर्मयोभूरिस्यं तेन मंत्रेणा एतदंतं नामयो। भूरित्यनुवाकशेषेणेति च क्षमापालात् अपोरेवता रितिमंत्रेण आपो हिष्ठेत्या दिति सृभिश्चापस्तत्र सिंचति प्रक्षिपति तिसृस्यार्थ आपो रेवती तिपरमेष्ठी त्रिष्टुप् आपो ज्याम सेवने हे आपः पूपरेवतीः धनवत्यः हि यस्मात् यूयं वस्वः वसुनो धनस्य क्षयथ। निवास भूताः सुनवथा। किंच भद्रं श्रेष्ठं क्रतुं पस्ता। वि। न्नीथ। अमृतं धारयथ। अमृतस्य ब्रह्म वा विभृसमधारयथा। किंच। रायो धनस्यास्य पत्यं शास्य मना पसस्य

तस्मिन्मिनोति मणिकं समुद्रोसा सप आसिंचत्सापो रेवतीः क्षयथा हि वस्वः क्रतुं च भद्रं विभृथामृतं च। रापश्च वस्च स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणते चयो धादित्यापो ह्येति सृभिः स्ततो ब्राह्मण भोजनं॥५॥ अथातः शीर्षरोग भेषजं पाणा प्रक्षाल्य भ्रुवौ विमार्ष्टि चक्षुभ्यां श्रोत्राभ्यां गोदानाच्छुबुकादधि। पक्ष्य यूत्रार्षण्य रराटा द्विवृहामी मिति॥ ॥

पत्नीः स्वामिन्यो यूयमदद्दानुं समर्थः। तत्। युष्मस्वंरूपं गृणते स्तुवते सदस्वनादेवी क्षय आयुः धात्दधातु दधा त्वि सिंसर्पिः॥५॥ अथातः शिरोरोगस्य भेषजं निवर्त्तकं। वक्ष्यत इति सूत्रशेषः प्रक्षालिताभ्यां सव्यासव्याभ्यां भ्रुवोः सव्यसव्ययोर्पिथ्यो मंमार्जनं युगपत् चक्षुर्भ्यामिति मंत्रेण। तस्यार्थः। तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् वासुरयाकरणो चक्षुरादयो गेभ्यः अधिसकाशादिमयक्ष्मरोगविशेषा शीर्षण्यं वंशीर्षण्य विवृहामि पृथक्करोमि निराकरोमात्यर्थः। त- गोदानं शिरोदेशः स्तुबुकमरराटं ललाटम्॥ ॥

॥६३॥
॥जयराम॥

अर्द्धवेद्धीरोगो ण्यद्यतेतदापिपाणीत्रेखाल्यपाडितेभूपार्श्ववर्त्तिनाहस्तेनतद्धमार्ज्जनं अव भेदकेतिमंत्रेण। तस्यार्थः। तत्र
प्रजापतिरनुष्टुप्विरूपाक्ष। अपाकरणे। अव अव वा नेहतं मं भेदयति विदारयतीति ॥ हे अव भेदक। विरूपि विद्दतो अ
क्षिणी यस्मादितिहेविरूपाक्ष। श्वेतपक्षेत्यादीन्यवर्थः संबोधनानि। जो एवंभूतशिरोरोग अस्यरोगिणः शिरः मानासि
तत्वत्रासतहत्तोपयुक्तंमाभूत्। यद्वा। भेवानस्यशिरोमासांतापपचितिरितिएवंकृते हिनिश्चितं क्षम्यः क्षमाहेयिं भवति।
एतानार्द्धशीर्षरोगस्वरूपंप्रतिपादितम्॥१६॥ उतूलो विवाशोदासः तस्यपरिमेहो वशीकरणाय। विषकः। वक्ष्यतइतिसूत्रे

अर्द्धवरवभेदकविरूपक्षे श्वेतपक्षमहायश ॥ अथो चित्रपक्ष। शिरोमास्या भिताप्सीदितिक्षेम्योहो चभवति ॥१॥
उत्तूलपरिमेहः स्वपतेजीवविषाणेस्वमूत्रमासिच्यापसल विचिः परिषिंच। न्परीयात्परित्वाग्निरेरहं परिसानुः
परिधसुः। परिपित्रोश्च भ्रात्रोश्वसरव्येभ्यो विमृजाम्यहमूउत्तूलपरिमीटो गमिष्यसीति॥ ॥

शेषः॥ स्वपतोदासस्योपचारः। जीवतः पशो विषाणेसृगेस्वमूत्रमासिंच्यतेनेवदासं अपसल्ल वित्रप्रदक्षिणांपरिषिंचन्
त्रिः त्रिवारंपरिक्रांतं ध्यंविंशिष्टं तंयांसृजामिंपासरिस्वेतिमंत्रेण। तस्यार्थः। तत्रप्रजापतिरनुष्टुप्वायुःसे वन्नो। जो उतूल
त्वात्वांगिरेः पर्वतादपिपरिक्रान्तस्य विशिष्टतमास्रजामिमप्यनुरक्तं करोमि। मंत्रादिभिश्च। तत्रभगिनभ्रात्रोमातापित्रो
श्चेतिषष्ठ्योपचम्यर्थे। परिशाबावृतिर्मंत्रश क्तिहाद्यायसरव्येभ्यः सखिभावमापन्नेभ्योपि। पारमीएं मंत्रशारपासेव
नरूपेः पाशोर्वद्धइत्यर्थः शिष्टमूस्पष्टम्॥ ॥

एवंपरिमीटोपिपुनर्यदिश्रम्यात्तदोपयांतरसहादावाग्निमुपस्थाप्याश्रागंतुंत्वाश्चनुत्त्वा धनुदशाङ्कुसंतेधतात्का। निकुरोद्धा
निकुर्रांकुटलानित्रीणित्राणिजुहुयातपरित्वाद्धलनरतिमंत्रणातस्यार्थः। तत्रपरमेष्ठी अनुष्टुप्इंद्रोहोमे। जो हल्ल वंचल
इंद्रस्यइश्वरस्य वारूधपात्रंतात्से वकः स्वामिभक्तः स्यादित्येवरूपात्परिसमंततो। निर्वृत्तनिगत्सस्थित। अथ अतः
त्वात्वाद्धलनोपमश्निरिद्रपाशात। तेनैवसित्वा वद्धा अन्यतचमनसिस्थिमनर्थकारिभूतविशेषमुक्तामोवयित्वाम
त्यमामाश्रयिनुश्वानपतआनयनुमाद्रायत्तकोत्विसर्थःयद्याद्धलनिचेपुः। वत्तावर्तिमारक्षितारइंद्रवारूधोवेदापनसः

सपदिश्रम्यादावाग्निमुपसमाधायधतात्का। निकुरोद्धानिजुहुयात्परित्वाद्धल निर्वृत्तेरवारूधः इंद्रपात्रे
नेसित्कामतस्य मुक्ताधान्यमानयेदितिक्षेम्योह्येवभवति॥७॥ शूलगस्त्रः रवर्ग्यः पशव्यः पुत्र्यो धन्यायश
स्यआयुष्यपासनमरण्यं हत्वा वितानंसाधयित्वारौद्रपशुमालभेतसांडगो वशिद्धात्॥ ॥ ॥

शाब्दस्यचा सकात्एवंभूतोवायुश्चतियर्ज्यम्। नसध्धत्वेतिदासविशेषणमुपक्रांतत्वात्। शेषंसमानम्॥ शूलगवइति
कर्मनाम धेयम्। स्वर्ग्यइतिस्वर्गादिकामैः पर्यायेणसंब ध्यते। नहियुगवत्सर्वककामो सतिसंभवः। वक्ष्यते। इतिसूत्र
शेषः। ॐ पायनं अवसथ्याग्निं अरण्यंनीत्वा। तत्र वितानंसाधयित्वा अवसथ्याग्नेराहवनीयदक्षिणाग्नेरुद्धरणंकृत्वा।
रुद्रदेवत्यपशुसांडमनपुंसकं आलभेत॥ तस्यवाचया भागंस्यप्राप्तोगौर्वा। वाशब्दएवार्थे। गौरेवासौन छागः कुतः
शब्दात्शूलगवइतिवचनात्॥ ॥

॥ द्वि॰ ॥
॥ नयराम ॥

वपांश्रपयित्वेतिविहितश्रपणेप्राप्तेसहश्रपणार्थोयमादेशः विहितश्रवणांकथमितिचेत्। वोदकपरिश्रान्त्याज्यासादनो
त्तरकालमन्येषांपशूनांशाखानिरवननंप्राप्तम्। उत्तराघारांतेचपशुसमंजनादीनांविहितत्वात्। मित्राग्नावदानानांनाग्
चपपक्षाहवनीयएवश्रपणंप्राप्तम्। अतोत्रवचनात्सहश्रपणमुच्यते। रुद्रायेत्यादेर्जुहोतीतिशेषः। अवदानानि
मिश्राण्यग्न्यादीशानांतेभ्योजुहोत्यभिरेवनामंत्रैः ततोवनस्पतिहोमः पृषदाज्येनातेनेवदृष्टत्वात्। ततोवनस्पति

चेमां श्रपयित्वास्थालीपाकमवदानानिचरुद्राय वपामंतरिक्षाय वास्तीं स्थालीपाकं आण्यवदानानिजुहोत्य
ग्नयेरुद्रायशर्वायपशूपतयेउग्रायशानायभवायमहादेवायेशानायेतिवनस्पतिमितिलोहितंस्विष्टकृद
दिग्व्याघारणं व्याघारणांतेपत्नीः संयाजयंताग्नयेश्रवणेभवान्याअग्निगृहपतिमितिलोहितपालाश
पुकुशेषुरुद्रसेनाभ्यावलिंहरतियास्तेरुद्रपुरस्तात्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्रदक्षिण
तः सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्रदक्षिणतः सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्रपश्चा
त्सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्रोत्तरतः सेनास्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्रोपरिष्टात्सेना
स्ताभ्यएषवलिस्ताभ्यस्तेनमोयास्तेरुद्राधस्तात्सेनास्ताभ्याएषवलिस्ताभ्यस्तेनमइति॥ ॥

होमः पृषदाज्येनाततः स्विष्टकृतंकृत्वादिशांव्याघारणंकर्त्तव्यमितिसूत्रशेषः। तच्चवसयाभवतियथाग्निषोमीये। पत्नीसंयाजा
अप्येतेनामभिर्मंत्रैरपराभौ। तत्रदृष्टत्वात्॥ ततप्राशनांतेपशूनानुव्यवमत्कांगांदत्त्वालोहितंशोरक्तं शेषुपलाशपत्रेषु। कुशेषु
वासनेषुवलित्वेनददाति। यास्तेरुद्रेत्यादिर्विशेषडिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रम् तदर्थः सुगमः। तेतुभ्यंवेतियोज्यं। अत्रपणांपरमेष्ठीयजु
रुद्रोह ॥ ॥ ॥

॥ द्वि॰ ॥
॥ भा॰ ६७ ॥

उचद्यपुरीषाधानयोभसिद्धमाहवनीयेप्रक्षिपति अनुवातंवातालिमुखंपशुअवशिष्टपशुन्। रीरवेएंरुद्रैः रुद्राध्यायात्मातमंत्रैः स्तौति।
प्रथमोत्तमोअाद्यतौताभ्यांवा। पशोरत्रमास्मितिशेषः॥ ॥ एतेनैवविधानेनगोयज्ञाकर्मविशेषः॥ असौवपायसेनचरुणा अ
नर्थलुप्तश्च भवति। पायसेनचरुणाअनर्थलुप्तश्चभवति। पायसेनश्रूलगवदेवतामात्रेज्येत्यर्थः। तस्यश्रूलगवपशोर्वयस्मानु
ल्यवयागोर्दक्षिणादेया॥ ८॥ अथचषोत्सर्गः कर्मविशेषः। व तरति सूत्रशेषः। व्याख्यातइतिपायसेनश्रूलगवदेवताहोम

अवहयंलोहितलिप्तमसोप्रास्यन्यघोवानिष्पननंन्यनुवातंपश्ञ्चमकस्थाप्परुद्रैरुपतिष्ठतेप्रप्यमेतिमाभ्यांवानुवाक
भ्यांतैलस्यपत्रोर्गमंहरंसेतेनैवगोयज्ञोव्याख्यातः पायसेनोनर्थलुप्तस्यलुज्यवयागोर्दक्षिणा॥ ८॥ अथवृषो
त्सर्गोगोयज्ञेनव्याख्यातः कार्त्तिक्यांपौर्णमास्ये। रेवत्यांवाश्वयुजस्यमध्येगधांसुसमिद्धमग्निंकृत्वाज्यं
संस्कृत्ये तिरितिष होतिपूषगाअन्वेतुनः पूषार त्ववर्वतः। पूषावाजंसनोतुनइतिपौष्णस्यजुहोति॥ ॥

कः कोप्पितः सषकार्त्तिक्याआश्वयुज्यांवापौर्णमास्यामेवभवति। रेवत्यामितितद्विशेषणंफलतिरायार्य्यम्। आज्यंसंस्कृत्ये
तिग्रहणमाघाराद्दोमादपिभागाज्याहुतयः स्युरिति। ततआघारावाज्यभागौहुत्वापायसेनश्रूलगवदेवताहोमः। ततः पूषागा
इत्येषाकाहुतिः पिष्टचरोः संख्यानुपदेशात्। सवस्त्रपणानुपदेशात्सिद्धएवासायते। अथमंत्रार्थः। तत्रपरमेष्ठीगायत्रापू
षापिष्टहोमे। पूषास्मस्मिनोस्माकंगाः धेनूरिंद्रियाणिअन्वेतुअनुगच्छतु। अर्वतः अश्वान्प्राणान्वारक्षतु। वाजुमन्नंसनो
तुददातु। पूषशब्दार्थवतिपदार्थः॥ ॥

॥ ६६ ॥
॥ नयेराम ॥

ततः पायसस्वपोत्स्या स्विष्टकृत्तेऽहुत्वा प्राशनांते। रुद्रान्रुद्रमंत्रा अपित्वायोवा महत्वेन सूपाच्छादकः। तेनैव वाल सुखेन च्छ
द्यते। रोहितः लोहितएव स्यादि॥ पप्यो क्तो वेतिविकल्पः। लवगिरूपतइत्यन्युतूनाधिकोगइत्यर्थः॥ जीववत्सायाः पुत्रइत्यादि
गुणोयः स्यात् तमलंकृत्य सत्रगी दिभिः पूर्थे प्रधानाश्चतुरस्त्रोच सतरा श्वालंकृत्यो वत्सृजेत् एतमितिमंत्रेण। तस्यार्थः। तत्र प्र
जापतिस्त्रिष्टुप्गावउपावत्सर्गे। वत्सं तर्पः एतस्वाषी। युवानं तरूणं। पतित्तित्तार वोयुष्मभ्यंददा। मितेनानेन प्रियेण सहक्री
डताः। क्रीडंत्सायूयंचरप्यचरती स्वच्छंदं विहरतेतियावत्। तृणानिन रवादतेति। वानास्मा कंस्छानेसा तजन्मसबद्धपसा।

रुद्राज्जपित्वेकवर्षं। द्विवर्णंवायोवानूपंच्छादतित्वंवानूपंच्छादयेद्रोहितोवे वत्स्या वागेरूपेतोजीववत्स्या
याः पयस्विन्याः पूत्रोपृथेवरूपपयस्वितमः स्यात्तमलंहृपूर्व्वेमुरव्याश्वतस्रोचवत्सतपस्ता श्वालंकृत्येतंपुचान्तं
तिवोददामितेनक्री डंतोश्चरथप्रियेणमानः समजनुषासुभगारायस्पोषेणसत्तनिषामदेभेसेत वानंपतिचोद
येवोत्सृजरन्न प्यस्ताम भिमंत्रयंते। मयोभूरित्यनुवाकशेषेणास्त वीसां पयसिपायसा श्रपयित्वाब्राह्मणान्भो
जयसश्रुमप्यककुर्वतितस्य शूलगपेन कल्पोव्याख्यातः॥ ॥८॥ ॥

सहसुभगा भवतेतिशेषः। वयमपियुष्मत्प्रसादाद्धायस्पोपेणधनादिपुष्ट्या सम्यग नवेनरषा अन्तेनवमदेस्याम॥ ॥एतयात्स
वावत्सवत्सरीश्चोत्सृजेरन्। न न्यस्तंच वत्सतसामद्ध्यस्छम्। इदंकमतिरं। भवसिामितियावन्यः त्वीयागावस्छानतानीन्।
केपशु। पायसपाशानंचकुर्वति। तस्यकल्पोव्याख्यातः शूलगचवत्सर्वकर्तव्यमित्यर्थः॥ ॥८॥ ॥

॥ ६६ ॥
॥ शौद्ध ॥

अथोदककर्म। वक्ष्यतइतिसूत्रशेषः। उककर्मग्रहणंचाशौचादियमनियमोपलक्षणार्थं। अद्विवर्षेऊनद्विवर्षेप्रेतेमृत्तमाता पित्रो
रेकरात्रं त्रिरात्रंवेत्येतं गह्लाकारमतम्। स्मृत्यंतरेनुसर्वसपिंडविषयत्वेन निहितमनद्विवार्षिकेप्रेतेनि द्युवेधिवावहिः
अलंप्यल्पश्रुवोभूमावस्थिसंचयभादते। नास्यकार्योग्निसंस्कारोनापिकार्योदकक्रिया। अरण्येकाष्टवत्त्यक्तो येयु ह
मेवत्विति। अस्थिसंचयनाभावोनुधादएवानोहेरवननेतन्स वः अपिचसंचयनंचेत्ता। निकस्येवविहितामानत्वन्यस्य
उपदेशातिदशायोर वात्। एकरात्रादिविधानमपिअकृतकृतचूलत्वेन वस्छापनीयम्। तृणमकृतचूलानामशु

अथोदककर्मद्विवर्षेप्रेक्षमाता पित्रोराशौचं पूर्शौचमेवेतरेषा
मेकरात्रंत्रिरात्रंवाशरीरारमदग्धानिरवनंति॥ ॥

द्धिनेत्रिकामेस्मृता॥ निवृत्तचूलकानांतु त्रिरात्रशुद्धिरिष्यतइति वचनात्। तथादंतजननमप्यवधित्वेनाभिहितम्। दंतजातेनु
जातेव तचूडेचसंस्थिते। अमुद्रावांधवाः सर्वेसूतकेचतथोच्यतइतिवचनात्। एवंचसतिप्रागतजातेन्नेशितसशुद्धिः
ऊर्ध्वंतु त्रिरात्रमेपि। अन्यदप्पिसद्यःशौचम। तम् चाजेप्रेतेचसत्यसत्ते द्यः शौचंविधियतइति। एतत्र ।मकरणादूर्ध्व
तम्। अ चोनामकरणात्प्राकूस॥ ॥ ॥ ॥

॥ द्वि० ॥
॥ प्रथम ॥

यः शौचम्। ततऊर्द्ध्वं दंतजनानात्प्राकृनैवशौचशुद्धिः। ततऊर्द्ध्वं प्रागुपनायनात् त्रिरात्रम्। अत्र कृत चूडास्य प्रागुपनयनात्त्रि
रात्रमेवा तर्हि किमर्थं द्विस्त्रिरात्रग्रहणं कृत चूडस्या द्विवार्षिकस्य वेतितत्राह। यदूनद्विवार्षिकस्य त्रिरात्रग्रहणं तदग्निदा
होदकदानयोर्विकल्पेन। ऊर्द्ध्वं तु नियमेनेति। उक्तएतत्। यनैव वक्ष्यति द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेनुगच्छेयुरिति॥
एतच्च पुरुषविषयम्। विषयस्यान्यवचनांतरस्यसंज्ञावात्॥ तदाह। स्त्रीणामसंस्कृतानांतु त्र्यहाच्छुद्ध्यंति बांधवाः यथो
क्तेनैव कल्पेन शुद्ध्यंति तु सनाभय इति। संस्कारश्चैवच वाग्दानम्। अतथाप्रापोढायां तु कन्यायां सद्यः शौचं विधीयत
इति। अप्रोढा चात्राकृतचूडोच्यते। तथा। आह स्वः कन्या स्त्विति। एतदुक्तं भवति। अकृत चूडामुत्रापुसद्यः शौचम्॥ क
रणादूर्द्ध्वं वाग्दान गेकाहः ततउपविवाहात्प्राक्त्रिरात्रमितिएतच्च चयोचरस्त्र। विशेषनसर्वविपसिधारणमव
सयम्। नचात्रवर्णविशेषा वसानुशक्यतइति॥ कुतद्विवार्षिकस्यशारारमदग्ध्वा निरवनती गच्छ कारमतम्। म
नुमानु विकल्पेनदाहोत्तिहितः। तेनात्तापि विकल्पे। चसेयइति। अत्र। शौचशब्देनेच वर्णाश्रम विहित कर्म्मानुष्ठान
संकोचावस्थोच्यते। तत्रापि विशेषो वक्त स्वाध्याया पेक्षवत्तिसंकोचनिमित्तो व्याख्याते॥

॥ द्वि० ॥
॥ प्रोढ ॥

अतः सूतकमध्येचेत्सूतकांतरमापद्यतेतदाउत्थानात्। आपूर्वेत्थानपर्यंतं अशुद्धिः पूर्वस्यैव सूतकाशौचस्योत्पानेनो
त्तरस्यापि शुद्धिरित्यर्थः। अन्योशौचं शाचं मृतकदृष्टव्यम्। पूर्वशावशुद्धोत्तरशावस्यापि शुद्धिरित्यर्थः। तथाहगोतमः। तच्चे
दंतः पुनरापतेत्तत्तच्छेषेण शुद्ध्येरन्निति। तच्छब्देनात्रसमानजातीयं गृह्यते सूतकोपानिपातातु विजातीयेपि तच्छे
षादानसामर्थ्यात्। शंखश्च। अथचेदरवश्चेअप्यन्येदंतदाम्रियेतजायते वा। शिष्टैश्चादिनैः शुद्धोताहः शेषेस तिष्ठा
प्रभातेतिष्ठंति रिति। अपरेत्वन्यथ्यावर्णयंति। मरणस्योपक्रांतत्वात् अंतः सूतके चेद्बालस्य मरणमापद्येततदा आस्

अतः सूतके चेदाशौचनादशौचं सूतकवन्नात्रोदककर्म द्विवर्षप्रभृतिप्रेतमाश्मशानात्सर्वेनुगच्छेयुर्य
ममाथांगायंतोयमसूक्तं चजपंतइत्येकेपद्युपेतो भूमिजोषणादि समानमा हिताग्नेरोदकांतस्यगमनात्॥ ॥

तकस्योरपानादाशौचसूतकवद्भवति। मा भूद्बालत्वात्सद्यः शौचमिति। अत्र भनद्विवर्षे। उदककर्म उदकदानं प्रतिषेधादाहो
पिनिरस्तः सन्नियोगित्वात्। सन्नियोगोत्वनयोः स्मृत्यंतरेभिहितः। नास्यकार्योग्निसंस्कारो नापिकार्योदकक्रियेतिसर्वे
इति सर्वशब्दैः सपिंडवयषयः तन ते सर्वेनुगच्छेयुः श्मशानग्रहणाद्दाहमपिकुर्युः। यमगाथाच्छंदो विशेषम्। यमसूक्तं
तु मसिद्धमेव। यदि उपेतः उपनीतः प्रेतः स्यात्तदा भूमिजोषणादि आ उदकांतस्यगमनात्सर्वमाहिताग्निविधानेनतुल्यं कार्यं॥ ॥

शालाग्निना। आवसथ्येन एनं प्रेतं दहंति। यद्यसौ प्रेत आहितः कृतावसथ्याधानः। इतरस्य कृतावसथ्यं ग्रामाग्निना लौकिकेनाग्नि
नातूष्णीं मंत्रं विनैव दहंति। संयुक्ताः संबंधादिना मिथुनस्य कुदेशालसपायामिथुनशब्दवाच्यायाः पन्न्या भ्राताश्यालकश्वसुरः
तं वा उदकं उदकदानार्थं याचेयुः। उदकं करिष्यामहे इति मंत्रेण। प्रवृत्तिप्रतिवचनं च कुरुध्वं मा च एवं पुनरिति॥ इतरः शतवर्ष
प्रवृत्तिके तस्मिन्प्रेते कुरुध्वमित्यव प्रतिवचनाम्॥ सातयः सापिंडा आसप्तमात्पूरुषात् समानोदकाश्चा दशमात्तेस

शालाग्निना हन्त्येनमाहितश्चेत्तूष्णीं ग्रामाग्निनेतरं संयुक्तं मैथुनं चोदकं याचेरन्नुदकं करिष्यामह इति कुरु
ध्वं मा चैवं पुनरतातशतवर्षे प्रेते कुरुध्वमित्येव तस्मिन्सर्वे ज्ञातयो यान्यच्च यंत्यासप्तमात्पूरुषाद्दशमाद्वा समा
नग्रामवसे यावत्संबंधमनुस्मरेयुरेकवस्त्राः प्राचीनावीतिनः सव्यस्यानामिकया पापनोद्यापनः शोशुचद
घमिति दक्षिणामुखा निमज्जंति प्रेतायोदकं सकृत्प्रसिंचंत्यंजलिना सावेतत्तउदकमित्युत्तीर्णाद्भिश्चो
देशाद्वले चत्युपविष्टांस्तत्रैतानपचदेयुः॥ ॥

यैएव अपोनवपंतिजलं प्रविशंति। समानग्रामे एकत्र वासे यावत्संबंधः स्मर्यते अमुष्मिन्वयं संबद्ध्यमह इति तावंतो यो
न्यवेयुः। अपयैनः शाशुचदघमित्यघापनोदनमंत्रः। असावेतत्त इति मंत्रेण जलांजलिदानम्। असौस्थाने प्रेतनामादे
शः। उदकादुत्तीर्णास्ततः शाद्वले हरिततृणं तद्वाति प्रदेशे उपविष्टानपरे लोकपात्रिका अपचदेयुः प्रेतगुणामुख्या प
नेन तच्छोकमपाकुर्युः॥ ॥ ॥ ॥

॥ ६८ ॥
पभाष्यं ॥

अनपेक्षमाणा। प्रश्यादनवलोचयंतः रीतीभूताः पंक्तिव्यवस्थाः कनिष्ठमग्रतः कृत्वा ग्रामागच्छंति। निवेशनं गृहं तस्य
द्वारि पिचुमंदस्य पत्राणि विदश्य दंतैः खंडयित्वा॥ वम्योदकादीन्यानभ्याश्मानमाक्रम्य गृहं प्रविशंति। त्रिरात्रं ब्रह्मचा
रिणो भवति। अध आस्तृतभूणापिन श्यानवर्किंचित्कर्मस्वयं कुर्वंतिन वान्यं कुर्वंति कारयंति सर्वथः। दिवा गृहपात्रिरात्रं प्रति
पिधार्थं भूपिंडदानं वा वनेजनदानं प्रत्यवनेजने नाम ग्रहणं नामगृह्णात्वेत्यर्थः। भोजनं च पिंडदानसमनंतरम्। मन्यपमात्रे
तामेकां रात्रिं शारोदके व्रहिते निधाय तत्पात्रं आकाशे स्थापयेयुः प्रेतात्र स्नाहीत्येतावता मंत्रेण त्रिरात्रमित्यादावेकरात्रमपि

अनपेक्षमाणा ग्राममायांति रीतीभूताः कनिष्ठपूर्वा निवेशनद्वारे पिचुमंदपत्राणि विदश्याचम्योदकमग्निं गोमयं गौर
सर्षपांस्तैलमालभ्याश्मानमाक्रम्य प्रविशंति। त्रिरात्रं ब्रह्मचारिणोऽधःशायिनो न किंचन कर्म कुर्युर्न प्रकुर्वीर
न्क्रीत्वा लब्ध्वा वा दिवैवान्नमश्नीयुरमांसं प्रेताय पिंडं दत्वावनेजनदानप्रत्यवनेजनेषु नाम गृहीत्वा मन्मयपात्रे
क्षीरोदके विहायसि निदध्युः प्रेतात्र स्नाहीति त्रिरात्रं शावमाशौचं दशरात्रमित्येके॥ ॥

त्यसेके। दशाहं शावमाशौचं सपिंडेषु विधाय नोअपावत्तं वपदस्थात्त्र्यहमेकाहमेधवेति स्मृतेः। एतच्चोपनयनप्रभृतिद्रव्यम्।
वयोवस्था विशेषणहि पूर्वमभिहितम्। तमेवव्यवस्थया वपिकल्पोयं वृत्तस्वाध्यायापेक्षः वृत्तानि च त्रयो पनत दर्थज्ञानानुष्ठानानि।
तेत्रेकगुणमयोगो वाक्यं वचनाद्दशाहमाशौचम्। गुणद्वययोगे त्र्यहम्। गुणत्रययोगे एकाहमिति। अपरे चैकाय शब्दात्त्र्य
शौचमिच्छंति। यदा गुणत्रययोगो भवति। वृत्तिसंकोचश्चत्राहिकएकाहिकोवा भवति तदा सद्यः शौचमिति स्मृत्यंतरम्॥ ॥

॥६९॥
॥जयराम॥

येषांयावदाशौचंतेतावत्स्वाध्यायं वेदनपठेयुर्नचपाठयेयुः।एतेवशौच विकल्पाः प्रातिस्विकाः नतुसूतकाशौचवत्सर्वेषांपदेहे ति।तत्रहिजननेप्प्येवमेवस्यान्माता पित्रोस्तत्सूतकाम्।सूतकंमातुरेवस्यादुपस्पृश्यपिता शुचिरित्यनेनदशाहस्यातिदेशोनवतुरहस्यैकाहानाम्।कुतएतत्। स यनकल्पेनव्यवधानात्। अपिचसर्वकल्पातिदेशोमातुरप्येकाहेनशुद्धिःप्राप्नोति।नच्चेनेष्यते।येन० वैजिकादभिसंबंधात्अपिच।।सर्वल्पानिदेशोदनुरुध्यादध्यत्र्यहमितिपितुस्त्र्यहेण शुद्धिर्मातुश्चैकाहेनेतिविरोधः।कथम्।रजस्तत्राशुचिज्ञयंतच्चपुंसिनविद्यतइति।तस्मादपिदशाहस्यैवातिदेशः।शावंचान। येष्वेवस्यादितिव्याख्यायम्।

नस्वाध्यायम पाठन्नित्यानिनिविवर्त्तेरन्वैतानवर्जम्॥ ॥

एवचसति जननेप्येवस्यादितिसपिंडानांदशाहम्।मातापित्रोश्चसूतकमितितयोश्चदशाहम्।सूतकंमातुरेवस्यादिति।मातुश्चदशाहम्। अत्रपक्षत्रयेपिव्यवस्थायुक्तरूपाभवति।तामाह।सपिंडानांनिर्गुण व दशाहम्।वृत्तवत्वेपिपित्रोश्चदशाहम्।पितुरप्प निवृत्तत्वेमातुरेवदशाहंभवतीति। अस्मिंश्चपक्षेषजिकादनि।संबंधादनुरुध्यादध्यत्र्यहमितिपितुस्त्र्यहनियमइतिव्यवस्थान्याय्याशावेशौवेपिदशाहस्नानांव्यवस्थावन्याय्येति।यत्पुनरुक्तंउपस्पृश्यपिवाशुचिरिति तदमिहोत्रार्थंनव्यनानुव्यवहारार्थं।।तेनसूतकाशौचपक्षत्रयस्याश्रवणात्तत्रनैवव्यवस्थायुक्तेति।शावेपुनर्वृत्ताद्यपेक्षयाप्रातिस्विकेचशुद्धिरिति।।नित्यानिस्मात्तानिकर्माणिनिवर्त्तेरन्। वैतान।। ।।

॥६९॥
॥भाष्य॥

एकेआचार्याःशालाग्नौकर्मनिवृत्तिमिच्छतिएकेनेविकल्पः।यदावानिवृत्तिस्तदान्यएतानिकुर्युरन्स्वपम्प्रेतस्यद्विनिःसंपिडाग्रामंनप्रविशेयुर्नक्षत्रदर्शनादर्वाक्।दिवामरणेरात्रौचेत्प्रेतःस्यातिदादित्यस्यदर्शनादर्वाक्प्रविशेयुः नैरेरसपिंडेरस्केल्यप्रवेशनादि भवति।पक्षंद्वोपक्षोचेति।प्रेतस्पर्शिनामाशौचमितिकेचित्।तत्र।नहिप्रेतस्पर्शनिमात्रेणैचेयंतंकालमाशौचस्यमुक्तत्वम्।तस्माद्यर्जतिरविषयमेवैतत्।।पक्षंवैश्यस्पक्षोपक्षोशूद्रस्य।वाशाद्वाद्वादशाहानिक्षत्रियस्य।शुद्ध्येद्विप्रोदशाहेनद्वादशाहेनभूमिपः।वैश्यःपंचदशाहेनशूद्रोमासेनशुद्ध्यतीति।वचनात्।आचार्येचप्रेतेएवमेवादकदानादिकर्मभवति।मातामहामातामहयोश्च

शाल्लाग्नौवैकेल्पएतानिकुर्युःप्रेतस्पर्शिनोग्रामंनप्रविशेयुरानक्षत्रदर्शनाद्रात्रौवेदादित्यस्पप्रवेशनादिस्मान मितरेःपक्षंद्वोवाशौचमाचार्येचैवंमातामहयोश्चस्त्रीणांवाप्रत्तानांप्रेतानामितरेकुर्वरिंस्ताश्चतेषांप्रोषितश्चेद्यावश्रवणप्रभृतिकृतोदकाःकालशेषमासीरन्नतीतश्चेदेकरात्रंत्रिरात्रंवा॥ ॥

एकारादेवमेच्छाचास्त्राणांवाप्रत्तानामेवमेवेतिकर्तव्यताभवति।प्रत्तानामितरेयेभ्योदत्तास्तेकुर्वरिन्न।अपितेषांकुर्वन्।अथयदिप्रोषितःप्रेयान्म्रियेततदातच्छ्रवणात्कालप्रभृतिकृतोदकाःसंतआशौचकालशेषमाशौचविधानेनासारन्।आशौचकालेतीतश्चेदेकपात्रंत्रिरात्रं।वाशाद्वालाद्यःशौचामपि।अतिक्रांतेदशाहेतुत्रिरात्रमशुचिर्भवेत्।संवत्सरेव्यतीतेतुस्पृष्ट्वैवापोविशुद्ध्यतीतिवचनात्।एकरात्रनुअयनेसमतिक्रांतेत्वेकाहाद्बुद्धिरिष्यतइतिस्मृत्यंतरात्॥ ॥

॥७७॥
॥जयराम॥

रत्निग। दीना। मिच्छंत्योदकदानम्। प्रक्षानांचस्त्रीणामिच्छंत्येव। एकादश्यामेकादशेह निअयुग्मन्त्रिग्न्यां ब्राह्मणा भोजयेदिति
श्राद्धोपलक्षणम्। तच्चश्राद्धंमासं वत्कार्यम्। मामांसन्च प्रेतोदेशेनैके आचार्यागोंधन्तिआलभंतिप्रोतदेशाव वनात्त वैयिम्।
शारवापस्तुरयम्। तमालभ्यतन्मांसेन श्राद्धंकुर्वंति। तच्चोपरिष्टाद्वक्ष्यति नद्यंतरेना। वंकारयेन्न वेति। एतदेवा पिंडकारयेन्न वेति।
एतदेवा पिंडकरणमापतितम्। तत्र चपितृणाप्रथमः प्रेतो भवतितत्प्रभृतिदानम्। सपदिपुत्रवान्न वतितरा। अधिकृतविषयस्
ततः अधिकृते तपुत्रेणपुत्रवत्स्वम्। एतदधिकारस्त्वाग्निमत्त्वेसंतिभवति। तेनाग्निमतः पुत्रस्यपार्वणमेव। तच्चसपिंडाकरणानंतरम्।

अथकामोदानका ं न्खवि   श्वश्रुसंबंधिमातुलभागिनेयानांप्रतानां वैकादश्यामयुग्मान्ब्राह्मणान्भोजयि
त्वा ं स वत्सरेतायो दिश्यगामथैकेध्नंति पिंडकरणेप्रथमः पितृणांप्रेतः स्यात्पुत्रवांश्चेन्निवर्त्तेतचतुर्थः संवत्सरथ
॥गोके॥ ॥

एकोदिष्टं त्वनाधिकृतविषयमिति। सपिंडाकरणेचकृते पितृप्रभृति क्रिम्योदानं चतुर्थस्यानुनिवृत्तिः। त्रिषुपिंडप्रवर्त्तत इतिस्मृतेः
संवत्सरमेके आचार्याः पृथक् एकस्यैव पिंडदानमिच्छंति। कुत एतत्। यतः संवत्सरे सपिंडाकरणात्स्यपते। न चास्त पिंडाकृत
स्पेतरे सहपिंडदानं युंजन्ते इति। अन्वर्थसंज्ञा ह्येषा। यत्सपिंडाकरणमिति। सहपिंडक्रिया सपिंडाकरणम्। तेन संवत्सरं यावदु
नः प्रेतस्य पृथक्पिंडदानमिच्छंत्येके। एवंचसंवत्सरसपिंडाकरणस्मृतिरनुगृहीता भवति॥ ॥

॥७०॥
॥भाष्यं॥

एवंप्राप्तआहन्यायस्त्र। तुआद्यः पक्षव्यावृत्तौ। नैवदेवं संवत्सरं यावत्पृथग्दानमितियेनसंवत्सरस्मृत्यनुग्रहन्यायेनैतत्परिकल्प्य
तेतच्च विरुद्धम्। न चश्रुतिविरोधेन्यायो युक्तः। कोसौ विरोधः। न चतुर्थः पिंडो भवतीतिश्रुतिः। पृथक्क्रियमाणेचतुर्णांपिंडनिर्व
पणाधिकारो भवति। पृथक्प्रेतस्य। अमावास्यायां वाधिकृतस्यपार्वणमिति श्रुतिविरोधः। तेनाधिकृतस्य पुत्रस्यैकोदिष्टं न भवत्येव।
अनधिकृतस्य तु संवत्सरादूर्ध्वमप्येकोदिष्टमिति॥ ॥असमै प्रेताय यथैव ब्राह्मणाय यत्तं प्रत्यहं दद्यात्संवत्सरं यावत्कुंभं चत्वस्य
ता एके आचार्याः। पिंडनिर्वपणमपीच्छंति। एतच्चानधिकृतविषयम्। अधिकृतस्यतुपार्वणमेव भवति नैकपिंड इति। यत्र संव

न्यायस्तु नचतुर्थः पिंडो भवतीतिश्रुतेरहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायो
दकुंभं चदद्यात् पिंडमप्येके निपृणंति॥ ॥१०॥ ॥

त्सरे सपिंडीकरणस्मरणं। तदूर्ध्वं संवत्सराना   वेति परिज्ञापयत्तुम्। प्रागपि भवति। सपिंडीकरणं प्रकृत्य सूत्रकार आह यदह
र्वा वृद्धिरापद्येत इति। वृद्ध्यां स्वान्पुर   कं कार्यम्। तच्चासंपिंडीकृतस्य न भवति। अतः संवत्सरात्प्रागपि भवत्यनधिकृतस्य।
तथा च स्मृत्यंतरम्। अर्वाक्संवत्सराद्यस्य सपिंडीकरणं भवेत्। तस्याप्यन्नं सोदकुंभं दद्यात्संवत्सरं द्विज इति। एतदे
वचनस्य भवति न पिंडनिर्वपणमिति। त्रिभ्योदनप्रसंगात्॥ ॥

॥७७॥
॥जयराम॥

अधिकृत पुत्रस्यानुद्धा दशाह एवेत्युक्तमेव। यत्त्वेप्रतस्य स्मर्यते मृतेहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्॥ प्रतिसंवत्सरं चैवमाद्य मेकादशेहनीति। तदेतत् सपिंडीकरणात्प्रागेकोद्दिष्टम् ऊर्ध्वं तु पार्वणम्। तथा च मनुः असपिंडक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थि तस्य तु। अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पिंडमेकं तु निर्वपेदिति। यावत्सपिंडता न क्रियते तावदेव तत्कर्तव्यमिति। यथा चाह। सह पिंडक्रियायां तु कृतायामस्य धर्मतः॥ अनयैवावृता कार्यं पिंडनिर्वपणं सुतैरिति। सपिंडक्रियोत्तरकालं अनयैव सहपिंडक्रियया पिंडनिर्वपणं सुतैः कार्यम्। केचि सधःस्तनश्लोकोपात्तमनयैवावृतेत्येनेनानुवर्तयति॥ तत्पुनरनुपपन्नार्थम्। उपरितनश्लोकारंभसामर्थ्यात्। अनारब्धे हि तस्मिन्नेकोद्दिष्टलभ्यत एवा द्विजातेः संस्थितस्य तु। अदैवं भोजयेच्छ्राद्धमित्यनेन न अधस्तनश्लोकेव विशेषणार्थवाक्यप्रसंगः सहपिंडक्रियाकर्मेति। द्विजातिः संस्थितस्यत्येवमादिनेव पादत्रयेणार्थस्य सिद्धत्वात्। यत्पुनरुच्यते सततऊर्ध्वं वर्षे वर्षे प्रेताया न्नदद्यात् यस्मिन्नाहि निप्रेतः स्यादिति तदेकवविशिष्टस्यासंनिधानादेकत्वविशिष्टस्याभावति। तत्र न त्वत्रैकत्वमुपादीयमानं विशेषणम्। यन्न प्रतोदेशेन दानविधानमेव विवक्ष्यते। तस्माद् विवक्षेकत्वस्या यथास्मत्संततेरभिहितं तथैव देयमिति॥१०॥

॥७६॥
॥श्रा०प्र०॥

प्रेता यो द्विरूपगामप्येके घ्नतीति शाखापशु अभिधानम् तत्प्रसंगेन यावंतोर्द्ध पुत्रावस्तत्कर्मव्याख्यास्यते। सयेदमभिधीयतेस्मार्त्तः पशुश्च। क्रियते तथागांगोपशु वर्जमाल्ला व्यस्थापयित्वा नियुज्यते। कुत्रेत्यपेक्षायामाह। परीत्यप्रादक्षिण्येन गत्वा अग्नेर्यामग्नीन् अग्निपूर्वभागे निहितिति निरवनंति। सा च यूपार्थे। अतश्चाज्यासादनोत्तरकालं निरवननम्। परिव्ययणं त्रिगुणरशनया वेष्टनम्। उपाकरणात्पणेन पशोः नियोजनं द्विगुणरशनानुयाश्रृंगयो वध्यस्य पशोः शाखायां बधनम्। आवृतापशुप्रकारणोक्तेतिकर्तव्यतया विनामंत्रम्। आवजहत्। ये यत्पशुसंस्कारकं पशुसंमंजनायर्याग्निकरणादितदप्यावृत

पशुश्चेद्दाल्लाव्यागामग्नेणाग्नीन्परीत्य पलाशशाखां निर्हीतिपरिव्ययणोपाकरणनियोजनप्रोक्षणा न्यावृता कुर्याद्यचान्यत्परिपशव्यं कृत्वा तूष्णीमुपराः पंच वपाधरणं वाभिधार्य दैवतावादिदुपाकरण नियोजनप्रोक्षणेषु स्थालीपाकेवेवपां कृत्वा वदा। नीन्यवद्यतिसर्वाणि त्रीणि पंच वा स्थालीपाकमिण्यवदानानि जुहोति पश्वंगं दक्षिणा तद्देवतं तद्देवतं यजेत॥ ॥

कार्यम्। परिपशव्ये संज्ञपनमस्याघतयोरादुत्ताद्देस्वाहा देवेभ्यः देवेभ्यः स्वाहेति कृत्वा पराः पंच जुहोतीति शेषः। उ त्सव पाभिधारणम् स्थालीपाकेप्यवदेवतादेशः। वपां कृत्वा वदानग्रहणे व्यैमेउ व्यमाणे पशुपुरोडाशो निरस्तो भवति। अन्त्राहवपां कृत्वेति सर्वपक्षे तत एव स्विष्टकृत् अस्ताभ्यां गश्चदेयः स्थालीपाकमिश्राणीति ग्रहणात्तस्याज्येन सहश्रपयणाम् पुर्धश्च अगदक्षिणेत्यत्र पूर्णपात्रो वरो वेति वर्तत्तो यद्देवत्यस्त्वेति विशेषस्तद्देवत्यः पशुरालभ्यते दर्शपशुषु। तस्याध्यस्यदेवते व देवता यस्य यागस्य स तद्देवत्यः तस्मिन् यागे तद्देवतं तामिवद्देवतां यजेदित्यर्थः॥ ॥ ॥

तस्मै ग्विशेषाय। नयंतर इतिदुक्तेऽतयोर्दिश्यगामप्येके धूनाति तस्यैतत्व्यदेशो विधानम्॥ न द द्धिर्धिनावमुच्यते। नयतरे
ना वृंकारयेदित्यनेन वश्राद्धार्थः पशुरुपक्रातः। न वश्राद्धशब्देनप्रयमेकोद्दशाहिकश्राद्धमुच्यते॥ ११॥ एतत्प्रसंगेनपश्च
तरनैमित्तिकमभिधानुमाह अथैत्यादि। वक्ष्यतर इतिसूत्रशेषः। अकार्णीब्रह्मचारीसन्न्यस्त्रियमुपेतिसोऽनेनाधिक्रियते।
पाकयज्ञेनयजेतेत्यनेनान्योपि हविर्यज्ञरूपो वकीर्णिः पशुरस्तात्सुक्तम्। अग्निविस्यमगन्यपवादोवदानमात्रस्य। अधारा
दिकं नावेच। भूमौपश्चितिशास्त्वापशो पुरोडाशाभावाद्विधानम्। तस्यवाज्येनसहसंस्कारानुष्ठानम्। तामेवगर्दभस्यस्त्वि

तस्मै वभागंकुर्यात्ति व यादिममनुज्ञापयेतिनयंतरेना वंकारयेन्न वा॥ ११॥ अथातोवकाणिप्रायश्चित्तममाः
वास्यायांचतुष्पथेगर्दभंपशुमालभते निर्ऋतिंपाकयज्ञेनयजताश्चवदानहोमो भूमौपशुपुरोडाशेश्रपणं
तांस्त्वचिंपरिदधाते। ईद्धवालमित्येकेसंवत्सरंभिक्षाचर्यंचरेत्स्वकर्मपरिकीर्त्तयन्नथापरमाज्याहुतीजुहो
तिकामावकर्णोस्म्येकामकामायस्वाहा॥ ॥

त्वंचपरिदधाता। ऊर्द्ध्ववाला वेतिविकल्पः। वालशब्देनपुच्छमभिधीयते। स्वकर्मत्र वकीर्णित्वम्। निरुक्तं वा एनः कनीयो भवती
ति श्रुतेः॥ ॥ अथापरंप्रायश्चित्तांतरं। वक्ष्यत इतिसूत्रशेषः। आज्याहुतीर्जुहोतिकामावकीर्णोस्मि। कामाभिद्रुग्धोस्म्यात्येता
भ्यां मंत्राभ्याम्। एते आहुती आगंतुत्वाच्चतुर्दशाहुत्यंते भवतः। अथ मंत्रार्थः। तत्रद्वयोः प्रजापतिरनुष्टुप्कामश्चाज्याहोमे हिक्का
मेनलक्तताशोनेनेत्र वकीर्णः अभिभूतोवकीर्णः क्षतव्रतोस्मि। अतः कामायशोधकेत्वेनहविः कामपमानायतुभ्यंस्वाहा।
रिदुत्तमस्त॥

एवमभिदुग्धोहिंसितः शिष्टसमानम्॥ अथोपस्थानमंत्रार्थः। तत्रप्रजापतिरनुष्टुप् लिंगोक्ता। उपस्थाने। मरुतो मामासम्पर
सिंचंतु अभिष्टप्रदानेनसमर्द्धयंतु। प्रजयाचपुत्रादिरूपया। तथाधनेनधर्मानुकूलसम चा। चकारात्सिंचंतु। तथेंद्रः स
म्पकर्त्सिंचं त्वित्युत्तरत्रापियोज्यम्॥ ॥ एतदेवप्रायश्चित्तं। प्रायोजनानामंतपः प्रोक्तं चितं निश्चयमुच्यते तपो निश्चयमुच्यते
प्रायश्चित्तमितीरितम्॥ १३॥ सनाप्रवेशनं वक्ष्यत इतिसूत्रशेषः। तत्रसंभारप्रतिश्च न्य तिश्रभिमुखवगृह्णतिसंभांगिरसीसने
नेनमंत्रेणात्रास्यार्थः। तत्रांगिरागायत्रासभारन वेशाने। सहधर्मेणसभिवभाती तिसमीत नादिर्नदशावानामनात्रासि।

कामाभिदुग्धोस्म्यभिदुग्धोस्मिकामयस्वाहेत्यथोपतिष्ठतेसम्मासिंचंतुमारुतः सभांप्रवेशमपूमिंद्रः सबृह
स्पतिः। सम्मा पमग्निः सिंचतुप्रजायाचधनेनचेत्यतदेवप्रायश्चित्तम्॥ १२॥ ॥ अथतेः सभाप्रवेशनंपूस
भामभ्यनिसं भागिरसिन। दिर्नामासि त्विषिर्नामासितस्यैतेनसमइत्यथप्रवशातिसंत्रार्थभावमासमिति
श्री भेप्रजापतेर्दुहितरोस वेनसो। योमानविद्यादुपमासतिष्ठेत्सचतनोभवतुशःसथेजइति॥ ॥

हेअंगिरसिअंगिरादेवते। बृहस्पत्यधिष्ठिते वा। त्विषिदीप्ता नामप्रसिद्धंअसि। धर्मनिरूपणात्। तस्यैउक्तगणवत्यैनेनुभ्यंनमोस्तु
॥ ॥ अथप्रवेशनमंत्रार्थः। तत्रप्रजापतिस्त्रिष्टुप्सभासमितिश्चप्रवेशनेस चि। संत्। समितिश्चसंगरः। तेउभेप्रजापतेर्ब्र
ह्मणोदुहितरौ पुत्र्योमामां अवतामितिशेषः यतएतेसचेतसोशोभनदा। श्यौ। अथस्भाया व वनंसभावंदःप्रति पुमान्
मामांनविद्यात्मद्घ्यवहारंनजानीयात्सपुमान्मामांउपतिष्ठेतव उपासात्। ततोलोके यथेसंभाषणायसचेतनः सुबुद्धिः॥ ॥

॥७३॥
॥नयराम॥

पर्षदं स भामेत्य गत्य जपेदभिभूरहमिति मंत्रात्। तस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् पर्षत् सभोपस्थानं। अभिभूः परेषामभिभवनक र्त्ताहं आगतोस्मि। किंभूतः अवि हे। विरुद्धतपा राजन्ते स विराट् रुद्ध वार्यः। न विराट् अविराट्। तस्य प्रति वाशी। प्रतिवादिशून्यः। आ उत्य व्ययं सबुद्ध्यर्थम्। यद्वा अप्रति वाद्यार इति पर्षदो विशेषणम्। अप्रतिक्षेपा पा अस्याः पर्षदः सभायाः इशानः स्वामी स्वासु दुष्टोपि समं पिसुजनः। अस्ति निशेषः। दुष्टस्य योगः॥ ॥ सत्साधके यदि सन्नेरां कुद्ध जानायाक्षदाक्षमभिमंत्रयते क्रोधापनोदाय या तए षेत्तिमूस्त दृपन। अस्यार्थः तत्र प्रजापति लिंगोक्ताः क्रोधापनयने। हे असौ असुकनामन् सन्नेशातत वदाटलं लाटं तत्र भवा साद्याया क्रोध

पर्षदमेत्य जपेदभिभूरहमागमविराट् प्रति वाश्य अस्याः पर्षद इशानासइ वासु दुष्टो जन इतियं परिमन्येत क्रुद्धो यमिति तमभिमंत्रयते या न एषा रराद्यातत्तमन्यो क्रोधस्य नाशनी। तादेवा ब्रह्मचारिणो विनयं नु सुमेधसः श्वौ रदं थिवी वाहतो क्रोधनयामसि। गर्भमश्वतयं सहासाविति॥

स्य ततः शारादनां देवानां द्वायाः ब्रह्मचारिणस्थ सनकाद्यापि नियं नु अयं न अपनयनु किं भूतस्य क्रोधम्य मन्योः दीप्तस्य। किं न्तादेवाः। सुमेधसः स्वबुद्ध्या क्रोधमपाकर्तुं शक्ताः। किं भूतातनूः। नानानाचतुर्वर्गस्येत्यया तत्। एषा लल्लाट त्रिल लिनूपा। मंत्र न्यासेना सनो सुत्कर्षमाह। घोराकारा नूपोहमितिक्रोधा वर लमुक्तमभ्यर्थि क्षितिरूपश्चाहमिक्रोधायारन्वेनस्वा स्वातंत्र्यवो क्तम्। अ तस्तोतः स्वनूपो नूत्वा त्वा तेश व क्रोधनयामस्मित्र वल्लेनापनयामि। कथम्। यथात्र अश्वतराग र्भ सुष्टि नसहमाना अनागेण मुंचति तितथेति व्याख्येयम्॥ ॥ ॥

॥७३॥
॥भाष्यं॥

अथसत्पकोयदि मन्यनायां समेत्यो दुग्धो द्रोहकादीति तदा तमभिमंत्रयते तांत इति मंत्रेण। अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरनुष्टुप् इशो वशीक रणे। हे सभेशा भवान् ममशे हकारिणी वा च आस्येसुखे वर्त्तमानां आदत्ते प्रजापतिरनुष्टुप् इशो वशीकरणोपक्रामतितांमहं तेन बृहदय रवाद्वधे स्थापयामि॥ किंच। यत्र यत्र स्थाने वारु चासु वशा त्रिहिताना तं तं तत्र स्थानात्। आददे मद्वाश्यां करोमि। किंच। यदहं ब्रवीमि तत्सत्यमस्तु त्वं च मत्स मक्षः। अधरो नीचैः। अद्य इदानीं स्वभव अघेत्यत्र वर्णलोपः। अधरं इति छंदः। तत्र उ द्रिदिदा दार्थि अतिशायन स्वभूयाः। यद्वा। तासहो हि कारिणी वा वत नहदयपव अतिशायेन घस्व अ करं वडपाशिष्टं समाम्॥ ३ ॥ अथातो रथारोहणं। वक्ष्यत इति

अथपदिमत्येतद्दुग्धो व मितितमभिमंत्रयते तातेवा वमास्य आदत्ते हृदयस्य आदधे॥ यत्र यत्र अथातो वाक्तांतत्त स्तातत्रादे। यदहं ब्रवीमि तत्सत्यम् धरोमत्तां घस्वेन्येतदेन वशाकरणम्॥ १३ ॥ अथातो रथारोहणं युक्तो रतिर थं सं प्रेष्य युक्त इति प्रोक्ते सा विराडित्यस्ये चक्रे अभिमृशति रथंतरमसीति दक्षिणं बृहदसीत्युत्तरं वामदेव्यमसी ति कच्चर्यं हस्तेनोपस्थमभिमृशति॥ ॥

सूत्रार्थः। ततः स्वामा रथं युक्तेति प्रैषेपासारथिं प्रेषयित्वा प्रेषितेन तेनैव युक्त इति निवेदिते। सा विराडित्येता वता मंत्रेण रथमेस गस्य चक्रे रथ्या गे हस्तेनाभिमृशति। तत्र रथंतरमसीत्यनाचरतामंत्रेण दक्षिणं चक्रं। बृहदसीत्येता वता वामम्। अथमंत्रार्थः। तत्र याणां परमेष्ठी यजूं यजूं षि अंगानि। अभिमर्शनीयोयं रथः सा विराट् अत्र दात्रा देवता॥ ८ यंतारादानि सामानि कूषरी युगंधरम्। उपस्थ छर्ना उमा। हस्तेनेति सर्वत्र संबध्यते॥ ॥

।।७४।।
।।जयराम।।

तत्र मंत्रः अंकौन्यंका वितितास्यार्थः तत्रप्रजापतिस्त्रिष्टुप् अग्नंत द त्रिमरनि। अंकौद्वे। अकारव्यगणपा वा। ग्नि। वेरो। षे। एवंन्यकामभि एवंभूतो पावग्नी अभितो रथ्यं रथस्यसर्वतो रक्षकत्वेन तं दुर्गमं प्राप्य वातस्याग्नेः सुरवं अनु अनुस्यूतस चरंतो सम्य ग्मच्छतो वर्ग तो। य वापरे दूरे हे तिः वृहज्ज्वालः। तथा इंद्रिय वान् इंद्रिया नुइंद्रिया नुग्रहकः। इंद्रियश्वात्रेंद्र रथः तथापत पक्षिकुलानुग्रहकम गि भेदम्। ते एतेग्नयः नोस्मान् पारयंतु नि वि घ्नता भाध्रियतो प्रापयंतु। किंभूताः अपयः आस्मान्मनोरथं पूरणं शीलाः।। ।।तगोर क्षिणधुर्यधुरि युक्तं चाहं प्रजापति त्रक र्षेणाजयति गमनाय प्रेरयति। अजगता वितिधातुः। नमोमाणि चरायेति मंत्रेण। तस्यार्थः स

अंकैन्यकावाभितो रथ्यं यो तं चाताग्नमनु संचरंतम्।। दूरेहेतिरिंद्रिय वान्यत त्रितेनोग्नयः अप्रयः पारयं त्विति
नमोमाणि वरायेति दक्षिण धुर्य्य प्राजत्यप्राप्यदेवताः प्रत्ये वोहत्तं प्रतिब्राह्मणान्मध्येग: अभिक्रम्य पित्रत्र
स्त्री ब्रह्मचारिणो सारथी स्यातां सुदूर्त्तमिनीयायजयेदिहरति रिहरति मह्ममे केमास्विहरे ति रिति।। ।।

स तत्र प्रजापतिरुष्मिकमाणिचरः प्रेरणेः मणिचरो रयाधिष्ठात्रादेवतातूष्णीवामप्राजनम्। देवताः अप्राप्य तादर्शनात्प्राकूपाव च्छक्तिप्रस्त्वरोतस्था। द वतरेत पदाति भूर्गच्छेदित्यर्थः। संप्रतिक्रम्य ब्राह्मणान्प्रत्यश्वरो त्रित्यनुषंगः सर्व त्रगाः प्राप्यतन्मध्य मत्वा पितृन् अभ्यागच्छन्तः पित्रादिमान्यान्। अभिक्रम्य भक्तत्वेन। भिपत्य। उ नीर्यत्वितुद्र अतीयायत्र अनिषाद्यजयेदि रतित्यमुमंत्रम्। तस्यार्थः। तत्रप्रजापतिर्यजुरग्निः रमणे। हे अग्नयः यूयं एके मुरव्या इहरथे रम क्रौडध्वं क्रौडध्वं उ म यतो मम इहरथेर तिरस्तिः। अतो। भा मां त्राप्य नवनाम पि इहमे इयेसुत्रोभिनो रातिरस्तु।। ।।

।।७४।।
।।भाष्य।।

स साध के यदि दुर्बलो रथो यस्य स रथ्या स्यात राा तं रथमास्थाय जपेदयं वामित्ति मंत्रम्। तस्यार्थः तत्रद्वयोः प्रजा पतिर नुष्टुप् अतुं अश्विनौ जपे। हे अश्विना अश्विनौ। अयं वां युवयोस्य: दुर्गे विषमस्थानोस्त रः दिसकाद्धेतो मां मां मा रिषत् मा हिंसिष्ट। सू रिपोदिसार्थे।। एतेनोत्तरोपि व्याख्यायतः।। ।। स रथो यद्येवमभि मंत्रितो पि भ्रम्यात् कुटि लं गच्छेत् तेदा तद्द्वजस्त म्नं भूमिं वोपस्पृश्य जप देष वामित्यमुमंत्रम्। आर्त्तिः पिंडा। रिष्टि विध्रमउ निस्वयो ए बद्धा सोदके दानेरपोप वः अपराधमर्ज्जनम्।। ७।। अथातो हस्त्यारोहणम्। वक्ष्यतइतिशावः। हस्ति न मेत्यत स्पृशतीह।

सयदि दुर्बलरथः स्यात्त मास्थाय जपेदयं वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरारिषदिति स यदि भ्रम्या त्स्त ममुपस्पृ श्य भूमिं वा जपेदेय वामश्विना रथो मा दुर्गे मा स्तरो रिषदिति तस्यन काव नार्त्तिन्न रिष्टि र्भवतिया त्वा हूां नेविमुच्य रथ्य य वसोदके दापयेदेष उ वाहनस्याप क्र वरतिश्रु तेः।।१४।। अथातो हपामेत्य हस्ति नमभि स्पृशति हस्तियशय मसि हस्तिवर्च्चसमसीत्यथारो हतीं इस्यत्वा वज्रेणाभितिष्ठामि त्वा स्ति मा संपादयेयेतेनैवाश्वारोहणं व्याख्यातम्।।।।

स्तियशासमसी स नेन मंत्रेणा। तस्यार्थः। तत्र द्वयोर्ब्रह्मा यजुषा हस्ती शो देव तेस्पर्शना रोहणयोः हस्तिनां ए रा वत त्वेनश्रे सिद्धं यशा एव हस्तियशास्त्वं तद्रूपोसि।। रथां तंषांव र्चेशिभि रे व हस्ती वर्च्चसं तद्रूपश्चासनि।। अथ तमारोहति इंद्रस्य वेति मंत्रेणा। तस्यार्थः इंद्रस्य व णायुधेनसहमिंद्रो तेसौ त्वा त्वा मा धितिष्ठामि स्य वैशत्रु जयार्थमारोहामि। त्वं वमा मास्वस्ति कल्याणं यथा तथा पारयेत्युक्ता थेम्।। एवमेवाश्वारोहणं कर्त्तव्यम्। तत्रमत्रोहः नु हस्तिस्थाने अश्वस्थानिधानम्।। ।।

हस्ता

॥७५॥
॥जयराम॥

उद्भ्रमारोक्ष्यन्नारोढुमिच्छन्तं स्पृष्ट्वाभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसीति मंत्रेण एतदाद्यार्थः सुगमः। तत्र परमेष्ठी यजुस्स इस्तदारोह
णे। रा. सिनवत्राश्वतरं मंत्रलिंगात् तदर्थः। तत्र विश्वामित्रः पंक्तिः रासभस्तदारोहणे। हे रासभ त्वं शूद्रः हाने: असि। य
तः शूद्रः शोकावहं जन्म यस्य सः। आग्नेयः अग्निर्देवताः। आध्या इंद्रन्यामुद्भूतत्वोद्धिरेताः॥ ॥चतुष्पथं गच्छेस्तदभि
मंत्रतेन नमो रुद्रायेति मंत्रेणा तत्र परमेष्ठी अनुष्टुप् रुद्रो रक्षणे पथिषु। सीदंति छतीति पथिसत् तस्मै। एवमुत्तरत्रा
पि। सुनावमिति मंत्रेण नावमारुह्य वर्त्तितुमिच्छन् सुत्रामाण

सू१

उद्भ्रमारोक्ष्यन्नभिमंत्रयते त्वाष्ट्रोसि त्वद्देवत्यः स्वस्ति मा रोपेति रासभमारो   हन्नभिमंत्रयते शूद्रोसि शूद्र जन्माग्नेयो
वै नेयो। वैद्धिरेताः स्वस्ति मा संपारयेति चतुःपथमभिमंत्रयेत नमो रुद्राय पथिषदे स्वस्ति मा संपारयेति नदीपार
ति नदीश्च त्तरिष्यन्नभिमंत्रयते नमो रुद्राय प्सु   षदे स्वस्ति मा संपारयेति नावरोक्ष्यन्नभिमंत्रयते सुनावमित्युत्त
रिष्यन्नभिमंत्रयते सुत्रामाणमिति वनमभिमंत्रयते नमो रुद्राय वनसदे स्वस्ति मा संपारयेति गिरिम
भिमंत्रयते नमो रुद्राय गिरिषदे स्वस्ति मा संपारयेति श्मशानमभिमंत्रयते नमो रुद्राय पितृषदे स्वस्ति मा सं
पारयेति गोष्ठमभिमंत्रयते नमो रुद्राय शकृत्पिण्डसदे स्वस्ति मा संपारयेति यत्र वा चान्यत्रापि नमो रुद्रायेत्येव
ब्रूयाद्रुद्रो ह्येवेदं सर्वमिति श्रुतेः॥ ॥

मितिमंत्रेणावत्तरेत्। पितृसदे पितृवने वाग्निनो पत्रेत्यनुत्त्य संगेस्वपि नमो रुद्रायेत्येव ब्रूयात्। कुतः। हि यत इदं सर्वं
रुद्र एवेति श्रुतिः। एवं कृते निर्विघ्नताविघ्नानुष्ठानफलं वस्मात्॥ ॥

॥७५॥
॥भाष्य॥

सिच्छद्देनव   प्रांतेकदेशोदशेति प्रसिद्धः। तद्युक्तो वायुरमंगलः। तथा चापस्तंबसूत्रम्। यदा वापहतं सिवा वामुना. वा
अन्नेनन्य उपस्पादिति। तपास्ति वा वधूतो वाजितस्तदा तामभिमंत्रयते   गसाति मंत्रेण तत्र त्रयाणां प्रजापतिरनुष्टुप्लि
गोक्ता अभिमंत्रणे। स्तान पितृमयग्गाजितं   त्वाभिमंत्रयते शिनइति मंत्रेण अस्यार्थः। हे इंद्रा शिवाः कल्याणकारिण्यो
नोस्माकं वर्षावृष्टयः संतु। तथा हे नयाः ऐंद्रा एवा युधानि शिवा नोस्माकं संतु। हे वृत्रहन् यास्त्वं हेशी   शतुषु सृजसि शि
पसिता अपि नः शिवाः संतु॥ शिवां सृगालां वाश्यमानां शकुनिं वाणी आभिमंत्रणे पशोशिवो नामेति मंत्रेणाययप्य

सिवां वधूतो भिमंत्रयते सिगासिनव   सिनमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरिति स्तनापि   मभिमंत्रयते शिवा नो वा
र्षाः संतु शिवा नः संतु हेतयः। शिवा नस्ताः संतु पास्त्वं सृजसि वृत्रहन्निति शिवां वाश्यमानां नामभिमंत्रयते शि
वो नामेति शकुनिं वाश्यमानमभिमंत्रयते हिरण्यपर्णशकुने देवानां प्रहितंगमः। यमदूत नमस्ते   किं त्वा का
ककिरिणो ब्रवीदिति॥ ॥

मंत्रः कुशादाने विनियुक्तस्तथापि नानाशक्तित्वादत्रापि विनियुज्यते॥ शकुनिं स्व   काकं अथ मंत्रार्थः। आगुर्जेमभ्यादि
हिरण्यपर्णशीघ्रगा। हे शकुने देवानां प्रहितं प्रेषितं स्थानं गच्छतीति। देवादिषु शुभाशुभं गमयतीति वा॥ जो यमस्य दूत। ते तु
भ्यं नमोस्तु। त्वां काककिरिण इति द्वितीयार्थे षष्ठी। काकरिं काकाजातस्तु रूपं शब्दं कुर्वं प्रति पनः काम जवीत। का
किरिणस्त्वं वस्त्वा मा[illegible]य मस्त्वा किम जवीत मा ग्रवीत्वित्यर्थः॥ ॥

लक्ष्यण्यं प्रसिद्धं। यत्र तिसिद्धमाम स्यापि प्रसिद्धिर्भवति त द्वृक्षं दृष्ट्वाभिमंत्रयते मात्वेति मंत्रेण। अस्यार्थः। तत्र प्र
जोपवानस्पति स्तद्रक्षपो दक्षत्वात्वां अशनिर्यज्ञो माहिंसीत्। मा नाशयतु। एवमुत्तरत्रापि योज्यम्। परशुः कुठारः राज
प्रेषितो दंडो राजोपद्रवः। आग्नि ततश्च स्वस्तिकल्याणं मूलं मा हिंसीत्। ततवां कुरः श्वप्रगो हंनापन्न वाकुमच्छं तु। निवाने
अल्पवात्वा व्योप्राप्य दैवं निवर्षतु। ततश्च स्वजिकल्याणम हे वनस्पते। तथा हे वनस्पते। मे ममापि स्वस्त्यस्तु॥ ॥
सस्नातयदि किंचिद्दूवाटिकं लभेत तत्प्रतिगृह्णीतीति द्यौस्त्वेति मंत्रेण। प्रतिग्रहः स्वीकारः अस्यार्थः। तत्र प्रजापतिरू
के दक्षिणाग्नीकरणे। हे दक्षिणे द्यौराकाशभिमाननी तात्वां त्वां ददातु। यजमानो देवरूपो भूत्वा ददात्वित्यर्थः। ए पि

लक्ष्यण्यमभिमंत्रयते मात्वाशनिर्मा परशुर्मवातो माराजप्रेषितो दंडः। अकुश स्तेप्ररोहं तु निवाते त्वाभि
वर्षतु। अग्निष्टे मूलं मा हिंसीत्स्वस्ति तेस्तु वनस्पते स्वस्तिमेस्तु वनस्पत इति सपदि किंचिल्लभेतत प्रति
गृह्णीति द्यौस्त्वा ददातु पृथिवीत्वा प्रतिगृह्णात्विति स्मास्य नदहातः क्षीयते भूयसा वप्रतिगृह्णीताभवति॥ ॥

वीसर्वसहात्वा त्वां प्रतिगृह्णातु पृथिवीरूपो मानुषो भूत्वा प्रगृह्णात्वित्यर्थः। त्वेत्वदावत्तिर्दक्षिणायाः कर्मसद्गुण्यकृतत्वारव्यपना
र्था। एवं संस्कृता दक्षिणादातृप्रतिगृहिणोः सिद्धिकरी भवति। तत्र दातुः सिद्धिरपूर्वोत्पादकत्वेन। प्रतिग्राहिणो विर्मानुष्ठानयोग्य
त्वात्। प्रतिग्रहधनाविप्राइत्यादिवचनात्॥ ॥सा एवं संस्कृता सती अस्य ददतो न ते वर्द्धत इत्यर्थः। एवं प्रतिगृहीता सती प्र
तिगृहीतुर्भूयसा प्रवुरतरा भवति। अयं चेसर्वप्रतिहो मंत्रस्नातकस्य॥ ॥

ऊर्दनं भक्ष्यम्। तस्य लब्धस्य अवेय वल्लक्षणां षष्ठीयम्। द्विःद्विवारं प्राश्नाति ब्राह्मात्वेति मंत्रभेदात्। प्राश्नावृत्तेन मंत्र
भेदः॥ द दुग्धजलो नामन्यतम मिश्राः सक्तवो मंथशब्देनाभिधीयते। नलभेतत दा द्यौ वेति। मंत्रेण प्रतिगृ
ह्यते स्य त्रिः। त्रिः प्राशानं ब्रह्मा वेति प्रतिमंत्रम्। अस्यार्थः सुगमः। एवं प्रतिग्रहेण दोषाभावो पि भवति दोषश्च प्रति
ग्रहे पाविप्राणां ब्राह्मतेजो विनश्यतीति। यो न धर्मं विधिवदेत्यादि वचनाद्योदात्ता प्रतिग्राही वा न विधिसः सस्ते
के नेविचक्षणामितिमंत्रेणां गाले भनेम्। तस्यार्थः। तत्र परमेष्ठी अगानि तदालभने। प्रता कमुरवं मेममविचक्षण

अपयोदनं लभेतत प्रतिगृह्य द्यौस्त्वेति तस्य द्विः प्राश्नाति ब्रह्मात्वा प्राश्नात्विति सयदि मंथं लभेत तत प्रति
गृह्य द्यौस्त्वेति तस्य त्रिः प्राश्नाति ब्रह्मात्वा श्नातु ब्रह्मात्वा प्राश्नातु ब्रह्मात्वा पिवत्वित्यथातो धीतो धीसानि
राकरणं प्रतीकं मे विचक्षणं जिह्वा मे मधुवद्वचः कर्णाभ्यां भूरि श्रवं श्रुवेमात्वं ऊहार्षाः श्रुतमपि। ब्रह्मणः प्रव
चनमसि ब्रह्मणः प्रतिष्ठानमसि ब्रह्मकोशोसि॥ ॥

विशिष्टवर्णोच्चारणसमर्थम्। अस्त्विति शेषः। मधुवमधुरं यद्वचस्तद्वदत्विति शेषः। भूरि बहुकालं वा श्रुश्रुवे शृणवानि।
लोब्रह्मणोन् वेद पुरुषामपि विषये यच्छ्रुतं शास्त्रेत नवत्वेमाहार्षाः। महार तदर्थं स्तोति। ब्रह्मणो वेदस्य प्रवचनं अ
अध्ययनत्वमसि। ब्रह्मणः आद्यातस्य वेदस्य प्रतिष्ठानं स्थितिराधारइतियावत्। ब्रह्मणस्तस्य कोशो गोपनगृहम्॥

॥७७॥
॥रामराम॥

सनिः संभजनायमूः। शांतिरनिवृत्तिः। अनिराकरणं अप्रमादः अविस्मरणमितियावत्॥ ॥ ... ममाम ...
कोशं वेदायं विशश्रुतिविरा। सर्वेषां वेदानां हृदयमेकायनमिति श्रुतेः। अर्ह वा वा सत्ये वाण्या त्वा त्वा पिदधा
मि गोपाय छादयामिति वा॥ यथाम नापैषि। अवृत्तिर्यथियिस्थिरानुदात्ताद्यः। करणनिस्संवृतादीनि। कण्ठः के
ठे भवा अकुहविसर्जनीयाः। अरसाः सहकारावर्गपवमानं संस्थांः। दंत्या तनुलसाः। नु उपूपध्मानीयाः। तेषां
गहणमुपादानम्। धारणं स्थिरीकरणम्। उच्चारणं प्रयोगः। तेषु शक्तिर्मय्यस्तु। अंगानि गात्राणि अप्यायंतु तान्या

सनिरासि शांतिरस्यानिराकरणमसि ब्रह्मकोशं मे विशवा वा त्वा पिदधामि वा वा त्वा पिदधामि स्वरस्कार
कंठ्यो रसस्त्यो ग्रहणधारणोच्चारणशक्तिर्मयि भक्षि वत्वाप्यायंतु मेगानि वाक्प्राणश्चक्षुःश्रोत्रंय
शो बलम्। यन्मे श्रुतमधीतं तन्मे मयं नस्तितिष्ठतु तिष्ठतु॥ ५॥ ॥ ॥

हा वा गीः। प्राणो वायुः प्रधानभूतः। चक्षुर्नेत्रबलम्। श्रोत्रम्। श्रोत्रमूं तत्पाटवम्। यशः कीर्तिः॥ बलं शारीरं। एत
त्यगात्याप्यपंक्तितिसंबंधः। परस्मैपदं छांदसम्। यत्से मया श्रुतमामांसादि। अधीतं अंगादि। यद्वा श्रुतां गुरुमुखात्
अधितं अभ्यस्तं अधिगतं वा तत्सर्वं मे मम मनसि हृदये तिष्ठतु स्थिरमस्तु॥ मा पयो वियुयं॥ विंशांग्रंथसमा व्योतनार्थः
॥१५॥ ॥क्षंतव्यं विद्वद्भिर्यन्मया वापलं कृतं। गह्यमाप्यमले खादं दृष्ट्वा कंकादिकौशलम्। शोधनायमिदं सद्भिर्म
त्वा पलवापलम्। वोल्प प्रोत्साहितस्यात्र यस्त्रे सवलितं मम॥२॥ ॥ ॥

॥७७॥
॥भाष्यं॥

॥७८॥

श्रीमन्मंत्रिकमाधवश्रुतिसुधासिंधोर्विगा तद्दे स्तत्त्रपयानवद्विजवरः श्रीकेशवस्तद्दिशः॥ तस्यां
द्विद्यकस्य शात्कृतमिदं कातीयसूत्रस्य सद्भाष्यं सज्जनवल्लभं सुविदुषां प्रेष्ठं शिवशातये॥३॥ अ
वाश्रायरन्नामधेयइति यो दामोदरो भूद्विजो भारद्वाजसुगोत्रा अत्मरतिरप्यस्यात्मजस्ता दशः
नाम्ना श्रीवलः॥ ॥इति श्री मत्पारस्करकृते गृह्यसूत्रे तृतीयं कांडं समाप्तमिदं गृह्यसूत्रम्
भद्र आप्तसूयशास्तत्तत्सुनै तत्कृतं भाष्यं सज्जनवल्लभं जयपुण्या रामेण मत्यै शुभम्॥४॥
केकादिद्विजवर्याणां दृष्ट्वा भाष्याणि भूरिशः। उपवेनु तं दुलिष्टं जपरा मोत्लिखत्स्फुटम्॥५॥
शिशीदुरसवेरद्दे मासी षे प्रथमे दले। त्रयोदश्या मिंदुयुजि प्राले खीदं सतां प्रियम्॥६॥
इति श्री मत्कातीयगृह्यसूत्रभाष्ये सज्जनवल्लभाख्ये जयरामकृतौ तृतीयकांडविवरण
समाप्तं॥ ॥लिखितं मदनकायस्य भट्टनागरकासिवासि॥ ॥

॥७४॥
॥श्रीराम॥

॥७८.
॥भागे॰

[OrderDescription]
,CREATED=20.07.19 17:09
,TRANSFERRED=2019/07/20 at 17:29:45
,PAGES=79
,TYPE=STD
,NAME=S0001056
,Book Name=M-1960-PARSKARGRAHYSUTT TRITIYA KAND JAYRAMBHASHYA
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF

FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF

FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,